

Historická geografie

46/1
2020

Z OBSAHU: Územní a rezidenční strategie české šlechty ve středověku. Doména Zajíců z Házmburka ■ Khunovius' maps of Silesian duchies: dates and provenances ■ Možnosti výskumu ciest na základe dokumentov tereziánskej urbárskej regulácie ■ Novověké hřbitovy v Dolním Slezsku

Historická geografie
46/1 (2020)

HISTORICKÁ GEOGRAFIE / HISTORICAL GEOGRAPHY
46/1 (2020)

VEDOUCÍ REDAKTOR / EDITOR-IN-CHIEF

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. (simunek@hiu.cas.cz)

REDAKČNÍ RADA / ASSOCIATE EDITORS

PhDr. Pavel BOHÁČ, Praha

doc. Ing. Jiří CAJTHAML, Ph.D., ČVUT v Praze, katedra mapování a kartografie

PhDr. et PaedDr. Jiří DVOŘÁK, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty

Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Dr. Ryszard GLADKIEWICZ, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polsko

Mgr. Eva CHODĚJOVSKÁ, Ph.D., Moravská zemská knihovna, Brno

prof. RNDr. et. Mgr. Peter CHRASTINA, Ph.D., Univerzita Sv. Cyrila a Metoda, Trnava,
Slovensko

doc. RNDr. Pavel CHROMÝ, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy
v Praze

RNDr. Zdeněk KUČERA, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze

prof. PhDr. Eva SEMOTANOVÁ, DrSc., Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

prof. PhDr. Josef ŽEMLIČKA, DrSc., Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

VÝDÁVÁ / PUBLISHED BY

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

The Institute of History, Czech Academy of Sciences, Prague

ADRESA / ADDRESS

Prosecká 76

190 00 Praha 9 – Nový Prosek

TEL.:

(+420) 225 443 260

ZKRATKA ČASOPISU / JOURNAL SHORTCUT

HG

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published
twice a year

ISSN 0323–0988

HISTORICKÁ GEOGRAFIE

HISTORICAL GEOGRAPHY

46/1

**Historický ústav
Praha 2020**

ISSN 0323–0988

© Pavel Borkovec, Jaroslav Čechura, Václav Matoušek, Jitka Močičková,
Zbigniew Paprotny, Stanislav Svoboda, Robert Šimůnek, Oto Tomeček, Michal
Vokurka, Michaela Žoncová, 2020

STUDIE

Robert Šimůnek*

ÚZEMNÍ A REZIDENČNÍ STRATEGIE ČESKÉ
ŠLECHTY VE STŘEDOVĚKU.
DOMÉNA ZAJÍCŮ Z HÁZMBURKA

TERRITORIAL AND RESIDENTIAL STRATEGIES OF THE BOHEMIAN
NOBILITY IN THE MIDDLE AGES.
THE DOMAIN OF THE LORDS OF HÁZMBURK

Keywords

noble domain
noble residence
Zajíc of Házmburk (family)
Házmburk (castle)
Libochovice
Budyně nad Ohří

Abstract

The integral bond between a ‘noble domain’ and a ‘noble residence’ like the relation between the development of land tenure and changes in a residential network represent a phenomenon which has been researched mostly for the period of the early modern era and younger; both the territorial as well as functional links between a noble domain (of any size) and a residence (of any type) is a moment applicable timelessly, i.e. also for older periods. Monitoring of the territorial development of a family domain and residential network (as presented on the example of the Zajíc of Házmburk family) raises a range of questions (strategies of land tenure, residential towns and historical land-use) which reflect both, the possibilities, but also the limits of such research in a broader range.

* PhDr. Robert Šimůnek, Ph.D., DSc. Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9. E-mail: simunek@hiu.cas.cz.

Vnitřní struktura šlechtického panství jako předmět studia

Nedílná spojitost mezi kategoriemi „šlechtické panství“ a „šlechtická rezidence“ (ať již máme na mysli rezidenční městečko či město anebo – méně často – solitérní hrad), stejně jako souvislost mezi vývojem majetkové držby a proměnami rezidenční sítě představují fenomén, jemuž se dostalo pozornosti především pro období raného novověku a mladší. Již před dvaceti lety P. Vorel formuloval pro období raného novověku (16. století) čtyři kategorie vrchnostenských (poddanských) měst / městeček, přičemž kategorie první zahrnovala lokality ryze místního významu, jež nikdy rezidenční úlohu neplnily, zatímco kategorii čtvrtou tvořila města s aristokratickou rezidencí, dvorem a centrální správou dominia. Do kategorie druhé a třetí potom spadaly lokality, jimž v průběhu doby mohla, ale také nemusela rezidenční funkce připadnout, a jejichž význam se odvíjel především od jejich úlohy v hospodářském systému šlechtického panství (zde případně současně i jako jeho centra) či dané oblasti.¹

Jakkoli pro starší období, tedy středověké, tuto typologii dost dobře využít (aplikovat) z více důvodů nelze, je přece inspirativní. Především v tom smyslu, že jak prostorová, tak funkční vazba mezi šlechtickým panstvím (jakéhokoli rozsahu) a rezidencí (jakéhokoli typu) se ukazuje jako moment nadčasově platný. A to i v širším časovém záběru, který dovoluje postihnout vývojové charakteristiky a jejich proměny, přičemž vazba mezi „panstvím“ a „rezidencí“ platí obousměrně. Konkrétní situace se odvíjela od souhry řady faktorů – k určujícím náležel populační vývoj v prostředí jednotlivých šlechtických rodů, dělení či naopak scelování částí rodové domény a souběžně s tím i vznik a případně zánik rodových rezidencí; charakteristické jsou někdy až propastné rozdíly majetkové držby mezi jednotlivými členy rodu či větvemi, vedle faktorů zmíněných odrážející i dějinnou roli významných jednotlivců.

Šlechtickým rodem zvoleným pro modelovou studii jsou **páni z Házmburka**, modelovým územím jejich **severočeská panství Házmburk a Budyně**. Rozumí se, že tu nesměřujeme k formulování specifického (de facto fiktivního) „házmburského modelu“, ale naopak k postižení spektra charakteristik vývoje šlechtické majetkové držby a rezidenční sítě. A to spíše v jejich vzájemných souvislostech než jako samostatných kategorií (pokud vůbec něco takového by bylo možné pokládat za účelné). Východiskem je přehled vývoje majetkové držby, a to především z hlediska dlouhodobých tendencí proměn územní struktury dvojice uvedených házmburských panství; na to navazuje pohled na profánní i sakrální složku pomyslného jeviště vrchnostenské sebezpentace, tedy v prvním případě na rezidenční síť a ve druhém pak na síť církevních institucí na panstvích i mimo ně, k jejichž sociálním sítím držitelé panství Házmburk –

¹ Petr VOREL, Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15.–17. století, Pardubice 2001, typologie měst, o níž je řeč, souborně s. 74–81; trojí rovina sepětí mezi rezidenčním dvorem a rezidenčním městem (s. 171–197) rovněž odráží, zvláště ve složce hospodářské a administrativní, těsnou vazbu mezi „městem“ a „panstvím“.

Budyně náleželi. Nedílnou součástí šlechtické reprezentace – v daném případě jakožto „dobré vrchnosti“ – ovšem vedle centrálních a i s odstupem staletí „nejviditelnějších“ míst (rezidenční hrady a / nebo města, církevní instituce) byla i samotná správa panství, jeho prosperita. Pohybujeme se zde v rámci vymezeném na jedné straně péčí vrchnosti o (bohem) svěžené poddané (osvobození od odúmrti, od robot i jiných povinností, resp. hledání modu vivendi přijatelného pro obě strany), na straně druhé aktivním přístupem k prosperitě panství (a tím opět i poddaných) – v podobě privilegií a reglementací zajišťujících rozvoj řemesel a obchodu v lokalitách městského typu, stejně jako provozování rozličných forem hospodářské činnosti, z jejíž výnosu přirozeně profitovala i vrchnost sama. Svědectví o někdejší kulturní krajině zachytíme v písemných a pro mladší období také kartografických pramenech, stejně jako místy i v terénu. Spadají do rámce tématu zvaného historický land-use, jemuž se věnujeme v závěru.

Územní, sídelní a administrativní struktura

Házmburkové byli jednou z větví pánů z Valdeka, resp. Zajíců z Valdeka – vedle větve házmburské, event. budyňsko-libochovické (jež bude v centru naší pozornosti), se na počátku 14. století vydělují též větve kostecká a valdecká.² Prvým historiografem rodu Zajíců, a to především větve házmburské, byl známý Bartoloměj Paprocký – dějiny šlechtických rodů traktované jako chronologicky řazené biogramy jednotlivých osob byly, jak známo, meritem jeho *Diadochu* (a to jak svazku věnovaného panskému, tak i rytířskému stavu), nicméně je zjevné, že Zajícům z Házmburka popřál pozornost mimořádnou. Vysvětlení je nasnadě: Jan Zbyněk Zajíc z Házmburka († 1616) byl mecenášem celého díla – jeho autorovi na své rezidenční Budyni nabídl zázemí pro práci. Budyně se potom – jako svého druhu koncepční anomálie – objevila i v rámci obrazové výbavy *Diadochu*, v tomto případě svazku městského. A nejen to: zjevně právě osobní známosti mezi Házmburkem a Paprockým vděčíme za to, že se v *Diadochu* objevuje celá řada písemností z házmburského rodového archivu, které dnes už dochovány nejsou.³

² O pánech z Valdeka Jana GERLEOVÁ, Páni z Valdeka a jejich sídla do první poloviny 14. století, *Minulost Berounska* 19, 2016, s. 11–54: studie končí Vilémem z Valdeka († 1319), otcem Zbyňka Zajíce, zakladatele házmburské větve rodu. – I po více než čtvrt století od vydání Hásovy studie o Zajících z Házmburka (Jiří HÁŠ, Zajícové z Házmburka, *Heraldika a genealogie* 26, 1993, s. 79–92) platí jeho konstatování, že „o samostatnou monografii zabývající se dějinami tohoto starožitného rodu se ... nikdy nepokusil“ (s. 79), nicméně i tato práce je pro naše potřeby dostačující rámcovou oporou, nabízející přehledně posloupnost příslušníků a generací rodu; ani ona však neantikvovala přehledně strukturovaná hesla August SEDLÁČEK, *Z Hasenburka*, in: *Ottův slovník naučný X*, Praha 1896, s. 932–934; TÝŽ, Zajíc, in: *tamtéž XXVII*, Praha 1908, s. 391–392.

³ August SEDLÁČEK, *Listy ze ztracených archivů panských, kteréž se v Paprockého Diadochu připomínají, na pravý čas a pravé udání svedené*. Snůška I, *Věstník Královské české společnosti*

Budyně byla poslední z rodových rezidencí v obvodu (někdejší) házmburské domény Házmburk – Budyně. A byl to shodou okolností právě zadlužený Paprockého mecenáš Jan Zbyněk Zajíc z Házmburka, kdo byl nucen Budyni prodat. Stalo se tak roku 1613, přičemž kupujícím byl Adam ze Šternberka; spolu s Budyní držel také libochovické panství, kam se z Budyně následně přesouvá rezidenční sídlo. Spojení Budyně a Libochovic (městského centra panství Házmburk) tak symbolicky přetrvávalo i poté, co Zajícové z dějinné scény odcházejí.

Vývoj majetkové držby pánů z Házmburka (1335/1336 až 16. století).

Házmburská rodová doména Házmburk – Budyně ležela na obou březích řeky Ohře, Házmburk (Klapý) s městským centrem Libochovicemi na levém a Budyně na pravém břehu; z hlediska krajské příslušnosti spadala do krajů Litoměřického a Slánského, přičemž je příznačné, že ve středověku zastihneme pány z Házmburka mezi hejtmány a kmety obou krajů.⁴

Zakladatelem házmburské větve rodu Zajíců byl Zbyněk Zajíc z Valdeka a ze Žebráku († 1368), zvaný Transmarinus (zjevně jako ohlas jeho cesty do Svaté země). Jeví se jako modelový představitel typu šlechtice, který dovedl umně propojit dlouhodobé vazby do prostředí královského dvora (Jana Lucemburského i jeho nástupce Karla IV.) na straně jedné s cíleným budováním rodové domény na straně druhé. Doklady prvé kategorie skýtají již samotné transakce z poloviny 30. let, kdy král zjevně vyšel Zbyňkovi v jeho záměrech vsříc (byť jistě profit musel být oboustranný), stejně jako dvorské úřady, které Zbyněk zastával – od roku 1348 mistr královské komory, od 1350 nejvyšší truksas (tato hodnost se potom stala v jeho rodu dědičnou) a roku 1345 je uváděn jako popravce kraje Litoměřického (tedy v oblasti s vazbou na rodové majetky); Zbyňka opakovaně zastihneme i v cestovních doprovodech obou českých králů.⁵

Byl to právě Zbyněk, kdo zcela cíleně přistoupil k budování rodové državy v severních Čechách, a není překvapivé, že jeho protějškem byl v případě obou stěžejních transakcí král Jan Lucemburský. Zbyňkovy akvizice spadají do krátkého časového rozmezí na přelomu let 1335/1336. Listinou datovanou 26. prosince 1335 mu král Jan za 2300 kgč prodal hrad Klapý s podhradní vsí téhož jména („*castrum Klepy et villam Klepy sub ipso castro sitam*“), městečko Libochovice s tvrzí („*Lubichowicz, munitio*

---

nauk 1890, s. 386–409; Snůška II, tamtéž 1892, s. 47–78, zde I, s. 387–399 (jedná se o více než 70 deperdit vztahujících se k pánům z Valdeka / z Házmburka – i tento počet svědčí o mimořádné pozornosti, kterou Paprocký právě jejich rodovému archivu věnoval).

⁴ August SEDLÁČEK, O starém rozdělení Čech na kraje, Praha 1921, zvl. s. 70, 93–95, 143–145. Příslušnost Libochovic do kraje Litoměřického a Budyně do kraje Slánského je bezpečně doložena (až) v pramenech 17. století (zvláště pak v berní rule), retrospektivní platnost tu lze nicméně předpokládat.

⁵ František KAVKA, Dvorská komora Karla IV. a její nejvyšší mistr Zbyněk Zajíc z Házmburka, in: Pocta Josefu Petráňovi. Sborník prací z českých dějin k 60. narozeninám prof. dr. Josefa Petráně, red. Zdeněk Beneš et al., Praha 1991, s. 23–36.

ac oppidum“) a tři vesnice (Radovesice, Lhota, Poplze), jež koupil od Hynka ze Žleb. Ani ne měsíc poté, 21. ledna 1336 král se Zbyňkem směnili hrad a městečko Budyni, včetně vsí Žabovřesky, Břežany, Písty, Vrbka a Roudníček, příslušných k hradu („*castrum nostrum Budynye cum oppido Budynye et cum quatuor araturis agrorum terre, vineis ac villis Zabobrzisky, Brzezanie, Pystie, Brwyczie et Rudniczek, ad dictum castrum Budynie spectantibus*“), za hrad a panství Žebrák.⁶ Ústředním bodem nově budované domény se stal vizuálně dominantní hrad Klapý; záhy po roce 1335 byl přejmenován na Házmburk (odkaz na erbovní figuru – zajíce). Pod tímto jménem se stal pevnou součástí predikátu Zajíců z Házmburka (nejstarší doklad 1341) – což je vůbec nejvýmluvnější svědectví o Zbyňkově koncepci rodového panství s rezidenčním nominátním hradem.

Z hlediska dalšího vývoje struktury majetkové držby a návazně i sítě rezidenčních sídel sehrály uvedené transakce klíčovou roli. Sledujeme-li je pospolu, ukazuje se velkorysá koncepce Zbyňka Zajíce z Valdeka, jenž zakládal **nové mocenské centrum rodu**. V průběhu jediného měsíce na přelomu let 1335/1336 získal na poměrně malém území dvě městečka a tři opevněná sídla; prodejní listiny zmiňují i řadu vsí – **sídelní struktury v oblasti byly z velké části již dotvořeny**. Za nositele kolonizace v oblasti pozdějšího panství Házmburk (s městským centrem Libochovice) můžeme pokládat pány z Lichtenburka, kteří měli v kraji majetky a tudíž i zájmy již v průběhu 13. století, a na jeho konci zde snad minili vybudovat kompaktní majetkovou enklávu: indikátorem může být např. povolení Heimana z Lichtenburka libochovickým měšťanům užívat magdeburského práva (1292). Snad právě Libochovice měly být městským centrem oblasti lichtenburského vlivu, a hrad nade vsí Klapý centrem vojenským a správním.⁷ Podobně jako v případě městečka Libochovic spadají i v případě hradu Klapý jeho počátky do druhé poloviny (poslední čtvrtiny) 13. století, jakkoli nejstarší písem-

⁶ Prodej hradu Klapý s příslušenstvím Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae IV. Annorum 1333–1346, ed. Josephus Emler, Pragae 1892 (dále RBM IV), s. 96–97, č. 246; August SEDLÁČEK, Hrady, zámky a tvrze království Českého XIV. Litoměřicko a Žatecko, Praha 1923, s. 4. – Prodej Budyně s příslušenstvím RBM IV, s. 106–107, č. 265; A. SEDLÁČEK, Hrady... XIV, s. 17; Oldřich KOTYZA – Jindřich TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří, Litoměřicko 27–29, 1991–1993, s. 19–56, zde s. 42. Jan Lucemburský hrad a městečko Budyni („*castrum et opidum suum Budin cum universis pertinentiis et juribus suis*“) poprvé zapsal již roku 1321, a to Jindřichovi z Waldenbergu a Albertovi, purkrabimu z Leisnigu, ve 2200 kgč (Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae III. Annorum 1311–1333, ed. Josephus Emler, Pragae 1890, s. 282–283, č. 675), zboží poté zjevně vyplatil, následně však opět z královské držby zcizil; házmburská držba byla navíc alodní, nikoli zápisná. – J. HÁŠ, Zajícové z Házmburka (jako pozn. 2), s. 79, 81.

⁷ Privilegium Heimana z Lichtenburka je známo až z pozdní zmínky z doby Rudolfa II. – Lichtenburk tehdy měl Libochovickým vysadit některé pozemky patrně zákupným právem (tj. pod plat) a současně povolit užívání magdeburského práva (Privilegia nekrálovských měst českých z let 1232–1452, ed. Antonín Haas, Praha 1954 (dále CIM IV/1), s. 23, č. 10). – Formování lichtenburské domény s hradem Klapým a městským centrem Libochovicemi Jan URBAN, Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu, Praha 2003, s. 39–41 (s mapkou).

né doklady jsou v tomto případě až relativně pozdní, z počátku 14. století, kdy hrad již nějaký čas existoval. Tehdejší, na první pohled poněkud obskurní Dalimilovo podání evidentně odráží, třebaš v zastřené podobě, něco z reality – hradní vrch byl osídlen dokonce již v době předhistorické.⁸ Nálezy z té doby pocházejí jak z areálu vlastního hradu, tak i podhradního městečka. V prostoru, jímž prochází jeho hradba, byla zachycena část příkopu slovanského hradiště (pozdně středověký zakladatelský pokus tak zjevně dle možností využíval starších fortifikačních struktur).⁹ Nejasné zůstávají rovněž doba a okolnosti, za nichž se jak Libochovice, tak i Klapý dostaly do rukou panovníka, aby jimi mohl roku 1335 disponovat.¹⁰

Naproti tomu v případě Budyně nad Ohří je situace v tomto směru zřejmá – byla zeměpanským zbožím již ve 13. století, a právě s českými králi jsou zjevně spjaty i její počátky (na příliš nejistou půdu by vedly hypotézy o založení Libochovic, event. Klapého jako „šlechtické konkurence“ opěrnému bodu panovníckému při důležité obchodní cestě).¹¹ Sídelní aktivity v prostoru (pozdější) Budyně jsou kontinuální již od doby hradištní (8.–9. století), přičemž zhruba od 11. století je zřejmá vazba na panovníka. Patrně právě tehdy v Budyni vzniká knížecí dvorec; nejstarší písemný doklad pochází z roku 1173. Ve 13. století jsou v Budyni doloženy pobyty několika českých králů, ovšem jen příležitostně a nečetně; roku 1263 se připomíná „*villicus Procemirus*“ (tedy správce

⁸ K hradu Házmburku především A. SEDLÁČEK, *Hrady... XIV* (jako pozn. 6), s. 1–7 (Dalimilova pasáž s. 3); Dobroslava MENCLOVÁ, *České hrady I*, Praha 2 1976, s. 350–353; Dobroslav LÍBAL – Petr MACEK – Jan URBAN, *Hrad Klapý – Házmburk*, *Castellologica bohemia* 2, 1991, s. 107–114 (s diskusí o zakladateli, resp. kontextu založení); Tomáš DURDÍK, *Hrady Václava II.*, *Zprávy památkové péče* 63, 2003, s. 105–109. – S ohledem na svůj význam je hrad Házmburk mnohokrát v rozličných kontextech zmiňován v kastelologické literatuře – jako ilustrace poslouží František GABRIEL – Lucie KURSOVÁ, *Zakládání zděných hradních staveb v severních Čechách*, *Archaeologia historica* 39, 2014, s. 411–419 (studie věnovaná fenoménu využívání skalního podloží při zakládání zděných středověkých hradů).

⁹ Vladimír ČTVERÁK – Michal LUTOVSKÝ – Miloslav SLABINA – Lubor SMEJTEK, *Encyklopedie hradišť v Čechách*, Praha 2003, s. 125.

¹⁰ A. SEDLÁČEK, *Hrady... XIV* (jako pozn. 6), s. 4, předpokládal, že Jan Lucemburský zboží od Lichtenburků získal roku 1314 (hovoří o Hynkovi z Lichtenburka, jenž toho roku zboží Klapý s králem směnil). – Z hlediska faktografického je k dějinám Libochovic dosud nejobsažnější práce Arnošt KAUBEK, *Děje města Libochovic nad Ohří, Litoměřice 1874*; A. SEDLÁČEK, *Hrady... XIV* (jako pozn. 6), s. 8–11; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III. Kolín–Miro*, Praha 1998, s. 474–480.

¹¹ K dějinám Budyně nad Ohří Antonín JANDA, *Dějiny města Budyně nad Ohří, Roudnice 1892*, Budyně v držení Házmburků (1336–1613) s. 13–44; A. SEDLÁČEK, *Hrady... XIV* (jako pozn. 6), s. 12–25; O. KOTYZA – J. TOMAS, *Počátky Budyně nad Ohří* (jako pozn. 6); Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. A–G*, Praha 1996, s. 397–402.

královského zboží) a roku 1282 rychtář („*advocatus Prisenobor*“). Předhradí bylo z právního hlediska městečkem nejpozději za vlády Václava II.¹²

Budyně ležela na jedné z většiny významné obchodní cesty směřující z Prahy do Saska, její obchodní a ekonomický význam pro panovníka ovšem zjevně nebyl prvořadý, srovnatelný např. s Litoměřicemi (indikátorem je i prostý fakt, že odvozy z Budyně byly jen z poloviny ve zlatě, druhou polovinu tvořily naturálie); podstatnější byla její strategická poloha – ve 13. století tu vzniká královský hrad (snad v době Přemysla Otakara II.), přičemž nejpozději v průběhu 14. století bylo městečko i opevněno. Možná se tak stalo již na samém počátku 14. století v reakci na skutečnost, že roku 1316 byla nepřáteli Jana Lucemburského Budyně ovládnuta a král ji musel s pomocí Pražanů dobývat zpět (což samo o sobě dokládá její strategický význam).¹³

Komentovat záměry Zbyňka Zajíce z Házmburka, jež stály za jeho cílenou snahou o získání panství Klapý (Házmburk) a Budyně, je přirozeně spekulativní, nicméně některé momenty jsou více než nápadné. Obě zboží (zde i na dalších místech užíváme tohoto pojmu jako synonyma k termínu panství) Zbyněk od krále získal současně, přičemž spolu bezprostředně sousedila, a tvořila tedy kompaktní doménu. Nikterak rozsáhlou, ale přesto s trojicí opevněných sídel (Klapý, Libochovice, Budyně) a dvěma městečky (Libochovice, Budyně).¹⁴ Navíc doménu velmi výhodně situovanou z hlediska obchodního, a tedy v širším rámci vhodnou pro hospodářský rozvoj: jak Budyně, tak i Libochovice totiž ležely v dosahu významné obchodní cesty mezi Prahou a Saskem, a současně Prahou a Chebem (a Franky); Libochovice byly navíc jedním z míst, kde se prodávala sůl – i to přinášelo profit dané lokalitě i její vrchnosti. Města v obvodu házmburské domény se jak právně, tak i hospodářsky orientovala na nedaleké Litoměřice.¹⁵ Explicitním, byť poměrně pozdním dokladem je v tomto směru jednání o zrušení příslušnosti k magdeburskému právu (jehož centrem v Čechách byly právě Litoměř-

¹² O. KOTYZA – J. TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří (jako pozn. 6), s. 30–34; blíže TÍŽ, K otázce problematiky panovnických dvorů na Dolním Poohří a počátku města Budyně nad Ohří, Vlastivědný sborník Podřipsko 4, 1994, s. 20–40, zde s. 29–30, 37–39.

¹³ O. KOTYZA – J. TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří (jako pozn. 6), s. 34–42.

¹⁴ Radovesice, ves 2 km východně od Libochovic, příslušná k házmburskému panství, nikdy městečkem nebyla a jako taková se v literatuře objevila jen nedopatřením; pravidelný půdorys s centrální obdélnou návsi nicméně může vyvolávat dojem plánovité lokace. Věc na pravou míru uvádí Karel KUČA, Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku VI. Pro–Sto, Praha 2004, s. 287; eviduje mylnou Schallerovu zmínku, k čemuž je možné dodat, že svou roli na počátku, event. při dalším šíření omylu mohla sehrát i formulace (v kombinaci s chybně uvedenou interpunkcí) již v listině z roku 1335, kde se hovoří o hradě a vsi Klapý „*cum bonis ac villis Lubichowicz, munitione ac oppido Radowessicz, Lhota et Poplzie* ...“ (RBM IV (jako pozn. 6), s. 96–97, č. 246) – zde se skutečně zdá, jako by označení „*munitio ac oppidum*“ patřilo k Radovesicím a nikoli k Libochovicím.

¹⁵ O. KOTYZA – J. TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří (jako pozn. 6), s. 42.

rice) a přivtělení Budyně k právu Starého Města pražského, na něž se napříště město mělo obracet o právní naučení (1506–1507).¹⁶

Zbyňěk Zajíc si držbu nově získaných panství hleděl náležitě pojistit, resp. eliminovat možné budoucí problémy plynoucí z případné alternativní interpretace právního základu jeho držby. V závěru obou citovaných listin najdeme výslovné formulace o svobodné držbě zboží jak ze strany Zbyňkovy, tak i jeho nástupců – v případě zboží Klapý je řeč o svobodné držbě („... *sic quod ipse Sbinco cum suis hereditibus bona predicta universa et singula semper valeat pacifice possidere, ...*“), v případě Budyně je deklarováno, že Zajícovi byla postoupena do dědičné držby a nabyvatel jí může svobodně nakládat, včetně prodeje či směny („... *permutacionis tytulo in hereditatem perpetuam permutavimus et ei et suis hereditibus... castrum Budynye cum suis sepéfatis bonis et pertinenciis tradidimus et tradimus libere tenenda, habenda... vel eciam vendenda, purmutanda etc.*“). Na první pohled bychom tyto pasáže mohli považovat za formulářové, ovšem pod dojmem (znalosti) lenní politiky Jana Lucemburského a v jisté míře i jeho syna Karla IV., kterou u Zbyňka můžeme právem očekávat, snad mohly mít i svůj specifický smysl: zdůraznit nade vši pochybnost, že **nešlo o držbu lenní, ale svobodnou**.¹⁷ Listinu na prodej hradu a panství Klapý si Zbyňěk dokonce nechal v březnu 1350 konfirmovat od Janova nástupce Karla IV., což samo o sobě nebylo právě obvyklé, neboť se nejednalo o zástavu ani léno, ale o držbu svobodnou.¹⁸

Co však Zbyňěk Zajíc předjímat ani ovlivnit nemohl, byly hospodářské restriktce, jimiž byla obě jeho městečka za vlády Karla IV. postižena: nejprve roku 1352 král postoupil prodej solí ve Slavětíně, Třebenicích a Libochovicích (a výnos odtud plynoucí) obci města Loun, s dodatkem, že prodej solí v uvedených místech někým jiným je možný jen se souhlasem Lounských, a to pod pokutou zabavení zboží. Již v této listině se hovoří o kupcích jezdicích (v daném případě se solí) nikoli po cestách mezi královskými městy, kde mají platit ungelt, ale po cestách postranních: jednou z nich byla i ona vedoucí přes Libochovice a Budyni. I na tu zanedlouho došlo: roku 1366

¹⁶ Privilegia nekrálovských měst českých z let 1501–1526, ed. Antonín Haas, Praha 1961 (dále CIM IV/3), s. 93–94, č. 711; s. 114–115, č. 727; s. 137–138, č. 745.

¹⁷ S nástupem Lucemburků se totiž v českém prostředí ve větší míře začíná uplatňovat západoevropský model lenních vztahů, a to především v případě lén ušlechtilých, ať již šlo o zástavy zeměpanských hradů, anebo vzdání šlechtických hradů v léno, event. panovnické povolení k výstavbě hradu, který byl následně lénem. Zvláště v případě Jana Lucemburského je cílevědomá lenní politika zcela zjevná, byť akcent byl kladen na zajištění příhraničních částí země; příznačné bylo ale i propojení lenků na politiku Jana Lucemburského a vazby těchto rodů ke dvoru. Jako celkový přehled problematiky je dosud zásadní práce František KAVKA, Západoevropský lenní institut jako nástroj vnitřní královské politiky za posledních Přemyslovců a za Jana Lucemburského, Český časopis historický 88, 1990, s. 225–251; celý mechanismus byl později ilustrován sondami pro vybrané rody či lokality.

¹⁸ Znění Karlovy konfirmace, v níž je text prodejní listiny z roku 1336 přímo inserován, otiskl A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 23–24.

totiž Karel IV. nařídil rychtářům a konšelům měst Chebu, Lokte, Ostrova, Kadaně, Žatce, Loun a Slaného, aby dohlíželi na to, že vozy (s kupeckým zbožím) budou mezi Chebem (de facto Norimberkem) a Prahou (a opačně) jezdit výhradně přes jejich města, nikoli přes Budyni, Žlutice, Libochovice, Chomutov anebo jiná místa; kdo by jednal proti tomuto nařízení, má mu (opět) být zboží zabaveno.¹⁹

Budyně zjevně (i přesto) prosperovala – svědectvím je privilegium Václava IV. (1381), jenž s přihlédnutím k věrným službám Mikuláše z Házmburka, nejvyššího místra kuchyně, povoluje jeho lidem z města Budyně, aby mohli posílat dva kupecké vozy kteroukoli cestou do Žitavy, a to bez jakýchkoli poplatků. Privilegium je pro nás cenné především jako dokument o akčním rádiu budyňských obchodníků, kteří se zjevně s dopadem Karlovy restrikce z roku 1366 dokázali rychle vyrovnat.²⁰ Ostatně i skutečnost, že část dosud naturálních povinností, jimiž byli Budyňští a obyvatelé okolních vsí povinni své vrchnosti, byla roku 1376 převedena na (peněžní) plat, svědčí o fungování místního trhu – a tedy možnosti osedlých (měšťanů i venkovanů) směnit své výrobky či zemědělské zboží za peníze.²¹

Doména rodu Házmburků v době, kdy umírá její zakladatel Zbyněk Zajíc († 1368), zahrnovala rezidenční hrad Házmburk, dvojici městeček (obě s tvrzí / hradem) a řadu vsí. Spletité vazby v rámci rodové genealogie v generacích jeho následovníků jsou na tomto místě podstatně jen potud, měly-li vztah k vývoji severočeské rodové domény, resp. její teritoriální skladbě. Ze synů Zbyňka Zajíce byl bezpochyby nejvýraznější postavou Vilém Zajíc z Házmburka († 1393). Spolu se svým bratrancem Mikulášem vysadili Budyňským několik poplatných lánů (1376) – i to svědčí o hospodářském potenciálu měšťanů – a rodovou doménu v její centrální části rozšiřovali o drobná zboží (roku 1376 Slavětín, v letech 1377 a 1386 díly Kostelce nad Ohří).²² Ke

¹⁹ Doklad z roku 1352 Privilegia královských měst venkovských v Království českém z let 1225 až 1419, ed. Jaromír Čelakovský, Praha 1895 (dále CIM II), s. 467–469, č. 320. – Karlův mandát z roku 1366 tamtéž, s. 615–616, č. 424; O. KOTYZA – J. TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří (jako pozn. 6), s. 43, v pozadí spatřují snahy Házmburků přivést dálkové trasy do svých měst, neboť reálným významem byla královská města Louny a Slaný těžko srovnatelná s městy házmburskými, ale přesto se jezdilo právě přes ně. – Solnice přímo v Budyni se připomíná až roku 1581 (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 140–143, č. XVIII).

²⁰ CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 173–174, č. 120; český překlad A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 119–120, č. IV. Logicky dovozují O. KOTYZA – J. TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří (jako pozn. 6), s. 43–44, že orientace na severní směr cesty z Poohří byla jedním z důsledků Karlova mandátu z roku 1366. – Překvapivě až poměrně pozdní bylo privilegium konání výročních trhů – na žádost Mikuláše z Házmburka a na Kosti a jeho bratra Jana z Házmburka na Kosti, „*k jichžto prosbě pro služby jich jsúce nakloněni*“, povolil král Vladislav Jagellonský 30. prosince 1495, aby se v Budyni konaly dva výroční trhy – jarmarky (ed. A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 125–126, č. IX; reg. CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 338, č. 592).

²¹ CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 158–159, č. 110.

²² Jednotlivé doklady srov. s. 20.

Slavětínu poutaly Házmburky i příbuzenské vazby – manželkou Viléma Zajíce byla Anna ze Slavětína († po 1405), sídlící ve Slavětíně, ale zjevně i v Libochovicích.²³

Z minimálně devíti dětí Viléma Zajíce a Anny ze Slavětína je neznámějším Zbyněk Zajíc z Házmburka, v letech 1403–1411 pražský arcibiskup, ovšem z hlediska osudů rodového panství Házmburk – Budyně hrají roli jiní jejich potomci: předčasně zemřelý Oldřich († 1415) a jeho bratr Vilém († cca 1432). Oldřich skupoval části panství od svých příbuzných – např. již roku 1400 to byly podíly jeho bratří na Házmburku, roku 1404 získal od Mikuláše z Házmburka Radovesice anebo roku 1413 od Jana Zajíce vsi Žabovřesky a Břežany. Oldřich zjevně zemřel bez potomků; jeho dědicem se stal jeho nedílný bratr Vilém. Ten ke svým statkům připojil ves Radovesice a hrad Šebín.²⁴ Vilémovým dědicem se stal jeho syn Zbyněk Zajíc z Házmburka († 1463), jenž roku 1451 opět spojil rodová panství Házmburk a Budyně v jedné rukou: Házmburk zdědil a Budyně tehdy koupil od svých příbuzných Jana Zajíce z Házmburka a jeho švagrové Elišky z Koldic.²⁵

Mikuláš Zajíc z Házmburka († 1459), dlouhověký syn Viléma (st.) Zajíce († 1393), se přizemil na Kost (jeho manželkou byla Škonka z Kunštátu, dcera Jana z Kunštátu a na Kosti) a tato byla také jeho rezidencí. Máme před sebou doklad preference jiného rezidenčního sídla než rodového, v daném případě rezidenčního hradu manželky. Nicméně – a to je z pohledu dlouhodobých trendů příznačné – Mikulášovi synové se opět objevují v tradičních rezidencích, i když po otci zdědili také hrad Kost.²⁶ Zbyněk Zajíc († 1463) byl totiž bezdětný a své synovce – Mikulášovy syny

²³ Pramenné zmínky o Anně ze Slavětína A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 53–55; k roku 1405 je v souvislosti s nadací ke kostelu ve Slavětíně uváděna již jako vdova po Vilémovi: „*Anna, relicta quondam Wilhelmi de Hasenburg, domina tunc in Slavětín*“ (takto se přepisuje tamtéž, s. 55, v citaci z konfirmace nadání ke kostelu ve Slavětíně, s datem 18. května 1405). V téže souvislosti plyne, že Anna ze Slavětína byla identická s Annou z Libochovic, neboť postoloprťští benediktini vydávali revers týkající se vydržování třetího kněze při kostele ve Slavětíně, a to k rukám Oldřicha z Házmburka, syna Anny ze Slavětína, vdovy po Vilémovi z Házmburka (tamtéž, s. 54). Roku 1399 se Oldřich Zajíc z Házmburka uvádí jako syn Anny z Libochovic, jinak ze Slavětína (Národní archiv, Praha, Desky zemské větší (dále NA, DZV) 250, fol. L 29v – 30r).

²⁴ Doklad z roku 1404 NA, DZV 250, fol. M 4v; reg. Archiv český III, s. 474, č. 70; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 60; z roku 1413 NA, DZV 250, fol. M 2v – 3r; další doklady k transakcím v obvodu házmburské domény srov. s. 20–23. – Martin JUŘIČKA, Vilém Zajíc z Házmburka. Katolický pán v husitské době (2017), online: <http://www.e-stredovek.cz/view.php?cisloclanku=2017080002> [cit. 11. 2. 2020].

²⁵ A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 21, 23.

²⁶ V majetku Házmburků zůstala Kost až do roku 1497, kdy Zdeněk Lev z Rožmitálu, poručník Jana, sirotka Mikuláše Zajíce z Házmburka a na Kosti, hrad a panství prodal Janovi ze Šelmburka; osvědčuje, že kupující zaplatil sumu 20 000 kgč; „*zpraviti má dědinami téhož sirotka, Budyně a Hasenburkem, i tím všim, což k těm zbožím a zámkuom přísluší*“ (Archiv český V, s. 562–564, č. 47; Reliquiae tabularum terræ Regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum II, ed. Josephus

Jana a Oldřicha – vzal na spolek a tím jim zajistil dědictví Házmburka a Budyně (1462).²⁷

Oba navázali příbuzenské vazby do prostředí rodu pánů z Častolovic. Oldřich Zajíc z Házmburka († 1474) za ženu pojal Annu, dceru Půty z Častolovic, zatímco pokračovatel rodu, Jan Zajíc z Házmburka († 1495), byl manželem další Půtovy dcery, Kateřiny. Po její předčasné smrti (1457) zamířil sociálně výše, a jeho druhou ženou – a současně matkou jeho dětí – se stala Anna, dcera Karla Minsterberského, kněžna Opavská († 1478). Plných dvacet let bylo rodové panství Házmburk – Budyně v rukou Jana Zajíce. Právě se smrtí Janova bratra Oldřicha (1474) a převzetím rodového majetku Janem Zajícem, sídlícím v Budyni, můžeme spojovat konec rezidenční funkce hradu Házmburka.²⁸ Jen o rok přežil svého otce Jana Mikuláš Zajíc z Házmburka († 1496), ovšem i tak zajistil pokračování rodu – jeho synem byl Jan Zajíc z Házmburka († 1553), známý autor spisu *Sarmacia*. Janovou rezidencí byla Budyně, implicitně i explicitně (a to včetně kolorovaných perokreseb) v jeho textu zastoupená.²⁹

Období okolo poloviny 16. století představuje další zlom v genezi házmburské domény. Zatímco v dějinách rezidenční Budyně znamenala desetiletí vlády Jana Zajíce dobu rozkvětu, v celkovém měřítku zachytíme již před polovinou 16. století náznaky úpadku. V podobě půjček peněz zajištěných na rodových statcích anebo přímo ve formě odprodejí, zprvu zboží ležících mimo jádro domény, třeba k ní náležejících dlouhodobě (např. roku 1545 došlo k odprodeji Slavětína). Na počátku **rozpadu házmburské državy** stálo až úmrtí Jana Zajíce z Házmburka (1553), resp. dělení rodových statků po jeho smrti.³⁰ Rozsah jeho držby je evidován roku 1550, kdy do desk zemských nechal vložit svědectví o svých majetcích zděděných po předcích, jež postupuje svým dědicům. V širším pohledu je zřejmé, že Jan tehdy hleděl pojistit rodová majet-

---

Emler, Pragae 1872 (dále RT II), s. 492–493; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 28).

²⁷ A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 395, č. 46.

²⁸ O Janu Zajícovi Martin ŠANDERA, Jan Zajíc z Házmburka. Tvůrce programu a hlavní diplomat Zelenohorské jednoty, Východočeské listy historické 36, 2016, s. 21–42; Petr ČORNEJ, Jan Zajíc z Házmburka, katolický šlechtic, politik a vzdělanec druhé poloviny 15. století, in: Modrá krev Sobotecka. Sborník k 520. výročí povýšení Sobotky na město (1498–2018), Sobotka 2018, s. 16–26. – Ke konci rezidenční funkce hradu Házmburka s. 26–27.

²⁹ O Janu Zajícovi Kamil BOLDAN, Knihovna Jana Zajíce z Házmburka (1496–1553), in: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna, red. Jitka Radimská, České Budějovice 2003, s. 41–108; edice Janova spisu *Sarmacia* s komentářem o autorovi i tendenci díla Jan ZAJÍC z HÁZMBURKA, *Sarmacia* aneb zpověď českého aristokrata, vyd. Jaroslav Pánek, Praha 2007.

³⁰ Roku 1545 si Jan Zajíc vypůjčil od Zikmunda Smiřického 1500 kop gr., jež zajistil na vsích Klapý a Sedlec a na některých osedlých v Žabovřeskách, „*tak jakž na to registra vydaná ukazují. A to do summy platu poluletního do čtyřřideti pěti β gr.*“ (NA, DZV 46, fol. C 19v – 20v); prodej Slavětína NA, DZV 46, fol. C 20v.

ková práva i intabulací řady listin, dílem i ze 14. a 15. století, jež dokumentovaly vývoj rodové majetkové držby, resp. majetková práva; listiny nejdou po sobě chronologicky ani nemají jinou (postizitelnou) vnitřní logiku či hierarchii, v záhlaví se vždy odkazuje na příslušný deskový kvatern a folio (což nasvědčuje, že vklady se činily nikoli na základě listinných originálů, ale opisů, pořizovaných ještě před požárem desk roku 1541). Obnovené vklady jsou o to cennější, že odrážejí sestavu písemností, které sám Jan pokládal ve vztahu k majetkové držbě za relevantní; současně přinášejí detailní výčet vsí i všech dalších požitků, které patřily jak ke zboží Házmburk – Libochovice, tak i ke zboží Budyně, a to včetně patronátních práv.³¹

Dědici (podílníky dědictví) byli Janovi synové Václav († 1578), Mikuláš († 1583), Jiří († 1580) a Kryštof († 1572) – k rozdělení dědictví došlo jen několik let po otcově smrti, zhruba roku 1556, a ještě na sklonku 50. let dochází k několika zásadním transakcím, které rozrušily staletý majetkový komplex. Vklady zachycující rozsah dílů Jiříkova (Mšené s drobnými majetky okolo Libochovic a Budyně), Kryštofova (Házmburk – Libochovice) a Mikulášova (Budyně) stále ještě kopírují staré rozdělení na dvě panství, přičemž Mšené bylo samostatné.³² Díl čtvrtého z bratří, Václava, evidován nebyl – Václav vstoupil do johanitského řádu a po svém otci zdědil odlehlejší zboží rodového kláštera Svatá Dobrotivá, jež po jeho smrti získal jeho bratr Jiří. Tento sídlil na Mšeném, které se tak v 16. století stává novou rodovou rezidencí; mimo ně získal z otcovského dědictví pustý hrad Šebín a několik vsí okolo Libochovic, z nichž ovšem část prodal roku 1559 svému bratru Mikulášovi, sídlícímu na Budyni. Ostatek, prakticky vyjma Mšeného, roku 1564 prodal Janovi st. z Lobkovic, jež tyto statky následně připojil k majetkům, které již roku 1558 získal od Kryštofa Zajíce. Jeho dílem z otcovského dědictví byl Házmburk s pustým podhradním městečkem, pustý zámeček v Libochovicích, ale také tamější rezidenční dům a několik vsí v okolí a některé další užítky (mlýn v Libochovicích anebo vinice pod Házmburkem) – to vše Lobkovicovi uvedeného roku 1558 prodal a následně se zakoupil na Brozanech a Hostěnicích.³³

³¹ NA, DZV 250, fol. L 29v – M 7r; pasáže týkající se rozsahu obou jmenovaných zboží otiskl A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 95–96.

³² Díl Jiříka Zajíce NA, DZV 56, fol. B 3v – 4v, A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 99; díl Kryštofa Zajíce NA, DZV 56, fol. B 4v – 6r, A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 97–98; díl Mikuláše Zajíce NA, DZV 56, fol. B 24v, A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 99–100. Rozsah jednotlivých dílů byl intabulován až roku 1563, zjevně v souvislosti s intabulací majetkových transakcí, k nimž došlo ještě v 50. letech – např. prodej zboží Házmburk – Libochovice, které od Kryštofa Zajíce získal Jan st. z Lobkovic již roku 1558, do desk byl však tento prodej vložen až roku 1564, kdy Lobkovic získal i část majetků náležejících dosud Jiřímu Zajícovi.

³³ 1558, Kryštof Zajíc prodává zboží Házmburk – Libochovice Janu st. z Lobkovic (NA, DZV 15, fol. A 30v; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 102–105); zemřel roku 1572 a pohřben byl v rodové nekropoli v kostele sv. Václava v Budyni, kde je dochován jeho náhrobník (Bohumil MATĚJKA, Soupis památek historických a uměleckých v Království českém od pra-

Rodová držba se v obvodu někdejší domény Házmburk – Budyně zredukovala na majetek Mikuláše Zajíce z Házmburka na Budyni († 1583), který sídlil na hradě v Budyni a k budyňskému panství, jež vlastnil, přikoupil některé drobné majetky od svého bratra Jiřího. Jediným Mikulášovým dědicem se stal jeho syn Jan Zbyněk Zajíc z Házmburka († 1616), výše zmiňovaný mecenáš Bartoloměje Paprockého, s nímž je spjat neslavný konec rodové držby. Roku 1613 byl zadlužený Jan Zbyněk nucen budyňské panství prodat, a odstěhoval se do pražského domu, který Házmburkové drželi již od poloviny 15. století; zde pak o tři roky později umírá. Hned v následující generaci pak jeho synem Mikulášem Jiřím Zajícem z Házmburka († 1663) rod vymřel po meči.³⁴

Vnitřní struktura panství Házmburk – Budyně ve středověku. Hovoříme-li o vnitřní struktuře šlechtických panství (a návazně jejich proměnách), máme tím na mysli nejen územní zisky a ztráty, ale také dopad těchto změn z hlediska koncentrace majetkové držby, administrativního členění i z pohledu proměňující se struktury šlechtické rezidenční sítě – i v těchto směrech nabízí házmburská doména řadu ilustrativních dokladů. A to jednak z hlediska „územních strategií“ Házmburků, kteří, a to zvláště v desetiletích okolo roku 1400, cíleně skupovali drobná zboží sousedící s jejich statky, a jednak ve smyslu sekundárních dopadů vyplývajících z jejich přičlenění k házmburské doméně (především v podobě zániku rezidenční funkce drobných sídel, případně i ve smyslu jejich adaptace – odlehlé lokality bývaly opouštěny, sídla ve vsích se stávala často součástí hospodářských dvorů). Tento proces je zjevný již počínaje pozdním 14. stoletím a plně potom v průběhu 15. století. V globálním pohledu je potom zřejmý i vývoj, který bychom – samozřejmě s nezbytným zjednodušením, nereflektujícím dílčí výkyvy – mohli charakterizovat jako vzestup, tedy rozšiřování jádra rodové državy, spadající velkou měrou do desetiletí okolo roku 1400, druhou etapou by mohla být stagnace, typická pro druhou polovinu 15. a počátek 16. století (kdy ovšem Házmburkové získávají některá zboží mimo jádro državy Házmburk – Budyně), a konečně třetí pak úpadek, ohlašující se již ve 40. letech 16. století a po roce 1553, kdy umírá Jan Zajíc z Házmburka, nezadržitelně pokračující (prodejem panství Házmburk s Libochovicemi v několika fázích okolo roku 1560) a završený prodejem panství Budyně roku 1613.

---

věku do počátku XIX. století IV. Politický okres Roudnický, díl I, Praha 1898, s. 28–29). – 1559, Jiří Zajíc prodává svému bratru Mikulášovi vsi Kostelec a Lhotu (reg. A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 106); 1564, týž prodává pustý zámek Šebín a vsi Křesín, Levousy a Horky Janovi z Lobkovic (NA, DZV 15, fol. B 1r; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 106).

³⁴ Rozpad házmburské domény Házmburk – Budyně v letech 1558–1613 A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), zvl. s. 97–128; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 32–44; A. SEDLÁČEK, Hrdy... XIV (jako pozn. 6), s. 6–7, 10, 20–23. – Přehled příslušníků jednotlivých generací J. HÁS, Zajícové z Házmburka (jako pozn. 2), s. 86–90; epilog rodu Petr ZAJÍC, Zajícové z Házmburka v 17. století, Heraldika a genealogie 36, 2003, s. 185–188.

První z trojice etap charakterizuje majetkový nárůst, a to v nápadné prostorové vazbě na házmburskou doménu a zázemí jejích městských center; do rukou pánů z Házmburka se tak dostává i řada panských sídel. Na koncepční budování rodové domény Zbyňkem Zajícem z Házmburka († 1368) navázaly další generace – jejich příslušníci ji jednak rozšiřovali, jednak dochází k celé řadě dělení, resp. v některých okamžicích (v závislosti na demografickém vývoji) bychom mohli hovořit až o fragmentarizaci. Tento proces začal již v generaci Zbyňkových synů, a ještě výrazněji k onomu štěpení dochází za jeho vnuků. Majetkové tříštění kopírovaly (a z našeho hlediska dokumentují) podíly patronátních práv – tak např. k farnímu kostelu v Libochovicích podávali roku 1411 kněze tři příslušníci rodu.³⁵ Významnější akvizice v těsné blízkosti Budyně spadají k přelomu 70. a 80. let – roku 1377 kupují Házmburkové od Přecha, řečeného Středa, čtyři lány v Kostelci nad Ohří, a roku 1386 pak Vilém Zajíc z Házmburka († 1393) v Kostelci koupil přední tvrz, řečenou Parkan, 10 kmetcích dvorů s polovinou vinic a podacím kostelním, vše za nevelkou částku 200 kgč; druhá zdejší tvrz zůstala v držení vladýků z Kostelce, spolu s nimiž Házmburkové prezentovali kněze k tamějšímu kostelu (doklad např. 1412).³⁶

Na zmíněnou fragmentarizaci majetkové držby bylo možné reagovat buď uzavíráním majetkových spolků (nedíly) anebo prodeji / koupěmi realizovanými mezi příslušníky rodu Házmburků-držiteli jednotlivých částí. Modelový případ propojení obojího přístupu máme k dispozici z druhého desetiletí 15. století: roku 1412 uzavírají bratři Oldřich († 1415) a Vilém z Házmburka († cca 1432) spolek na všechny své majetky, které mají nyní nebo budou mít do budoucna.³⁷ Oldřich v téže době skupoval od svých příbuzných díly Libochovic spolu s dalšími majetky a po jeho smrti roku 1415 vše přešlo na jeho nedílného bratra Viléma.

Kolem roku 1400 dochází k zaokrouhlení házmburské majetkové držby také v zázemí Libochovic, zvláště pak při toku Ohře. Podobně jako v Kostelci byla majetková držba rozdělena mezi Házmburky a místní vladýcký rod také v Dubanech – roku

³⁵ Synové Zbyňka Zajíce, Mikuláš a Vilém, se roku 1379 o svá zboží rozdělili – Vilém získal Házmburk s Libochovicemi, Mikuláš hrad a město Budyně (A. SEDLÁČEK, Hradý... XIV (jako pozn. 6), s. 4). – K dalšímu dělení majetkových dílů panství Házmburk dochází v 90. letech 14. století (bliže tamtéž, s. 5). – Prezentace kněze ke kostelu v Libochovicích (1411) tamtéž, s. 10.

³⁶ Doklad z roku 1377 A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 51; z roku 1386 NA, DZV 250, fol. M 3r; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 65; A. JAN-DA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 22. – Rozdělená držba v Kostelci trvala i nadále, přičemž patronát ke zdejšímu kostelu náležel majitelům obou panských sídel společně. Roku 1414 „Jaroslav z Házmburka a z Libochovic“ prodával své dědictví v Libochovicích, totiž „třetí díl tvrze s třetím dílem práva podacího“ a další majetky, mezi nimi i svůj díl podacího práva v Kostelci, Oldřichovi z Házmburka (NA, DZV 250, fol. M 6v – 7r; RT II (jako pozn. 26), s. 105; reg. Archiv český III, s. 484, č. 142; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 67).

³⁷ NA, DZV 250, fol. L 30r; RT II (jako pozn. 26), s. 89; A. SEDLÁČEK, Hradý... XIV (jako pozn. 6), s. 5.

1395 prezentoval kněze k tamějšímu kostelu Oldřich z Házmburka společně s příslušníky rodu z Duban; tato prostá skutečnost naznačuje, že již v té době musel část Duban vlastnit. V kontaktech s Házmburky průběžně zastihneme celou řadu příslušníků vladyckých rodů z dosahu jejich domény – náleželi k nim i vladkové z Duban, kteří zjevně Házmburkům postupně odprodávali své majetky. Roku 1418 totiž Jindřich z Duban prodal své dědictví v Dubanech („*na tvrzi, na dvoře poplužním, ve vsi, s dvory...*“) se vším příslušenstvím za 80 kgč Vilému Zajícovi z Házmburka; Jindřich z Duban (není zřejmé, zda týž či jiný) se pak připomíná ještě roku 1452 ve svědečné řadě darovací listiny Zbyňka Zajíce z Házmburka, vydané ve prospěch jeho příbuzných.³⁸

Obr. č. 1. Pohled od hradu Šebína do údolí Ohře – vlevo je ves Levousy, vpravo Křesín s kostelem sv. Václava, v pozadí hrad Házmburk. – Foto autor (2016).

---

³⁸ Doklad z roku 1395 A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 58; z roku 1418 NA, DZV 250, fol. M 3v; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 68; z roku 1452 *tamtéž*, s. 78; A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 393, č. 34. – Nekropole vladkyň z Duban byla v místním kostele sv. Petra a Pavla – k dispozici je pozdní doklad v podobě dochovaného náhrobníku Jana z Duban z roku 1465 (Petr HRUBÝ, Gotické sepulkrální památky Litoměřicka, Ústecký sborník historický 2003 (= Gotické umění a jeho historické souvislosti II), s. 345–381, zde s. 346–348, 371, obr. 2).

Roku 1415 pak Vilém Zajíc z Házmburka koupil Šebín. Jan ze Šebína, pišící se po hradu toho jména v těsné blízkosti Křesína (vazby Šebínských ke Křesínu dokládají jejich erby v tamním kostele), se objevuje jako svědek na listinách pánů z Házmburka, přičemž Šebín i Křesín se na počátku 15. století objevují v házmburských rukou. Mimořádně pozoruhodná je listina (1362), již Jan ze Šebína vysadil čtyřem osedlým ze své poddanské vsi Křesína celkem 20 lánů emfyteutickým právem, a to za 8 kgč za lán; dále se stanoví odvody v době války mimo zemi („*expeditio fiet extra terram*“), osedlí jsou povinni svázat poražené stromy pro potřebu vrchnosti k mlýnu, taktéž dovážet kameny; v chybějící části listiny mohla být i zmínka o desátcích pro faráře: zdá se, jako by tu byla nápodoba emfyteutického práva, jímž byly pronajímány i pozemky příslušející k házmburské Budyni, přičemž analogií jsou i robotní povinnosti k panskému mlýnu, jakými byli zatíženi i osedlí z Budyně a okolních vsí.³⁹

Již roku 1376 získali Házmburkové tvrz a městečko Slavětín, o němž se zmiňujeme v kontextu rezidenční sítě v obvodu jejich domény; velmi zvláštní osudy listin na Slavětín líčí svědectví Výška Poláka z Račina vydané roku 1437, jemuž byly samotnými Házmburky svěřeny k věrné ruce, ale podvodně od něj byly vylákány. Slavětín, plnicí ve starší době i funkcí rezidenčního sídla, drželi Házmburkové až do roku 1545, kdy Jan Zajíc z Házmburka „*zámek a městečko*“ Slavětín prodal Sokolům z Mor.⁴⁰ V témž kontextu jako Slavětín se do rukou Házmburků dostává i Mšené – tamější tvrz sloužila jako rezidenční již kolem roku 1400 (např. roku 1391 se uvádí Jindřich, řečený Slavetský, tj. Slavětínský, seděním na Mšeném, jenž kostelu v Charvatcích postupoval některé pozemky), přičemž Mšené Házmburkové drželi i v 16. století. Ovšem nikoli kontinuálně – v průběhu 15. století toto zboží vystřídal několik držitelů, a nejvýznamnější epizoda je spjata s rezidenční funkcí za Viléma z Ilburka († 1490), jenž v kostele v Charvatcích zřídil i rodovou nekropoli. Do rukou pánů z Házmburka se potom Mšené vrací až na počátku či v průběhu první poloviny 16. století (za Jana Za-

³⁹ A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 23; A. SEDLÁČEK, Hrady... XIV (jako pozn. 6), s. 26 (tamtéž vyobrazení erbů v kostele); listina Jana ze Šebína, „*v řeči latinské velmi starými sotva čitelnými písmenami sepsaná, roztrhaná a od myší v prostředku sežraná*“, byla nalezena roku 1741 pod dřevěným stropem křesínského kostela (A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 49–50). – David MIKOLÁŠ – Marek RUBEŠ – Roman SIROVÁTKA, Šebín u Levous, in: Hláška 29, 2018, č. 2, s. 20–23 (evidence písemných zmínek a rekonstrukce stavební podoby hradu).

⁴⁰ 8. ledna 1376 prodali Jan z Vartenberka a jeho bratr Václav městečko Slavětín s tvrzí i s dvorem poplužním a vším příslušenstvím, jak je dříve koupili od bratří ze Slavětína, za 2000 kgč Vilému Zajícovi z Házmburka (NA, DZV 250, fol. M 1v – 2r; Reliquiae tabularum terrae Regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum I, ed. Josephus Emler, Pragae 1870 (dále RT I), s. 449–450); znění svědectví z roku 1437 A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 71–72; doklad z roku 1545 NA, DZV 46, fol. C 20v; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 95.

jíce z Házmburka); Mšené pak sloužilo jako věnná zástava, ale i jako jedna z rodových rezidencí, jak se o tom zmiňujeme na jiném místě.⁴¹

Majetkové spolky (nedily) měly zřejmě za cíl i ochranu rodového majetku před potenciálním královským odúmrtním právem. Modelový příklad skutečnosti, že někdy do hry král vstoupil, tu představuje převod rodového dědictví na duchovního, Zbyňka Zajíce z Házmburka († 1463), stejně jako jeho jmenovec-pražský arcibiskup pohřbeného v pražské svatovítské katedrále. Byl synem Viléma z Házmburka († cca 1432), oním, jenž uzavřel majetkový spolek se svým bratrem Oldřichem; král Ladislav roku 1454 postoupil své právo k jejich dědictví právě Zbyňkovi. Nemá smysl spekulovat, jak dalece se jednalo o právo reálné a jak dalece iluzorní, a panovník si tak mohl Házmburka zavázat, každopádně Ladislav v této věci také nařídil, aby Zbyňkovi byly ke zděděným zbožím vydány příslušné zápisy, svědčící Zbyňkovi otci Vilémovi. Podobně jako král Ladislav se svých případných nároků ke jmenovaným zbožím roku 1460 vzdal i následující český král Jiří z Poděbrad.⁴²

Důslednost, s níž se i jednotlivé dočasně zcizené části rodového majetku vracejí do rukou Zajíců z Házmburka, je skutečně pozoruhodná – příklad je k dispozici z roku 1434, kdy Matěj z Křenov, písař desk zemských, prodával Zbyňkovi Zajícovi z Házmburka plat na Pístech a Roudníčku, který dříve získal od Zbyňkova bratra Mikuláše (zda byl součástí prvotní transakce přímo závazek, že se majetek po stanovené době vrátí do majetku Házmburků, to ovšem nevíme).⁴³ Téhož druhu jsou potom i odkazy – vzdálenějším příbuzným, ovšem z rodu pánů z Valdeka, kteří posléze odkaz prodali zpět některému z Házmburků.⁴⁴

V průběhu 15. století se do rukou držitelů domény Házmburk – Budyně dostávají i další majetky, ležící mimo toto jádro, a tím i na okraji naší pozornosti; některé z nich po určitou dobu sloužily i jako rezidence, v těchto případech však šlo vždy o odraz konkrétních okolností a také držba těchto majetků byla daleko méně stabilní než v případě těch, které ležely v obvodu nebo minimálně v dosahu centrální části rodové domény. Na počátku 15. století se připomíná Jan Zajíc z Házmburka a z Kamýka – šlo o hrad toho jména u Litoměřic, jak svědčí i jména jeho svědků / rukojmích

⁴¹ Doklad z roku 1391 A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 55. – Jan Zajíc z Házmburka († 1553) zapsal na statku Mšené věno své manželce Markétě Minsterberské (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 32); srov. A. SEDLÁČEK, Hradý... XIV (jako pozn. 6), s. 27–28.

⁴² NA, DZV 250, fol. M 7r; listiny českých králů z let 1454 a 1460 A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 78–79.

⁴³ A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 391, č. 26.

⁴⁴ Roku 1451 prodali Hynek z Valdeka, řeč. Škoda, a jeho syn Jan z Valdeka svůj roční plat 10 kgč v Budyni („na dědictví v Budyni na hradě, na městě, na domích, na krčmách...“), jak jim svědčí deskový zápis † Mikuláše Zajíce z Házmburka a z Budyně, Zbyňkovi Zajícovi z Házmburka (NA, DZV 250, fol. M 2r–v; reg. Archiv český III, s. 550, č. 586).

v transakcích s jeho příbuznými Házmburky; roku 1425 však Házmburkové Kamýk prodali.⁴⁵ Doslova epizodní byla v téže době držba Toužetína – roku 1409 jej koupil Oldřich Zajíc z Házmburka, a to od Vlastibora z Kladna a z Toužetína a Markvarta z Královic, ovšem již krátce poté, roku 1414, tvrz, dvůr a ves Toužetín se vším příslušenstvím prodal konventu klarisek v Panenském Týnci.⁴⁶ Do pohusitské doby potom spadá držba Žirotína v těsné blízkosti Panenského Týnce.⁴⁷ (Pozadí házmburského zájmu o tato zboží neznáme, jen hypoteticky můžeme uvažovat, zda svou roli nemohla sehrát jejich poloha při obchodní cestě na předpolí Loun; zvláště když uvážíme, že Panenský Týnec byl de iure městečkem.) Občasně v té době Házmburkové figurují i jako příjemci zástav – např. roku 1461 zapsal král Jiří Zbyňkovi Zajícovi z Házmburka († 1463) hrad Andělskou Horu.⁴⁸

Z předcházejícího vyplynuly **základní charakteristiky rodové majetkové držby**. (1.) Vzdor štěpení na díly (podíly) jednotlivých držitelů, poplatné aktuální situaci, vždy zůstalo zachováno dělení na dvě hlavní panství – Házmburk a Budyně: obě panství měla rezidenční sídlo a taktéž lokalitu městského typu. Majetkový konglomerát, který vznikl na přelomu let 1335/1336, zůstal v rukou Zajíců z Házmburka více než dvě století, přičemž uvedená dvojice panství střídavě bývala v rukou jediného držitele i více držitelů. (2.) Charakteristickým rysem je „nedotknutelnost“ jádra obou panství, která byla v průběhu 14. a 15. století pouze rozšiřována; koupě následované v některých případech odprodeji se týkaly výhradně majetků mimo tato panství. (3.) Zlom přichází okolo poloviny 16. století – v té době se pak osudy obou panství rozdělují – Házmburk s Libochovicemi získávají Lobkovicové (1558), zatímco Budyně zůstala v majetku Zajíců z Házmburka a plnila funkci rezidenčního sídla až do roku

⁴⁵ A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 391, č. 23; srov. TÝŽ, Hradý... XIV (jako pozn. 6), s. 392–395.

⁴⁶ Doklad z roku 1409 A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 390, č. 19; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 64; z roku 1414 RT II (jako pozn. 26), s. 112. – August SEDLÁČEK, Hradý, zámky a tvrze království Českého VIII. Rakovnicko a Slánsko, Praha 1891, s. 224.

⁴⁷ Rekonstrukce házmburské držby tu není do detailu možná, neboť prameny jsou torzovité a navíc známé až z pozdější tradice – roku 1445 (spíše ale 1455) Oldřich Zajíc z Házmburka koupil od Plichty ze Žirotína půl tvrze (hradu) Žirotína se vším příslušenstvím a týmž právem, jimž ke zboží disponoval Plichtův předchůdce Jaroslav (A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 83; A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 393, č. 35, s ohledem na osoby ve svědečné řadě emenduje na 1455); ovšem roku 1474 pak prodával Janu Zajícovi z Házmburka Žirotín Tas z Peruce (A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 396, č. 54), což svědčí o proměnlivosti majetkových práv tohoto poměrně odlehlého zboží; možné vysvětlení nabízí A. SEDLÁČEK, Hradý... VIII (jako pozn. 46), s. 222.

⁴⁸ August SEDLÁČEK, Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1480, Praha 1914, s. 258, č. 45; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 24.

1613.⁴⁹ (4.) Transakce probíhající uvnitř rodu Zajiců z Házmburka odrážejí mimo jiné, že majetkové poměry jednotlivých členů rodu byly výrazně nestejně – prodejní / kupní částky, které v obchodech mezi jednotlivými členy rodu figurují, se diametrálně liší, aniž přesně tušíme proč, neboť tak zásadní rozdíly mezi hodnotou majetků nemohly být: jednou je prodejní cena 80 kgč, jindy 1900 kgč nebo i více; mimořádné byly potom i sumy 5 000 a 12 000 kgč v rámci transakcí, probíhajících stále v „uzavřeném“ prostředí jediného rodu. Rozdíly v majetkovém zázemí jednotlivých příslušníků rodu, jakkoli spatých vazbou k týmž panstvím, z jiného úhlu pohledu odráží i zásadně odlišná úroveň jejich rezidenčních sídel.

Rezidence

Problematika rezidencí české středověké šlechty, jakkoli to může znít téměř překvapivě, uvážíme-li desítky let, po něž „*Residenzenforschung*“ je pevnou součástí (i) domácí historické vědy, stojí do určité míry na okraji. V tom smyslu, že nejen česká, ale i zahraniční (středoevropská) literatura zaměřená k problematice rezidenčních sídel vykazuje výrazně disproporční pozornost věnovanou rezidencím zeměpanským na straně jedné a rezidencím šlechtickým na straně druhé. Zjevně se tu promítá model „asymetrické“ pozornosti věnované rezidenčním dvorům (alespoň zčásti přirozeně daný stavem pramenné základny) a tato disproporce zůstala zachována (i) po rozšíření zorného úhlu na paralelní vnímání dvora a města, resp. i na otázky vzájemných interakcí. Jejich škála reflektuje specifické postavení rezidenčních měst v rovině politické, ekonomické, administrativní i kulturní.⁵⁰ Rezidence české šlechty přesto nejsou tématem neznámým či snad badatelsky nedotčeným. Výzkum se ovšem ubírá spíše cestou zpracování jednotlivých lokalit, event. rezidencí jediného rodu, téma přichází ke slovu také v rámci studia administrativních struktur anebo šlechtické reprezentace, zatímco otázky „rezidenčních strategií“, a to v kontextu vývoje šlechtické majetkové držby, dosud výraznější badatelský ohlas nezaznamenaly.

---

⁴⁹ Házmburk a Libochovice prodal Kryštof z Házmburka Janovi st. z Lobkovic, s jehož jménem je spjata i obnova libochovického zámku a tím i rezidenční funkce Libochovic (A. SEDLÁČEK, Hradý... XIV (jako pozn. 6), s. 10).

⁵⁰ Z poslední doby např. Gerrit Jasper SCHENK, Formen politischer Kommunikation in Residenzstädten der Vormoderne, in: Residenzstädte der Vormoderne. Umriss eines europäischen Phänomens, hg. Gerhard Fouquet – Jan Hirschbiegel – Sven Rabeler, Ostfildern 2016, s. 155–186, o dosud jen malém a parciálním zájmu věnovaném šlechtickým rezidenčním městům explicitně s. 159. Nejnověji tento stav ilustruje publikace Political Functions of Urban Spaces and Town Types Through the Ages. Making Use of the Historic Towns Atlases in Europe and of Other Space-related Historical Research, ed. Roman Czaja – Zdzisław Noga – Ferdinand Opll – Martin Scheutz, Cracow etc. 2019, kde v oddílu „Residential Towns“ (s. 323–393) je ve čtyřech statích věnována pozornost výhradně rezidencím zeměpanským.

Rezidence (rezidenční sídla) české šlechty ve středověku představují téma, k němuž lze přistupovat z řady různých úhlů pohledu, jimž poplatné je i spektrum globálních aspektů a dílčích otázek. Do rámce sledované problematiky spadají výstavné hrady 13. století stejně jako drobné tvrze či rezidenční hospodářské dvory 14. i 15. století, raná rezidenční města předních šlechtických rodů v době kolem roku 1300, rezidenční sídla (městečka) drobné šlechty 14. a 15. století, ale také výstavná a jasnou koncepci vykazující rezidenční města pozdně středověká (kolem 1500). Aktéry jsou jak příslušníci starých panských rodů a výrazné postavy z prostředí rytířského stavu, tak parvenu husitské a pohusitské doby, pro něž právě výstavnost rezidenčního sídla a návazně koncepce rezidenčního městečka či města byla klíčovým výrazovým prostředkem deklarace (nově nabytého) sociálního postavení a tím i jeho legitimizací.⁵¹

Dvojici klíčových skupin tu představují (vývojově starší) solitérní panská sídla, svým rozložením spjatá s utvářením sídelních struktur, případně sídla ve vazbě na vesnické osídlení a formování farní sítě a (vývojově mladší) rezidenční městečka a města. S jedním i druhým typem rezidence se setkáváme i v modelovém případě domény pánů z Házmburka, zřejmě je zde propojení mezi vývojem rezidenční sítě a strukturou majetkové držby. Vedle hradu Klapý / Házmburk byly v obvodu panství Házmburk – Budyně již v letech 1335/1336 dvě lokality městského typu, později přibyla i třetí (Slavětín), jejíž rezidenční role snad v jisté podobě dožívala ještě z minulosti; v průběhu 15. století zastihneme Házmburky i na některých vesnických rezidenčních sídlech v dosahu centrálních rezidencí Házmburk a Budyně.

Z listin, provázejících transakce mezi králem Janem Lucemburským a Zbyňkem Zajícem z Valdeka na přelomu let 1335/1336, vyplývá, že v obvodu nově získaných majetků byla tři opevněná sídla – hrad Klapý, městečko Libochovice s tvrzí a městečko Budyně s hradem. Na relativně malém území se nabízela trojice potenciálních rezidencí, v prvním případě solitérní, vizuálně dominantní hrad, v dalších dvou to byly rezidence v lokalitách městského typu. V průběhu házmburské držby se rezidenční funkce dostalo všem třem sídlům – role Libochovic zjevně od počátku byla a po celé házmburské období v tomto směru zůstala spíše marginální, resp. náravová. Naproti tomu zcela jasná je počáteční preference **hradu Házmburka**, jenž byl rezidenčním hradem od samých počátků házmburské držby a kontinuálně v několika následujících generacích, jeho význam ovšem upadá nejspíše někdy v 70. letech 15. století, kdy rezidenční funkci ztrácí (bližší časové určení tu není možné, k dispozici jsou pouze ne-

---

⁵¹ Jediná syntéza orientovaná k této tematice se středověku dotýká jen okrajově – P. VOŘEL, Rezidenční vrchnostenská města (jako pozn. 1); přehled základních otázek pro pozdní středověk Robert ŠIMŮNEK, Die adelige Residenzstadt im spätmittelalterlichen Böhmen, in: Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Neue Folge: Stadt und Hof 8, 2019, s. 55–79 (s bibliografií).

přímé indicie); i nadále však Házmburk zůstal centrem administrativním a snad i operním bodem ve smyslu vojenském.⁵²

Nejspíše někdy od poloviny 15. století byl i soliterně stojící Házmburk teoreticky rezidencí městského typu, neboť opevněné podhradní sídliště, zvané **Podhradí** (někdy uváděná forma Podhradín je nepochybně pouhá zkomolenina), se označuje jako městečko.⁵³ Pisemné doklady vztahující se k lokalitě v řadě ohledů téměř záhadné jsou ovšem až pozdní, ze 16. století, přesněji řečeno z doby, kdy se podhradní městečko eviduje už jen jako pusté. A rovněž až z této doby je k dispozici zmínka o tom, že zde stával kostel sv. Mikuláše.⁵⁴ Ještě o něco později, roku 1602, se potom objevuje nejstarší doklad o existenci Podhradí. Konkrétně se jedná o listinu z roku 1452 (evidovanou B. Paprockým), již Zbyněk Zajíc z Házmburka svým strýcům, Mikulášovi z Házmburka a z Kostí a jeho synům Janovi a Oldřichovi, daroval hrad Házmburk s městečkem pod hradem a 4000 kgč; ve svědečné řadě figuruje celá řada příslušníků lokální šlechty, s nimiž Házmburkové zjevně byli v kontaktu, což samo o sobě zvyšuje pravděpodobnost, že jde o spolehlivé podání, byť sama listina dochována není.⁵⁵ A rok 1452 je tedy možno chápat jako datum ante quem vysazení podhradního městečka pod Házmburkem.

Existence hrazeného podhradí je sama o sobě nesporná – jeho plocha je dodnes zcela zřetelně z nadhledu patrná z hradu Házmburka, nepochybným svědectvím je i dochovaná hradební zeď především na nejzranitelnější, tedy jižní straně (kopírující terénní hranu a navazující na starší fortifikaci), i další prvky někdejšího opevnění.

⁵² Roli hradu odráží i jeho stavební vývoj v době držby pánů z Házmburka, dovršený již okolo přelomu 14. a 15. století; dalšímu rozvoji bránila mj. terénní dispozice (D. LÍBAL – P. MAČEK – J. URBAN, Hrad Klapý – Házmburk (jako pozn. 8), s. 110–112). – Ani po (předpokládaném) ukončení rezidenční funkce nebyl hrad opuštěn – dokladem je např. jméno Jana z Kamenice, purkrabího na Házmburku, zmiňovaného mezi svědky na listině Jana Zajíce z Házmburka pro Budyni roku 1477 (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 26; A. SEDLÁČEK, Hrad... XIV (jako pozn. 6), s. 6, pozn. 7, eviduje Jana z Kamenice ve funkci purkrabího na Házmburku pro léta 1477–1485). Ještě v 16. století sloužil Házmburk jako sídlo panských úředníků, ba dokonce ještě roku 1586 se připomíná Jakub Lhota jakožto hejtman házmburského panství (tamtéž, s. 7). To ovšem bylo již v období lobbkovické držby, nemluvě o tom, že z titulu automaticky nevyplyvá, že nemohl sídlit i jinde (např. v Libochovicích).

⁵³ Základní práci podnes představuje Alexandra RUSŮ – Jan SMETANA, Zaniklé městečko pod Házmburkem (K otázce tzv. latránů a opevněných podhradí), *Archaeologia historica* 19, 1994, s. 319–336.

⁵⁴ Při dělení statků z pozůstalosti Jana Zajíce z Házmburka († 1553) dostal Kryštof Zajíc z Házmburka jako svůj díl mimo jiné „zámek Házmburk s městečkem k němu pustým, k témuž zámku přizděným“ (NA, DZV 56, fol. B 4v – 6r, cit. fol. B 4v). Jako „městečko pusté pod týmž zámkem“ (tj. Házmburkem) se Podhradí uvádí roku 1550 (NA, DZV 250, fol. L 23v; ed. A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 95).

⁵⁵ A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 78; proti autenticitě listiny nic nenamítá ani A. SEDLÁČEK, *Listy... I* (jako pozn. 3), s. 393, č. 34.

Obr. č. 2. Podhradí pod Házmburkem – plocha městečka vymezeného hradbou na jihu velmi dobře dochovanou je nejlépe patrná z hradu Házmburka. – Foto autor (2019).

Okolnosti vysazení, existence a v jistém smyslu i zániku sídliště zůstávají však nejasné. Obtížně hledáme odpověď i na základní otázku po smyslu založení tohoto sídliště, uniká nám historický kontext (hypotézy o založení podhradního městečka v návaznosti na zkázu Libochovic – městského centra panství Házmburk – za husitských válek jsou z více důvodů málo pravděpodobné). Jediným indikátorem velkorysého záměru je – vedle rozlohy areálu – pozdní zmínka o zdejším kostele sv. Mikuláše (jeho polohu se v terénu nepodařilo zachytit).⁵⁶

Není pochyb o tom, že každý hrad byl od samých počátků závislý na vzdálenějším či bližším hospodářském zázemí – v případě hradu Házmburka je tvořila přede-

---

⁵⁶ Poukazy na poškození Libochovic (1424, 1429), jejichž rozsah navíc neznáme (A. SEDLÁČEK, *Hrady... XIV* (jako pozn. 6), s. 6, 10), jsou pouhým východiskem z nouze, neboť již sama poloha podhradního sídliště pod Házmburkem byla z hlediska obchodu poměrně nevýhodná. Přesto se tato ničím nepodložená souvislost objevuje i v novější literatuře (např. Zdeněk FIŠERA, *Encyklopedie městských bran v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2007, s. 177).

vším ves Klapý, rozkládající se u paty kopce. Zboží, které nebylo možné získat z místní výroby, ale prostřednictvím městských trhů, mohlo být zajištěno z nedalekých Libochovic, Budyně, případně i odjinud. Samo o sobě není házmburské Podhradí anomálií, neboť na případy před- či podhradních opevněných lokalit pozdního středověku natrefíme na více místech (např. Lichnice, Rychmburk, ale také Zvíkov ad.), avšak především tam, kde hrad dříve dostatečné hospodářské, resp. tržní zázemí postrádal.⁵⁷ V tomto smyslu se pak i další osudy házmburského Podhradí jeví jako symptomatické – v sídelní, resp. hospodářské struktuře oblasti jej nebylo potřeba, a posléze je opuštěno. Kdy se tak stalo, nelze blíže určit, ale zřejmě až v 16. století, jak naznačují výsledky archeologických průzkumů, jakkoli prováděné jen na (menší) části rozlehlého areálu vymezeného hradbou i terémem.

Osud Podhradí byl zjevně dán od samého počátku: nejen Libochovice, ale pouhých 6 km odtud na východ ležící Budyně nad Ohří představovaly dostatečně hustou městskou síť, nemluvě o tom, že Podhradí chybělo jakékoli právní zajištění ze strany českých králů (rozhodně o ničem takovém nevíme), a tak sice disponovalo jedním z klíčových atributů urbanity, totiž opevněním, jeho reálný význam však nejspíše nedosahoval ani významu vsi se všemi jejími funkcemi. Z hlediska úpadku a zániku sídliště hrálo ukončení rezidenční funkce Házmburka nejspíše jen okrajovou roli, pokud vůbec.

Libochovice jsme zmínili jako „marginální“ rezidenční sídlo, jejich sídelní funkce ovšem spadá i do doby, kdy evidentně v tomto smyslu fungoval Házmburk, vzdálený jen pár kilometrů. Téměř se chce říci, jako by to byla právě dopravní výhodná poloha Libochovic při obchodní cestě, event. v širším rámci výhod v podobě bezprostředně navazujícího městečka, jež tu mohly stát v pozadí. Ve 14.–15. století je sice prokazatelně doložena samotná existence panského sídla v Libochovicích, ovšem o jeho stavební podobě nevíme nic. Předpoklad, že bylo posléze pojato do zámeckého areálu, má sice svou logiku, odvozenou od celé řady analogických případů, nicméně je tu nutno podotknout, že v 16. století prokazatelně bylo v havarijním (pro vrchnost ne-

---

⁵⁷ A. RUSÓ – J. SMETANA, Zaniklé městečko pod Házmburkem (jako pozn. 53), zvl. s. 330–332, s. poukazy k některým dalším hradům s hrazenými podhradími jakožto analogiím; jako specifikum tu vyplývají latrány na několika rožmberských lokalitách, k čemuž je ovšem třeba dodat, že jde o lokality daleko dřívějšího data založení a vznikající v odlišném historickém (tj. i výrobním a ekonomickém) kontextu než (až) pozdně středověká podhradí (resp. Podhradí). Příznačná je tu poznámka D. Menclové, byť v daném případě zřejmě mylná: „*Současné s hradem bylo na jižním svahu hřebene pod hradem založeno městečko a pány hned také obeháno kamennou zdí. Ve východní části k ní byl přistavěn kostelík s presbyteriem. Založení se však nevydařilo, neboť o dalších osudech městečka není nic známo. Asi zaniklo za husitských válek*“ (D. MENCLOVÁ, České hrady I (jako pozn. 8), s. 353). Dispozice totiž skutečně evokuje (nezdařený) zakladatelský záměr daleko staršího data než zhruba z poloviny 15. století – pro tuto dobu vyhlíží značně neobvykle, ba „nelogicky“; na jakém základě je rámcově lokalizován kostel, není zřejmé.

obyvatelném) stavu a je tedy otázka, zda by za těchto okolností skutečně byla tendence budovu inkorporovat do areálu lobkovického zámku.⁵⁸

Již před rokem 1300 byly Libochovice městečkem, jak dokládá zmíněné privilegium Heimana z Lichtenburka (1292); roku 1307 je potom doložen rychtář, osoba poměrně zámožná (což samo o sobě může indikovat význam městečka); na rozdíl od Budyně však Libochovice nebyly opevněny – vznik trojice kulisových městských bran se předpokládá v 16. století.⁵⁹ Zprávy o Libochovicích z více než dvou staletí házmburské držby jsou značně torzovité, resp. punktuální, nedovolující postihnout alespoň v některých aspektech vývoj či koncepci. Spíše evidovat než jakkoli interpretovat můžeme zprávy toho typu, že roku 1361 přidal Zbyněk Zajíc z Házmburka Libochovickým 3 ½ lánu nových dědin anebo roku 1382 se mluví o dřevu na stavbu (resp. nejspíše opravu stávajícího) kostela. Poloha Libochovic při obchodní cestě zajišťovala zřejmě alespoň určitý stupeň prosperity, a vedle toho také podporovala rozvoj řemesel. I v tomto směru máme ovšem k dispozici jen jednotliviny – k těm významnějším patří tržní privilegium Vladislava Jagellonského z roku 1507, vydané „*městečku Libochovici pod Hazmburkem*“ (zde byla vazba na centrum panství vtělena přímo do nestandardního názvu lokality) na žádost poručníků nezletilých dětí Mikuláše Zajíce z Házmburka, jímž panovník Libochovicím znovu (!) udělil právo výročního trhu a týdenního trhu ve středu, anebo roku 1517 vydané artikule cechu krejčovského, postříhačského a soukenického, dokládající poměrně pokročilou řemeslnou specializaci.⁶⁰

Dopad válečných let (na základě pozdních zmínek se hovoří konkrétně o letech 1424 a 1429) na Libochovice a tamější panské sídlo není znám. Nepřímý indikátor toho, že buď poškozeno nebylo, a pokud, došlo následně k obnově, pochází z roku 1446, kdy Zbyněk Zajíc na libochovické tvrzi pobýval, resp. rokoval zde s některými

⁵⁸ Kaple zámeckého areálu v Libochovicích, který v dnešním rozsahu pochází z 80. let 17. století, zjevně bude spíše historizující než pozůstatkem gotického sídla pánů z Házmburka, jak předpokládala starší literatura (např. A. SEDLÁČEK, *Hrady... XIV* (jako pozn. 6), s. 8), byť je evidentní, že od ostatní zástavby se odlišuje a tento prostý moment vede k otázkám po příčinách.

⁵⁹ Libochovický rychtář („*Mychael judex in Lubochowicz*“) roku 1307 sobě a své manželce Kateřině na dobu života koupil od kláštera doksanského k užívání ves *Czhirnibi* (Černiv) s příslušnými pozemky za 58 kgč (Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II. Annonum 1253–1310, ed. Josephus Emler, Pragae 1882 (dále RBM II), s. 916, č. 2127). Není docela jasné, kdo mohl být „*Sulizlaus, filius Wlchonis de Lubochowitz*“, připomínaný roku 1282 ve svědečné řadě v prodejní listině Bohuslava ze Žernosek (RBM II, s. 548, č. 1275). – Libochovické brány Z. FIŠERA, *Encyklopedie městských bran* (jako pozn. 56), s. 123.

⁶⁰ Doklad z roku 1361 CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 123, č. 78 (známo jen z pozdějšího stručného regestu, souvislosti proto nejsou zřejmé); 1382, „*Notatum de lignis ad structuram eccl. Lubochovicensis*“ (Historický ústav AV ČR, Pozůstalost Augusta Sedláčka, kartotéky, http://images. aipberoun.cz/HUAVCR/HUAVCRD11D_3ARGAFA/N3/D11D_3ARGAFAN-30919P.JPG); tržní privilegium Vladislava Jagellonského z roku 1507 ed. A. KAUBEK, *Děje města Libochovic* (jako pozn. 10), s. 91–92, reg. CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 115, č. 728; cechovní artikule z roku 1517 A. KAUBEK, *Děje města Libochovic* (jako pozn. 10), s. 92–93.

dalšími šlechtici.⁶¹ Ovšem již od přelomu 14. a 15. století zachytíme případy, kdy Libochovice byly lokalitou rezidenční – soudit tak můžeme jednak z domicilů ve šlechtických titulaturách, jednak (nepřímo) z případů, kdy městečko je zmiňováno jako místo jednání. Libochovice byly zjevně jakýmsi vdovským sídlem Anny (ze Slavětína a z Libochovic), manželky Viléma Zajíce z Házmburka († 1393).⁶² Velmi pozoruhodný je doklad z roku 1412 – svědčí jednak o majetkové fragmentarizaci Libochovic, a to včetně tamější tvrže, dělené na pomyslné části, a jednak poskytuje jeden z celé řady dokladů toho, že majetkové transakce se zbožím v obvodu panství Házmburk – Budyň probíhaly tradičně v (uzavřeném) okruhu příslušníků rodu Házmburků. Listinou s datem 19. března 1412 prodal „*Mikuláš z Házmburka a z Libochovic*“ (už jen málo obvyklá forma predikátu tu stojí za pozornost) své majetky v Libochovicích („*dva díly tvrže, krčmy, dvory kmetcí, ... mlýny, rybníky*“), a to včetně podacího ke kostelu v Libochovicích a v Kostelci (nad Ohří), Oldřichovi z Házmburka za 1900 kgč.⁶³ Nedlouho poté, roku 1420, se potom připomíná Vilém Zajíc z Házmburka seděním na Libochovicích.⁶⁴ Důvody případného přesídlení do města můžeme jen odhadovat – panské sídlo v Libochovicích bylo sotva bezpečnější než Házmburk, ale snad svou roli hrála potřeba zásobování, případně i faktory ryze osobní povahy (preferenze, antipatie apod.).

Ještě roku 1446 bylo panské sídlo v Libochovicích zjevně obyvatelné. Poté následuje v pramenech dlouhá mezera, kdy o využití, resp. osudech libochovické tvrže není nic známo. V retrospektivním pohledu na základě zmínek ze 16. století jsou Libochovice dokladem toho, jak stavební vývoj (nebo minimálně údržba), resp. naopak neúdržba a degradace staveb (potažmo snad finance) se spolupodílely na proměnách rezidenční sítě. Házmburskou rezidenci se nakonec stává městský dům – na opravu panského sídla se zjevně nedostávalo peněz. To bylo při dělení rodových majetků po smrti Jana Zajíce z Házmburka († 1553) označováno jako „*zámek pustý*“, a fakt, že byl neobyvatelný, nejlépe dokládá skutečnost, že Kryštof Zajíc v Libochovicích sídlil v některém z domů, který nechal nákladem 50 kgč opravit – i tento dům připadl roku 1558 spolu s ostatním zbožím Janovi st. z Lobkovic, nicméně ve smlouvě o něm figu-

⁶¹ Archiv český III, s. 34, č. 51; zmínka A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 75.

⁶² Roku 1398 Anna učinila nadání k libochovickému kostelu – příznačně platem v Kostelci nad Ohří, který získala koupí od svých synů (A. SEDLÁČEK, Hrad... XIV (jako pozn. 6), s. 10). Anna žila ještě roku 1410 (Historický ústav AV ČR, Pozůstalost Augusta Sedláčka, kartotéky, http://images.aipberoun.cz/HUAVCR/HUAVCRD11D_3ARGAFA/N3/D11D_3AR-GAFAN30925P.JPG).

⁶³ NA, DZV 250, fól. M 6v; RT II (jako pozn. 26), s. 87.

⁶⁴ A. SEDLÁČEK, Hrad... XIV (jako pozn. 6), s. 5; Jaroslav ERŠIL – Jiří PRAŽÁK, Archiv pražské metropolitní kapituly II. Katalog listin a listů z let 1420–1561, Praha 1986, s. 13, č. 3. – Roku 1422 je uváděn Jíra, purkrabí na Libochovicích (RT II (jako pozn. 26), s. 232).

ruje zvláštní ustanovení: „*co se domu toho v Libochovicích, v kterém na ten čas on pán Křištof obyt svůj má, dotýče*“, Házmburk jej má Lobkovicovi postoupit v průběhu roku, načež mu Lobkovic bude oněch 50 kgč refundovat.⁶⁵

Zatímco Házmburk představuje modelový případ solitérní šlechtické rezidence (byť s relativně těsnou vazbou na podhradní ves Klapý), příkladem šlechtického rezidenčního města v obvodu házmburské domény je **Budyně nad Ohří**. Základní půdorysný rozvrh, který Budyně měla v době, kdy ji od krále získal Zbyněk Zajíc z Valdeka, nedoznal ani později zásadních změn.⁶⁶ Ve městě byl hrad i farní kostel, výstavbu hradeb lze datovat do doby před rokem 1376. Budyně, v 70. letech 14. století poprvé uváděná jako „*civitas*“, ale i později jako „*oppidum*“, je dokladem poměrně rozšířeného kolísání terminologie (město – městečko) a především obsahově nevyhraněnosti obou pojmů (kategorií).⁶⁷ Specifikem ještě z doby královské byla vazba několika nejbližších vsí k městu – jakýsi městský okrsek s vymezenými povinnostmi.⁶⁸

Budyně se řadí mezi **rezidenční města předních šlechtických rodů**, jejichž vývoj urbanistický, stavební, právní i ekonomický byl kontinuální, podobně jako jejich rezidenční funkce pod správou jediného rodu. Tuto funkci plnila již ve 14. století a poté kontinuálně až do roku 1613. Budyňské panství zůstalo jako poslední část postupně se ztenčující házmburské domény v rukou rodu. Na straně druhé i v případě rezidenčních lokalit uvedeného typu máme v delším časovém horizontu možnost zachytit období výraznějšího stavebního rozmachu, zpravidla spjatého s rozvojem hospodářským. I v tomto smyslu Budyně nabízí ukázkový příklad – je jím období Jana Zajíce z Házmburka (1495–1553), spadající do první poloviny 16. století, jehož koncepce stěžejní házmburské rezidence vykazuje rysy, které se z hlediska rozvoje šlechtických rezidenčních měst v pozdním středověku jeví jako do značné míry typické, signifikantní a v dalších (srovnatelných) lokalitách k nim lze vysledovat řadu analogií.

⁶⁵ A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 104; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 33.

⁶⁶ O. KOTYZA – J. TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří (jako pozn. 6), s. 34–42, s ohledem na uvedené předpokládají, že rámcovou výpovědní hodnotu již pro 14. století mohou mít i počty domů uvedené v berní rule, kde je ve vnitřním městě („město v hradbách“) evidováno okolo šedesáti domů (konkrétně 62 domů ve městě a 17 na předměstí). Rámcové svědectví o prostorové struktuře města nabízí prospekt z roku 1602; k „doslovným“ retrospektivním projekcím podoby měst zachycené na mapách stabilního katastru (v případě Budyně z roku 1843) je ovšem třeba přistupovat kriticky – srov. Katalin SZENDE, How Far Back? Challenges and Limitations of Cadastral Maps for the Study of Urban Form in Hungarian Towns, in: Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa, hg. Wilfried Ehbrecht, Köln etc. 2013, s. 153–190.

⁶⁷ Roku 1336 je uváděna jako „*oppidum*“ (RBM IV (jako pozn. 6), s. 106–107, č. 265); roku 1376 jako „*civitas*“ (CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 158–159, č. 110); roku 1405 jako „*oppidum*“ (Libri erectionum Archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV. V. (1398–1407), ed. Clemens Borový, Pragae 1889, s. 656–657, č. 887).

⁶⁸ Srov. s. 41–43.

Vývoj ve starším období jsme schopni postihnout jen v hrubých rysech, na čemž nic nemění ani občasné se objevující, zpravidla do širšího kontextu obtížně zařaditelné nahodilé pramenné jednotliviny, jakkoli samotné o sobě zajímavé. Nejvhodnějším východiskem se za této situace jeví naznačení onoho pomyslného „jeviště“, jímž v daném případě je město a jeho předměstí. Prospekt Budyně, pocházející z doby o století pozdější (1602), zachycuje všechny klíčové budovy a areály, se kterými bychom se ve městě kolem roku 1500 setkali a nabízí i prostorovou představu, která byla v průběhu staletí do značné míry stabilní (pouze kostel Panny Marie Sněžné nejspíše přibyl až v průběhu první poloviny 16. století).⁶⁹ Ovšem již z poloviny 16. století, ze samého sklonku života Jana Zajíce, jsou dochovány pozoruhodné ikonografické prameny. Tvoří součást obrazového doprovodu jeho spisu *Sarmacia*, sepsaného roku 1552, tedy krátce před smrtí. Kolorované perokresby zachycující významově stěžejní části rezidenčního města – totiž hrad a farní kostel na jeho předpolí – jsou odrazem sepětí vlastní identity s rodovým sídlem a rezidenčním městem a současně reagují na aktuální události: jednak na výbuch na hradě (zámku) v roce 1551, kdy do povětří vyletěla prachárna a poškodila i další stavby v areálu, a jednak na smrt Zajícovy manželky (jedna z kreseb zachycuje pohřební průvod směřující do farního kostela). Porovnáme-li ovšem vyobrazení scén výbuchu a pohřbu, kde je zámecký areál zachycen zhruba z téhož úhlu (v pravé části je kostel), vidíme zřetelně, že i souběžně vzniklé kresby z ruky jediného autora vykazují shodu jen v hrubých rysech, v detailech se naopak zřetelně odlišují (příznačně totéž platí i o kostele – tvaru jeho střechy i věže).⁷⁰ Což současně je další z dílčích výpovědí o okrajové roli autentičnosti vyobrazení v dané době (a tedy i limit rýze dokumentární výpovědní hodnoty tohoto typu pramenů).⁷¹

Hrad v Budyni existoval již ve 13. století, explicitně se připomíná v roce 1336, kdy Budyně získal Zbyněk Zajíc z Valdeka; od 60. let 15. století do první poloviny 16. století prošel třemi stavebními fázemi, jež do značné míry překryly starší stavební konstrukce a současně se staly určující z hlediska dnešní stavební podoby objektu (s tím, že celá polovina chátrajícího hradního jádra byla v polovině 19. století zbořena).⁷² Mezníkem z hlediska stavebního vývoje areálu byl přirozeně i onen vzpomínaný

⁶⁹ O stavebních památkách Budyně dosud není k dispozici souborné moderní pojednání – komplexní představu nicméně nabízejí příslušné pasáže soupisové práce B. MATĚJKA, *Soupis památek* (jako pozn. 33), s. 20–44; Emanuel POCHE a kol., *Umělecké památky Čech I*, Praha 1977, s. 147–148.

⁷⁰ J. ZAJÍC z HÁZMBURKA, *Sarmacia* (jako pozn. 29), reprodukce scény výbuchu s. 144–145; zámek v pozadí ohňostroje s. 156–157; pohřební průvod s. 139–140.

⁷¹ O způsobech vidění a zobrazování a často velmi problematické (byť dodnes zhusta přeceňované) autentičnosti zobrazení architektury, sídel a sídlišť všeho druhu i krajiny souborně Robert ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750*, Praha 2018.

⁷² B. MATĚJKA, *Soupis památek* (jako pozn. 33), s. 35–42; Dobroslava MENCLOVÁ, *České hrady II*, Praha 2¹⁹⁷⁶, s. 454–459.

výbuch (a požár) roku 1551. Sakrálním centrem Budyně byl **farní kostel** sv. Václava, soliterně situovaný na rozlehlém náměstí, rozkládajícím se na předpolí hradu. V době, kdy Budyně sloužila jako rezidenční město pánů z Házmburka, se farní kostel stal rodovou nekropolí – tento moment ještě blíže připomeneme.⁷³ Druhou sakrální stavbou na budyňském prospektu z Paprockého *Diadochu* je (**hřbitovní**) **kostel** Panny Marie Sněžné (Matky Boží) – datem ante quem vzniku kostela je rok 1550, kdy se připomíná podací právo Jana Zajíce z Házmburka, a nejspíše právě on byl jeho zakladatelem. Nejde tu však jen o kostel, ale i o translaci hřbitova vně městských hradeb, kterou můžeme zařadit zhruba do téže doby – tento moment spadá do rámce Janovy koncepce rezidenčního města.⁷⁴

Nejpozději ve 14. století byla Budyně obehnaná **hradbami** – podobně jako v případě většiny hrazených měst a městeček nemáme ani v tomto případě příslušné panovnické privilegium (výstavba městských hradeb teoreticky byla panovnickým regálem), je ovšem dobře možné, že počáteční fáze výstavby městského opevnění spadá ještě do doby královské, tedy před polovinu 30. let 14. století.⁷⁵ Nejstarší písemný doklad existence hradeb pochází z roku 1376, pozdější zmínky o hradbách se opakovaně týkají sporů mezi městem, předměstím a především pak k městu připojenými vesnicemi ohledně údržby hradeb a jejich osazování hláskami. Městské hrady představují jeden z výrazných vizuálních komponentů i na prospektu města z roku 1602 – hradební zeď je zde pročleněna několika branami (dnes víme o čtyřech branách a jedné fortně) a věžemi; relikty městského opevnění v podobě zdí jsou dochovány na řadě míst, přičemž průběh hradeb je v městském půdorysu zapsán i v místech, kde již jejich stavební pozůstatky zachytitelné nejsou. Dochována je jediná, pozdně gotická hradební věž; z Pražské brány pochází erb Zajíců z Házmburka zhruba z téže doby.⁷⁶

⁷³ Srov. s. 51.

⁷⁴ B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 29–35; doklad z roku 1550: „... s podacími kostelními v městě Budyni, též i v předměstí Budyňském, ...“ (NA, DZV 250, fol. L 23v) – plurál sám o sobě, jakož i zmínka o podacím na budyňském předměstí tu jsou zřetelným dokladem existence kostela Panny Marie Sněžné (jen teoreticky bychom jej mohli vztahovat i ke špitální kapli).

⁷⁵ Václav Hájek klade počátky Budyně do kontextu mocenských bojů za knížete Hostivíta, jenž nechal (konkrétně roku 881) „jednu ves velikou, jménem Budyni, zdí tlustou odělati a lidu mnoho poslat; kázal se jim tu budovati a osaditi, ...“ (Václav HÁJEK z LIBOČAN, *Kronika česká*, vyd. Jan Linka, Praha 2013, s. 157–158; A. JANDA, *Dějiny města Budyně* (jako pozn. 11), s. 10). O historickou (ne)věrohodnost Hájkova sdělení tu přirozeně nejde – není ale bez zajímavosti, že v jeho líčení Budyni připadá úloha nejstaršího opevněného bodu knížecí moci v oblasti; tyto souvislosti počátků Budyně zcela přejal i Bartoloměj PAPROCKÝ, *Diadochus... O stavu městském*, Praha 1602, s. 210.

⁷⁶ O městských branách (Slánské, Říční, bráně Matky Boží a Pražské bráně) Z. FIŠERA, *Encyklopedie městských bran* (jako pozn. 56), s. 39–40; B. MATĚJKA, *Soupis památek* (jako pozn. 33), s. 21–22, tamtéž foto erbu z Pražské brány (poloha městských bran dle plánu s. 20). – Na

Klíčovým atributem měst bývala i **radnice**. V prostředí poddanských měst, rezidenční v to počítaje, se s radnicí ve smyslu samostatné budovy setkáváme až v pozdním středověku, a i takové případy jsou nečetné. Úřadování po domech jednotlivých konšelů a městský archiv uložený v kostelním trezoru bývaly radním domem a tamějším archivem nahrazovány jen pozvolna; Budyně patří v tomto směru k rané vrstvě, s radnicí již z počátku 16. století. Za pozornost stojí i pozadí celé věci: roku 1506 žádala budyňská obec (resp. její zástupci – purkmistr a konšelé) svou vrchnost, aby jí postoupila nedostavěný dům na náměstí, s jehož výstavbou po požáru velmi krátce před svou smrtí započal Mikuláš Zajíc z Házmburka († 1496). Zpráva je zajímavá ve více ohledech: je jediným ohlasem požáru, který Budyni postihl roku 1496 či snad roku předcházejícího, o němž jinak není známo naprosto nic; dokládá panskou iniciativu při výstavbě budovy na náměstí, jejíž účel není blíže specifikován. Tato budova pak měla celé desetiletí stát identifikovaná (?), než s řešením přišla obec, totiž „*že by oni svým nákladem ten duom chtěli dostavěti a tu sobě rathúz udělati, aby se tu scházeli v obecné potřeby toho města*“. Poručníci nezletilého Jana Zajíce z Házmburka s přihlédnutím k tomu, že představitelé města „*žádného miesta k tomu nemají stálého, kde by se scházeti jměli*“, jejich žádosti vyhověli a dům jim k naznačenému účelu postoupili (1506).⁷⁷ Celá věc – na svou dobu ojediněle dokumentovaná – má ještě další roviny výpovědi: ilustruje totiž zřetelně, že radnice nebývaly jakousi hrdou deklarací městské obce namířenou proti vrchnosti, jak se někdy předpokládalo, ale naopak spíše styčným bodem mezi (dobrou) vrchností a městem, zastoupeným konšely v čele s purkmistrem.

Na prospektu z roku 1602 v prostoru **náměstí** postihneme pouze zdí obehnaný okrsek kostela sv. Václava, podoba (ostatní) zástavby je natolik typizovaná, že žádnou ze staveb nelze identifikovat jako radnici. Domy lemují severní, východní a jižní stranu náměstí, z rohů vycházejí komunikace směrem k branám, západní stranu náměstí tvoří obvodová zeď hradního areálu a domovní zástavba je tu zachycena až při cestě k bráně. Celkově lze počty domů kvantifikovat v řádu několika desítek (což velmi zhruba koresponduje s citovanými údaji berní ruly), v zadních částech některých parcel najdeme i drobné stavby zřejmě hospodářského charakteru. Město je na prospektu tvořeno do značné míry bloky zástavby na náměstí a při komunikacích vedoucích odtud do čtyř bran – dvou na východě, jedné na severu a jedné na jihu; opět i komunikačně zůstala západní

---

konci 19. století byl stav dochování hradeb a zvláště pak věží podobný dnešnímu – A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 70, uvádí zcela výstižně: „*jediná stará bašta čtyřhranná dosud stojí...*“, byť později měla několikrát namále (Miroslav NOVÝ, Druhý život jedné městské hradební věže, Svorník 13, 2015, s. 20–28).

⁷⁷ CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 94–95, č. 712; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 28. – Zjevně na konci 19. století ještě dům – Janda jej uvádí jako čp. 12 – jako radnice sloužil: „*„Darovali tudíž poručníci dům tento obci, aby si jej dostavěla, a nadání to potvrdili listem pergamenovým dne 14. března r. 1506. Od té doby užívá obec toho domu za místo radní“* (tamtéž, s. 100). – B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 23, se zmiňuje o požáru roku 1494, s tím, že tehdy poškozenou kostelní věž obnovil Jan Zajíc († 1553) se svou manželkou.

strana uzavřena areálem hradu. A zatímco na prospektu z roku 1602 je domovní zástavba zakreslena příliš typizovaně a stereotypně, na perokresbách z roku 1552 působí honosně, ale nepřilíží věrohodně. (Stavebněhistorický průzkum domovní zástavby náměstí by naši představu o stavební podobě tohoto prostoru i pro období pozdního středověku alespoň v případě některých domů patrně upřesnil.)

Formulace z roku 1376, týkající se obyvatel města i předměstí („... *tam incole et suburbani in et extra muros Budine, civitatis nostre*“), dokládá existenci městských hradeb, jež v tomto kontextu figurují jako dělicí linie mezi městem a předměstím – již v té době se tedy na předpolí Budyně rozkládalo **předměstí**. Pozdější doklady nabízejí podobný obraz – město a předměstí se uvádějí na téže právní úrovni, což zdaleka nebylo v 15. století běžné.⁷⁸ Předměstí zůstalo mimo záběr prospektu z roku 1602 – nepočítáme-li pár solitérních chalup vtěsnaných v pravé spodní části; leželo nepochybně při východní hradbě, odkud do Budyně přicházela cesta od Prahy, a kudy posléze vedla také cesta na předměstský hřbitov. Ostatně dvě brány v tomto prostoru, zachycené na zmíněné vedutě, také mají svou výpovědní hodnotu.

Již ve 14. století bychom se i ve většině poddanských rezidenčních měst setkali se **špitálem** – institucí spíše charitativního než medicínského rázu, výrazem dobročinnosti vrchnosti (jež byla často zakladatelkou, byť někde ani městské obce nezůstávaly pozadu) a zřejmě také snahy alespoň do určité míry zajistit sociální smír; vedle toho, že postupem doby se i pro měšťany špitály nejednou stávaly místem, kde si zakupovali zaopatření na stáří. V Budyni je nově zřízený předměstský (panský) špitál doložen roku 1405. (Je příznačné, že barokní dietrichsteinský špitál – výkladní skříň panské dobročinnosti, kde role staříže-vděčných příjemců dobrodiní často připadla „disciplinovaným“ vysloužilým úředníkům – vznikl v prostorové vazbě na zámek, nikoli na předměstí.)⁷⁹ V roce 1477 je, taktéž na předměstí, doložena panská **lázeň**: toho roku Jan Zajíc z Házmburka, v závěru

⁷⁸ Doklad z roku 1376 CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 158–159, č. 110; roku 1405 je Budyně v prodejní listině uváděna: „*hrad, město s právem tržným, krčmy, podsedky, předměstí, ...*“ (NA, DZV 250, fol. M 4r–v). Roku 1414 se privilegium na osvobození od specifikovaných robotních povinností týká obyvatel Budyně městských i předměstských, vedle obyvatel vsí náležejících k městu (CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 311–313, č. 206). Později je předměstí uváděno zcela běžně – např. roku 1451 (NA, DZV 250, fol. M 1r–v; RT II (jako pozn. 26), s. 220–221).

⁷⁹ Listinou s datem 15. října 1405 byl nově založenému předměstskému špitálu v Budyni, resp. špitálnímu správci („*pro rectore hospitalis Annunciationis S. Mariae et S. Elizabeth de novo fundati ante oppidum Budyna*“), postoupen poplužní dvůr a další specifikované užitky, a stanoveny jsou reciproční povinnosti příjemce, mimo jiné liturgické za spásu duše zakladatelů a jejich předků (Libri erectionum... V, ed. C. Borový (jako pozn. 67), s. 656–657, č. 887). – Podací právo ke špitálu v Budyni nad Ohří bylo součástí panství Budyně, jež Eliška z Koldic, vdova po Mikulášovi z Házmburka, roku 1451 prodávala Zbyňkovi Zajíci z Házmburka (NA, DZV 250, fol. M 1r–v; RT II (jako pozn. 26), s. 220–221; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 21). – Špitály ve šlechtických rezidenčních městech Robert ŠIMŮNEK, Spitäler in böhmischen Residenzstädten in Mittelalter und Früher Neuzeit, in: Social Functions of Urban Spaces through the Ages / Soziale Funktionen städtischer Räume im Wandel, hg. Gerhard Fouquet et al., Ostfildern 2018, s. 47–62.

listiny, jíž obci postupoval pastviny aj. pozemky náhradou za ty, jež před časem byly zatopeny panskými rybníky, tuto lázeň daroval obci.⁸⁰

Budyně byla rezidenčním městem Zajíců z Házmburka již od 14. století, avšak teprve v pozdním středověku prameny nabízejí alespoň v hrubých rysech celistvý pohled. Z období téměř půl století, po které spravoval panství Budyně a Házmburk Jan Zajíc z Házmburka († 1553), máme k dispozici celou řadu dokladů jeho **koncepce rezidenčního města**.⁸¹ A to nejen pokud jde o stavby bezprostředně spjaté s vrchnostenskou reprezentací (hrad / zámek, farní kostel), ale i z hlediska vnitřního života ve městě, vztahů mezi městem a jeho venkovským zázemím, stejně jako aktivit směřujících k obecnému dobrému. Do jejich rámce spadal závazek podílet se na údržbě městských hradeb, zjednáni smíru uvnitř městské obce či okrsku, anebo přenesení hřbitova mimo město a založení hřbitovního kostela.

Jedním z prvních Janových počínů bylo zahájení **výstavby nového mlýna** (Panský, též Velký), jenž měl nahradit dosavadní, ležící pod Břežany, již nevyhovující (resp. i další zaniklý, v Mileticku). I v této souvislosti vyplouvaly na povrch letité spory mezi městem a vesnicemi o rozdělení rozličných břemen a povinností: roku 1515 byl Janovou výpovědí nalezen všemi přijatý kompromis týkající se robotních povinností k mlýnu pod Budyní, kam byly převedeny povinnosti vázané dříve ke dvěma dalším mlýnům (a měšťanům i vesničanům ku pomoci přibyli i osedlí ze Žabovřesk a Břežan, v minulosti příslušní k mlýnu v Mileticku).⁸² Velkou neznámou ve starší době zůstává **zásobování města vodou**. Kašna je doložena (až) roku 1581 – tehdy byl mlynář povinen zajistit do ní přítok vody; nakolik ovšem můžeme v tomto smyslu uvažovat i pro starší dobu, není zřejmé. Jen s určitou měrou hypotetičnosti identifikujeme kašnu i na prospektu z roku 1602 – snad je to ona solitérní stavba na předpolí hradu, zvláště když zhruba v týchž místech se objevuje kašna (nádrž na vodu?) již na perokresbě z roku 1552.⁸³

Vrchnostenský zásah vedoucí ke kompromisu ve věci robotních povinností k mlýnu nebyl jediným případem svého druhu. Dlouhodobě nesváry se vztahovaly

⁸⁰ Darování lázně je zde explicitně deklarováno v kontextu vrchnostenského soucitu s údělem poddaných a snahy obci pomoci: „*znamenaje týchž svých lidí a té obce budynské pracnú živnost a chudobu, tuto milost a obdařenie jsem jim učinil a tiemto listem dávám lázni svú v témž předměstí budynském usazenú i s jejich městištěm a platem jim a té obci i jich budúcím ku použitku a držení budúciemu*“ (Privilegia nekrálovských měst českých z let 1453–1500, ed. Antonín Haas, Praha 1960 (dále CIM IV/2), s. 179, č. 445). – Lázeňský domek existoval až do 19. století – A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 26 uvádí, že lázeň bývala v domku čp. 6 u Malé Ohře.

⁸¹ O Janu Zajícovi srov. literaturu v pozn. 29.

⁸² CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 282–284, č. 855; o mlýnech na panství Házmburk – Budyně srov. s. 58–59.

⁸³ Doklad z roku 1581 A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 140–143, č. XVIII; perokresba z roku 1552 J. ZAJÍC z HÁZMBURKA, Sarmacia (jako pozn. 29), s. 144–145.

k **městským hradbám** – opravám i údržbě hradeb i ke strážní službě na nich. Již před polovinou 15. století zjevně dochází ke zmírňování svým způsobem nespravedlivých povinností vesničanů (majících pečovat o hradby, jež je samotné nechránily), jak svědčí výpověď vynesená úředníky panství a posléze Janem Zajícem z Házmburka roku 1451 potvrzená; vrchnost tehdy – jak výslovně uvádí – ponechala v platnosti starší rozhodnutí, jež na základě svědectví pamětníků („*starodávných lidí*“) s jejím povolením vynesli již panoše Smil z Kostelce a vrchnostenský úředník Martin z Roudničku. Budyňští, a to měšťané i obyvatelé předměstí, měli hradby osazovat dvěma ponocnými a pouze v případě potřeby, na základě rozkazu vrchnosti či jejich úředníků, měli zvýšení počtu ponocných zajistit společně s obyvateli vesnic k městu příslušných.⁸⁴ Spory však zcela neustaly – a bylo třeba hledat znovu cestu dohody. A ta vzešla nikoli od vrchnostenských úředníků, ale od poddaných samotných – a vrchnost, Jan Zajíc z Házmburka, tak mohl roku 1520 potvrdit kompromis mezi městem (včetně předměstí) a předměstskými vesnicemi o způsobu financování průběžné údržby hradeb (včetně platů branným a hlásným); strážní služby vesničanů se již staly natolik anachronismem, že se o nich ani nehovoří. Pro patriarchální přístup „dobré vrchnosti“, již Jan Zajíc bezpochyby měl být, je typické, že ponechává volné pole samotným poddaným, aby ve věcech, jež se jich bezprostředně dotýkají, sami hledali budoucí modus vivendi; současně ale i rozhodovací pravomoc vrchnosti, jež měla možnost nalezený kompromis (ne)schválit, spadala do oblasti panské odpovědnosti za dobro svěřených poddaných. V daném případě však výpověď potvrdila a nadto – a i to je příznačné – učinila gesto v podobě závazku převzít náklady na generální opravy (resp. případně novou výstavbu) hradeb: „*Než toto se vymieňuje, což by se tklo dělání zdí znovu okolo města anebo i po kusích, když by se dělání mělo, to se má dělání na muoj groš a náklad a budících mých*“.

Onoho roku 1520 byl Jan Zajíc prostředníkem i na cestě hledání kompromisu mezi městem a vesnicemi ve věci nákladů na údržbu mostu, radnice i nákladů na obecního posla a jeho dům; město se zavázalo ze svých příjmů i vydání činit vesničanům počet, vymínilo si však přednostní užívání luk, z nichž příjmy budou využity na dláždění rynku, ulic i v branách a také na údržbu hodin.⁸⁵ Pozdní doklad pak ilustruje praxi nepochybně původem středověkou, že totiž Budyňští vybírají v městských branách clo na opravy mostů a cest a na plat branných (1581), a to i kdyby nebyl připojen obvyklý poukaz na to, že se tak děje od starodávna; jak je ovšem zřejmé ze sporů uzavřených roku 1520, vybrané peníze nedostačovaly.⁸⁶ Neméně zajímavým bodem je i údržba radnice, kterou se město zavázalo již roku 1506 dostavět a v roce 1520 byla tedy zjev-

⁸⁴ CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 427–428, č. 301; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 22, s. 122–123, č. VII (s chybným datem 4. března).

⁸⁵ CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 330–331, č. 889; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 30–31.

⁸⁶ Doklad z roku 1520 CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 330–331, č. 889; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 30–31; z roku 1581 tamtéž, s. 140–143, č. XVIII.

Obr. č. 3. Nejlépe zachované pozůstatky budyňských hradeb (včetně příkopu a pozdně gotické věže) najdeme v severovýchodní části města. Poslední stojící hradební věž někdy bývá označována jako městská věž (srov. např. <https://pamatkovykatalog.cz/mestska-vez-14031641> [cit. 11. 2. 2020]), ovšem s tím, že městské věže stávaly při kostelích či radnicích, ať už s nimi stavebně propojené či solitérní, označovat takto věž v linii městské hradby je poněkud zavádějící. – Foto autor (2019).

ně (dávno) hotova. Ovšem najdeme tu i prvky dílem utilitární a dílem prestižní: dláždění a především pak hodiny, jež se v pozdním středověku objevují ve městech častěji, a můžeme jen litovat, že nevíme s určitostí, kde byly umístěny – nejpravděpodobnější se jeví věž farního kostela (hodiny jsou na kostelní věži vyobrazeny roku 1552).⁸⁷ A konečně dláždění – nejučinnější, ale poměrně nákladná cesta ke zpevnění městských komunikací, jež ovšem i tak bylo třeba průběžně udržovat, a patrně i samotnou dlažbu obnovovat. I Budyně tak náleží k městům, jejichž klíčové komunikace a prostory byly vydlážděny, jak se s tím i v prostředí poddanských měst ojediněle setkáváme již ve 14. století. Nakolik v tom svou roli sehrál pokyn vrchnosti – ani tento moment není

---

⁸⁷ Takto soudí i B. MATĚJKA, *Soupis památek* (jako pozn. 33), s. 23.

ojedinělý, kdy nikoliv městská obec, ale vrchnost dávají pokyn k dláždění – v daném případě ovšem nevíme.

Spíše hypoteticky je i Janův podíl na stavebních úpravách farního kostela, resp. jím iniciovaná výstavba či oprava kostelní věže – poukaz na dodnes dochovanou desku s erbem Janovým a jeho manželky důkazem v tomto směru není; to, že věž nejpozději roku 1520 s velkou pravděpodobností stála, naznačuje shora připomenutá zmínka o hodinách. Budyňský farní kostel byl v té době již etablovanou rodovou nekropolí a také Jan i jeho žena jej zjevně proponovali jako místo svého posledního odpočinku – a v tomto smyslu se jako logické jeví jejich zásahy (a investice) do jeho vnitřního vybavení. Příkladem může být kamenná křtitelnice s erby, datovaná 1531, některé obrazy a sochy.⁸⁸ Šlechtická vrchnost – a páni z Házmburka nebyli výjimkou – bývala v prostoru svých měst, a zvláště pak rezidenčních, opakovaně zpřítomněna erbem jakožto svým zástupným symbolem (dodnes se s ním setkáváme na kostele sv. Václava, zmínili jsme i dochovaný erb z Pražské brány, v pozdním středověku bychom jich po městě našli mnohem více).

Založení hřbitovního kostela Panny Marie Sněžné (Matky Boží) přesahuje na široké pole **translace hřbitovů vně městských hradeb**. Podíváme-li se na vedutu z roku 1602, konstatujeme, že hřbitov na ní zachycen není: ani u kostela sv. Václava, ani u kostela Panny Marie Sněžné. O tom, že ve městě hřbitov existoval, není potřeba diskutovat, a jeho absence na vedutě nemá žádnou výpovědní hodnotu – ostatně hřbitov z ní mohl „zmizet“ až v průběhu převodu Willenbergova (pokud jej pokládáme za autora) rukopisného podkladu do poměrně hrubého dřevorezu (rozsah degradace, který zachytíme v případech, kdy máme k dispozici jak podkladovou kresbu, tak její převod do tiskové podoby, bývá v případě Willenbergových vedut až extrémní).⁸⁹ Konstatovali jsme, že datem ante quem založení kostela je rok 1550, kdy se připomíná podací právo (náleželo vrchnosti). Naproti tomu ze starší doby neexistují byť jen nepřímé doklady. Prokazatelně nestál roku 1405, kdy je v Budyni uváděno jen jediné podací právo.⁹⁰ Relevantní doklad nepředstavuje ani zvon z roku 1478, vótum Anny, kněžny Opavské, prvotně určený daleko spíše ke kostelu sv. Václava, v němž byla Anna pohřbena.⁹¹

⁸⁸ Křtitelnice B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 28 (s fotografií). S objednávkou Jana Zajíce velmi pravděpodobně souvisí rozměrná deska zvaná Ukřižování z Budyně (výška 2430 mm, šířka 1220 mm), zhruba z druhého desetiletí 16. století, jejíž příslušnost (snad i prvotní) do kostela sv. Václava dokládá nápis z roku 1764 (Jan ROYT, Gotické deskové malířství v severozápadních a severních Čechách 1340–1550, Praha 2015, s. 294–297, č. 69, s fotografií obrazu).

⁸⁹ Robert ŠIMŮNEK, Rané novověké veduty měst – dávné „panoramatické fotografie“?, in: Jak psát dějiny velkých měst?, red. Radana Červená et al., Brno 2016, s. 393–415, zde s. 409–410.

⁹⁰ Doklad z roku 1405 NA, DZV 250, fol. M 4r–v.

⁹¹ Zvon z roku 1478 ve vztahu ke starší, snad dřevěné stavbě kostela Panny Marie Sněžné (dodejme, že její existence je ryze spekulativní) zmiňuje A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako

A ačkoli se v literatuře objevily hypotézy o založení kostela a přenesení hřbitova již ve 14. století, i ona translace – spolu se stavební podobou kostela – nasvědčuje vcelku jednoznačně, že šlo až o 16. století.⁹² (Přenesení hřbitova na předměstí již ve 14. století představuje domněnku nejen nepodloženou, ale i nepravděpodobnou – v této době k translacím hřbitovů na předměstí nedocházelo ještě ani ve městech daleko lidnatějších.) V královských městech byly translace hřbitovů z měst na předměstí v pozdním středověku poměrně běžné, z prostředí poddanských měst máme nepochybných dokladů podstatně méně, ani zde ovšem nechybějí. Přenesení hřbitova z města na předměstí se tak jeví jako jeden z kroků koncepce Jana Zajíce z Házmburka. Bylo nezbytné, aby se hřbitov rozkládal okolo svatyně – nejednou zachytíme případy přenášení hřbitovů k předměstským (předlokačním) kostelům, které se po vysazení měst ocitly na jejich předpolí; tam, kde takový kostel nestál, bylo potřeba jej vybudovat. To se stalo i v Budyni nad Ohří. Translace hřbitova mimo město spadala – v Budyni i obecně – do rámce **budování posvátné krajiny v zázemí měst**, typické pro pozdní středověk i dobu mladší.⁹³ V tomto směru se uplatnily i (poutní) kapličky, boží muka apod.

Na závěr oddílu věnovaného stěžejní házmburské městské rezidenci je třeba se souborně zmínit ještě o jednom pozoruhodném právním reliktu. Pracovně jej můžeme označit jako **budyňský městský okrsek**; označuje skupinu vsí se specifickými vazbami k Budyni. Její vesnické předpolí bylo vymezeno ještě v době královské, a to pro potřeby hospodářského, ale dílem snad i vojenského zajištění královského hradu; adaptace staré právní vazby měnicím se podmínkám neprobíhala zcela hladce, ovšem byl to právě postup řešení konfliktů mezi městem a předměstím na straně jedné a vesnicemi z městského okrsku na straně druhé, díky němuž můžeme do celé situace nahlédnout a pochopit tuto rovinu vztahů mezi městem a jeho venkovským zázemím. Do městského okrsku (vzdálenosti a světové strany jsou vztaženy k centru Budyně) spadaly vsi Žabovřesky nad Ohří (2 ¾ km Z), Břežany nad Ohří (1 ¼ km S), Písty (2 ¾ km SV), Roudníček (2 km JJZ), Vrbka (2 km JJV) a Miletice (zaniklá ves jihozápadním směrem, jejíž jméno se odrazilo v pojmenování Miletického mlýna); vyjma Miletic jsou všechny vsi uváděny jako příslušenství budyňského hradu již roku 1336. Z doby pozdější figuruje explicitní výčet např. v listině Viléma a Mikuláše z Házmburka (1376), kde se hovoří o povinnostech obyvatel města i předměstí („... *tam incole et suburbani in et extra muros Budine, civitatis nostre*“), jakož i vsí příslušných k městu: „... *quarum aliarum villarum*

pozn. 11), s. 76; ve spojení s kostelem Panny Marie jej uvádí i B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 29.

⁹² „*Jisto jest, že původní hřbitov ve městě pro četnější obyvatelstvo nestačil a tu založen nový ústřední hřbitov nejspíše ve XIV. století, později pak vystaven též kostel*“ (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 76); o založení kostela již ve 14. století i B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 20.

⁹³ Srov. s. 62–64.

*ad civitatem eandem spectantium, videlicet Zabovrzyezk, Brzyezan, Pyezt, Rudniczek, Wrbycz et Mileticz*⁹⁴

Mezi lety 1336 a 1376 však přece vidíme posun – roku 1336 jsou vsi označovány jako příslušenství hradu (král Zbyňku Zajícovi postupoval „*castrum nostrum Budynye cum oppido Budynye et cum ... ac villis ...*, *ad dictum castrum Budynie spectantibus, ...*“), a šlo tedy původně o služebné vsi vázané na královský hrad, zatímco roku 1376 již ona specifická prvotní vazba zanikla a vsi se uvádějí jako příslušné k městu (přirozeně nebyly majetkem města). Tomu muselo odpovídat i vymezení povinností vesničanů – zde však usuzujeme pouze z logiky věci, výslovné doklady jsou k dispozici až od poloviny 15. století.⁹⁵ Společné měšťanům i obyvatelům předměstí a venkovánům byly ve starší i mladší době peněžní i naturální odvody a také robota. V Budyni a jejím vesnickém okrsku sice zachytíme poměrně rané doklady reluce naturálních dávek na peněžní plat, mnohé ovšem zůstalo při starém ještě velmi dlouho. Poučná je v tomto směru listina Viléma a Mikuláše z Házmburka (1376), již – na žádost obyvatel Budyně (města i předměstí), jakož i k městu příslušejících vsí – převedli obilní dávku na peněžní plat; listina je neméně zajímavá tím, kolik dalších povinností se tu naopak výslovně zmiňuje v tom smyslu, že stav z doby otce vydavatelů listiny zůstává v platnosti i nadále: „*Cetera autem videlicet iura iudicialia, census reliquos, sicuti pullorum et denariorum, ut eorum litere continent, onera, honores et consuetudines antiquas, que per predictos censuales nostros fieri solebant et cedebant pie memorie genitori nostro et post mortem ipsius censuaverunt et hucusque nobis censuando porrexerunt, eisdem hominibus nostris volumus esse cassata, sed potius in hiis scriptis stabiliter perpetuo eadem et immutabiliter observanda et tenenda decernimus fore confirmata*“.⁹⁶ Pozornosti by neměla uniknout pasáž týkající se poct a starobylých zvyklostí – blíže nespécifikovaných, a zpravidla spíše (z materiálního hlediska) druhořadých, avšak tím výrazněji symbolických pout mezi (dobrou) vrchností a jejími poddanými.

Podobně jako v případech naturálních a platebních povinností jsme i o robotě blíže zpraveni (až) ve chvíli, kdy dochází k nějaké změně – v daném případě roku 1414, kdy Mikuláš z Házmburka budynské měšťany i obyvatele k městu náležejících vsí od některých robot osvobodil. Na šlechtických panstvích se robota týkala měšťanů stejně jako vesničanů, přičemž měšťanské robotní povinnosti nebyly ničím výjimečným ještě ani v průběhu 16. století. Mikulášovo privilegium je poměrně raný doklad svého druhu – osvobozoval jím poddané od vožení dříví do dvora a na hrad, poskytování vozů a koní

⁹⁴ Doklad z roku 1376 CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 158–159, č. 110; z roku 1336 RBM IV (jako pozn. 6), s. 106–107, č. 265. – Jako příslušné k Budyni se vsi uvádějí i při obchodních transakcích – např. roku 1405, kdy je spolu s Budyní prodávali Jan a Mikuláš z Házmburka Oldřichovi z Házmburka (NA, DZV 250, fol. M 4r–v).

⁹⁵ Byla o tom řeč v kontextu budování rezidenčního města Budyně Janem Zajícem z Házmburka (s. 37–38).

⁹⁶ CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 158–159, č. 110.

k cestám vrchnosti, vožení vína (vyjma případů, kdy se jedná o víno dopravované pro potřeby vrchnosti do Prahy či jinam, maximálně ovšem do vzdálenosti 5 mil), a svážení sena, nikoli ovšem jeho sklizení. Příznačný je dovětek, že osvobození činí za spásu duše svých rodičů, předků i své vlastní – máme před sebou jeden z explicitních dokladů, v jakých intencích byla vnímána „dobrá vláda“ (zakládající současně nárok být příspěvkem ke spásu duše). V analogickém smyslu bohulibého počínu ve prospěch poddaných jakožto příspěvku ke spásu duše vnímali Házmburkové o pár let dříve i osvobození měšťanů a zjevně i obyvatel vsí z městského okrsku („*otputili sme svým měšťanom budynským a své chudině*“) od povinnosti kupovat víno výhradně od vrchnosti, „*a to sme učinili pro svého milého otce duši a pro své milé matky duši, aby za ně Boha prosili*“, praví se v listině vydané bratřími Janem a Mikulášem z Házmburka roku 1408.⁹⁷

Listině z roku 1414 připadlo o sto let později místo v kontextu účelově deformované paměti vesničanů z budyňského městského okrsku, když totiž v letech 1515–1520 Jan Zajíc z Házmburka zprostředkoval hledání budoucího modu vivendi mezi městem a přivtělenými obcemi, hleděli se vesničané zbavit platů k městu, odvolávali se na starší privilegia Jana Zajíce z Házmburka (1451), jakož i Mikuláše Zajíce z Házmburka (1414), a tvrdili, že tyto listy „*v sobě nezavierajú, aby vesňané k měšťanom přidání a připojení byli, a zvláště aby spolu s nimi na město šosovati měli*“ (což takto řečeno není pravda, jen v listině z roku 1451 nemají tytéž povinnosti), ale současně se přiznali ke svým povinnostem – čím jsou právem povinni vůči městu, tomu míní činit zadost. Načež Jan Zajíc tedy obě sporné strany vyzval k nalezení kompromisu, který poté vlastně jen potvrdil.⁹⁸

Z celkového pohledu na **proměny rezidenční sítě ve středověku** vyplývá několik základních a svým způsobem i nadčasově platných charakteristik, uplatňujících se shodně bez ohledu na typ rezidence – ať šlo o výstavný hrad nebo venkovskou tvrz, případně rezidenční lokalitu městského typu. Klíčové faktory tu představovaly (1.) vývoj majetkové držby rodu a (2.) jeho demografický vývoj, jenž těsně souvisel se strukturou rodových majetků (slučování jejich částí či naopak rozdělování větších celků – na nově vzniklých dílech bylo potom potřeba budovat rezidenční sídla); bezprostředně související je ovšem i (3.) zánik rezidenční funkce části objektů, ať již daný některým z faktorů spadajících do prvních dvou bodů, anebo prostým přenesením rezidenčního sídla do jiné lokality.

Podíváme-li se na doménu Házmburk – Budyně v době házmburské držby, tedy od 30. let 14. století do počátku 17. století, můžeme konstatovat, že již v době, kdy obě

⁹⁷ Doklad z roku 1414 CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 311–313, č. 206; z roku 1408 tamtéž, s. 295–296, č. 200.

⁹⁸ Spory o údržbu a ostrahu hradeb ad. (1520) CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 330–331, č. 889; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 30–31; doklad z roku 1451 CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 427–428, č. 301; z roku 1414 tamtéž, s. 311–313, č. 206; blíže v rámci koncepcie budování rezidenčního města za Jana Zajíce z Házmburka (s. 38). – Spory o robotu k mlýnům (1515) CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 282–284, č. 855, a blíže v oddílu věnovaném mlýnům na panství (s. 58–59).

panství získal Zbyněk Zajíc z Valdeka (1335/1336), trojice budoucích klíčových rezidencí (Klapý / Házmburk, Libochovice, Budyně) existovala. Jejich síť zůstala stabilní, jen se proměňovala jejich role, resp. význam, jaký měla pro jednotlivé členy / větve rodu, v těsné návaznosti na strukturu majetkové držby. Klíčový byl již od 14. století Házmburk a Budyně, roli rezidenčního sídla spíše ad hoc hrály také již v té době, ale i později, Libochovice. V průběhu 15. století se potom objevují v dosahu rodové domény některá další rezidenční sídla, bez výjimky venkovská; specifické bylo postavení (městečka) Slavětina, jenž se stal součástí házmburské domény ve druhé polovině 14. století.

Strukturu základních rezidencí neovlivnilo ani dělení házmburských majetků na počátku 15. století, ani žádná z dalších, průběžně probíhajících majetkových transakcí mezi členy rodu. Již v té době se projevuje jistá marginálnost Libochovic, které sice sloužily jako rezidence, jejich význam ve srovnání s Házmburkem byl druhořadý. Snad někdy v 70. letech 15. století končí rezidenční funkce hradu Házmburka (souvislost s válečnými škodami z doby vlády Jiřího z Poděbrad je tu spíše východiskem z nouze – hrad nebyl nikdy poškozen tak dalece, aby nebylo možné jej relativně rychle uvést do obyvatelného stavu, a pravděpodobnější je souvislost s úmrtím Oldřicha Zajíce roku 1474, přičemž jeho bratr Jan sídlil na Budyni).⁹⁹ Zůstal i nadále administrativním centrem panství; role stěžejní rodové rezidence připadla Budyni, a to nepřetržitě až do roku 1613, zatímco Libochovice plnily sídelní úlohu i nadále jen příležitostně.

Pohled na svědečnou řadu listiny Mikuláše Zajíce z Házmburka, již osvobožoval budynské měšťany a obyvatele k městu náležejících vsí od části robotních břemen (1414), nám ozřejmí, že členové rodu Zajíců sídlili na lokalitách často nesouměřitelného významu.¹⁰⁰ Listina byla vydána v Budyni, Mikulášově rezidenčním sídle, přičemž v roli svědků na ní figuruje šest vydavatelových příbuzných (a vedle toho ještě byla připojena pečeť města Roudnice): u čtyř osob jsou uvedena i jejich rezidenční sídla. Vydavatelův bratr Jan Zajíc z Házmburka se uvádí seděním na Kamýku (hrad 5 km SZ od Litoměřic, od Budyně vzdálený asi 17 km severně, od Házmburka o něco méně), následují vydavatelovi strýcové Mikuláš Zajíc z Házmburka, seděním na Kostí (tedy výstavném hradě u Sobotky) a Oldřich z Valdeka, seděním „v *Hostinících*“ (Hostěnice, 3 ½ km SSV od Budyně), a dále Oldřich řeč. Sochor z Valdeka, seděním „v *Mladě*“ (lokalita nejasné identifikace); u Hynka z Valdeka, řeč. Škoda, jeho sídlo není výslovně uvedeno, přičemž šestým svědkem byl vydavatelův švagr Jan nejst. z Běškovic. Budyně byla v této skladbě rodových rezidenčních sídel jediným městem, ostatní sídla tvořily

⁹⁹ K Budyni – k sídlu králova protivníka Jana Zajíce – roku 1469 přitáhla vojska vedená Poděbradovým synem Jindřichem, po krátkém (a bezvýsledném) obléhání však pokračovala dále (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 25); srov. též výše s. 26–27.

¹⁰⁰ CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 311–313, č. 206.

solitérní hrady (Kost, Kamýk, event. Valdek – v případě Hynka z Valdeka, řeč. Škoda) a vesnická sídla (Hostěnice a „*Mladá*“).¹⁰¹

Panské sídlo stávalo také v městečku **Slavětíně**, jehož počátky jsou spjaty s pány ze Rvenic, a to v blízkosti tamějšího kostela sv. Jakuba Většího, jehož reprezentativní výmalba spadá do doby pánů z Házmburka.¹⁰² Do pozdního 14. století náleží i rezidenční funkce Slavětína, jehož držitelé byli s Házmburky příbuzensky spjati; trvala ovšem i nadále – a v 15. století Slavětín býval rezidencí i některých příslušníků rodu Házmburků. Například roku 1434 se připomíná Jaroslav Zajíc z Házmburka na Slavětíně, jenž, s povolením Mikuláše z Házmburka, seděním na Budyni, zapisoval věno své manželce; tento doklad je příznačný pro vnitřní poměry v rodu Házmburků, pro jejich téměř nedílový princip majetkové držby.¹⁰³

Nové rezidence navazují na rozprodeje částí házmburské domény po polovině 16. století, tj. de facto úplný odprodej panství Házmburk (s městským centrem Libochovice). Házmburskou rezidencí nadále zůstává Budyně, přičemž funkce panského sídla připadá nově i **Mšenému** – tamější výstavná tvrz sloužila jako rezidenční v 15. století za pánů z Ilburka, a zjevně byla i v mezidobí udržována, a na rezidenční tradici bylo tedy možné navázat. Právě ve druhé polovině 16. století přicházejí ke cti i prostá rezidenční sídla, byť v některých případech mající také již dlouhou (rezidenční) tradici. Příkladem jsou Hostěnice, podobně jako Mšené ležící nedaleko jádra rodové državy.¹⁰⁴

(Rezidenční sídla pánů z Házmburka se nacházela i na dalších místech, v předcházejícím byla evidována pouze ta, jež spadala do obvodu domény Házmburk – Budyně či

¹⁰¹ Z hlediska rodové državy poněkud odlehlý Kamýk Házmburkové prodali krátce poté (A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 391, č. 23). – Hostěnice A. SEDLÁČEK, Hrady... XIV (jako pozn. 6), s. 423. Oldřich z Valdeka na Hostěnicích se někdy v průběhu 20. či 30. let 15. století připomíná ve svědečné řadě listiny Mikuláše Zajíce z Házmburka společně s Hynkem z Valdeka, seděním na Dolánkách (A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 391, č. 22; roku 1434 tamtéž, s. 391, č. 24), identifikace těchto Dolánek je ovšem problematická (srov. A. SEDLÁČEK, Hrady... XIV (jako pozn. 6), s. 353 o Dolánkách u Podbořan, které by tu snad nejspíše přicházely v úvahu).

¹⁰² Koncepce malířské výzdoby kostelního interiéru Josef ZÁRUBA-PFEFFERMANN, Die Kirche St. Jakobus Maior in Slavětín. Eine Wappengalerie des römischen Königs Wenzel und des böhmischen Adels, in: Böhmen und das Deutsche Reich. Ideen- und Kulturtransfer im Vergleich (13.–16. Jahrhundert), hg. Eva Schlottheuber – Hubertus Seibert, München 2009, s. 301–320.

¹⁰³ A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 391, č. 24, 25.

¹⁰⁴ Mšené jako rezidenční sídlo A. SEDLÁČEK, Hrady... XIV (jako pozn. 6), s. 27–30. – Věcná i časová souvislost mezi odprodeji částí panství Házmburk a novými rezidencemi je vcelku zjevná – poté, co Kryštof Zajíc prodal roku 1558 zboží Házmburk s Libochovicemi Janu st. z Lobkovic (NA, DZV 15, fol. A 30v; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 102–105), zakupuje se na Hostěnicích a Brozanech – zatímco o panském sídle v Hostěnicích nevíme prakticky nic, nevelká, ale stavebně mimořádně pozoruhodná tvrz v Brozanech se dochovala dodnes (A. SEDLÁČEK, Hrady... XIV (jako pozn. 6), s. 420–422).

Obr. č. 4 Výstavná tvrz ve Mšeném, stávající v areálu tamějšího panského dvora, se ve své goticko-renesanční podobě dochovala až do druhé poloviny 19. století, kdy byla bezezbytku zbořena. Její podobu zachytil ještě F. K. Wolf (rytina na podkladu jeho kresby byla publikována roku 1845). – Historický ústav AV ČR, knihovna.

se nacházela v jejím blízkém okolí; nejpozději od poloviny 15. století měli také svůj dům v Praze – v něm také sídlil Jan Zbyněk Zajíc poté, co roku 1613 prodal Budyni.¹⁰⁵)

Církevní instituce a nekropole

Prvotním sakrálním ohniskem pánů z Valdeka, jejichž větví byli i páni z Házmburka, byl augustiniánský klášter Svatá Dobrotivá, založený po polovině 13. století v prosto-

---

¹⁰⁵ Politicky aktivní Zbyněk Zajíc z Házmburka († 1463), pohybující se v dvorském okruhu čtyř českých králů (Zikmunda, Albrechta, Ladislava Pohrobka a Jiřího z Poděbrad), zakoupil roku 1451 v Praze dům „U Pelikána“; později se tento dům označoval jako Házmburský, neboť v ruku příslušníků rodu zůstal do posledního pána na Budyni, Jana Zbyňka (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 24).

rové vazbě na jejich profánní centrum – hrad Valdek. Svatá Dobrotivá byla nejstarší, a současně jedinou rodovou klášterní fundací – v obvodu panství Házmburk – Budyně ani jinde na házmburských statcích žádný další klášter již nevznikl. A je příznačné, že vazby ke Svaté Dobrotivé nezpřetrhali ani Házmburkové, jak (třebas jen dílčím a neúplným způsobem) dokládají donace, volba kláštera jako místa posledního odpočinku, anebo jeho pozdně gotická přestavba.¹⁰⁶

Vztahy s dalšími církevními institucemi měly odlišný základ – Házmburkové nebyli jejich zakladateli ani patronátními pány, jejich charakter byl často majetkoprávního rázu. Ukázkou může být transakce (smlouva) mezi Oldřichem Zajícem a doksanským klášterem premonstrátek (1410), a ještě zřetelněji pak pozdější zástavy částí klášterních majetků. Vazby k doksanskému klášteru byly dány mimo jiné jeho geografickou blízkostí vůči házmburské doméně, přičemž např. farní ves Chotěšov, spadající pod klášterní patronát, leží zhruba v polovině cesty mezi Doksany a Házmburkem.¹⁰⁷ Vedle toho zachytíme kontakty pánů z Házmburka i s dalšími významnými církevními institucemi v oblasti – s kapitulou litoměřickou anebo augustiniánskou kanonií v Roudnici. I v případě litoměřické kapituly stály v pozadí majetkové vztahy (a také tentokrát sahaly do těsné blízkosti hradu Házmburka – konkrétně se jednalo o ves Slatinu, což je moment zajímavý především jako svědectví o struktuře majetkové držby v těsném zázemí rezidenčního hradu).¹⁰⁸ Specifickou rovinnu potom představují konfra-

¹⁰⁶ Svatá Dobrotivá jako rodový klášter pánů z Valdeka J. GERLEOVÁ, Páni z Valdeka (jako pozn. 2), s. 43–53. – Doklad prvního typu je k dispozici z roku 1411, kdy po smrti arcibiskupa Zbyňka Zajíce byly klášteru na základě jeho odkazu předány některé knihy (A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 64); druhý typ zastupuje dochovaný náhrobník Mikuláše Zajíce z Házmburka († 1459), o němž Ondřej VODIČKA, Mikuláš Zajíc z Házmburka na Kosti a kostecká katolická enkláva v době husitské, in: Z Českého ráje a Podkrkonoší 26, 2013, s. 221–226; klášter v pozdním středověku Robert ŠIMŮNEK, Reprezentace české středověké šlechty, Praha 2013, s. 96–102.

¹⁰⁷ Doklad z roku 1410 NA, DZV 250, fol. L 30v – M 1r. K Chotěšovu srov. A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 8, 22 – údaje o klášterní držbě Chotěšova na citovaných místech uváděné nejsou zcela konzistentní. Roku 1511 udělil král Vladislav Janu Zajícovi privilegium, že některé vsi, které jeho předkům zastavil ve 100 kgč král Ladislav (šlo o Chotěšov, Černiv, Vrbičany ad.), mohou být vyplaceny pouze od českých králů anebo původního vlastníka, tedy od kláštera (A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 92).

¹⁰⁸ Roku 1462 získal Zbyněk Zajíc z Házmburka († 1463) od probošta litoměřické kapituly ves Slatinu k doživotní držbě (A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 395, č. 47; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 24); A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 8, k tomu uvádí: „... na východ od hradu Hasenburga rozprostírá se vesnice Slatina s rozsáhlou skoro okrouhlou návsi a starobylym kostelem, která někdy kostelu sv. Štěpána v Litoměřicích náležela a později pánům z Hasenburga právem dědičného nájmu se dostala k panství Libochovickému přivtělena byla“; srov. tamtéž, s. 21–22, 80. – Vazby do prostředí roudnického kláštera, nebo minimálně k některým jeho členům, naznačuje fakt, že roku 1472, 11. září, „obiit Mathias prepositus mon. Rudnicensis in castro Budína“ (Historický ústav AV ČR, Pozůstalost Augusta Sedláčka, karto-

ternity – v pozdním středověku hojně uzavírané především řádem františkánů, ovšem Paprocký k roku 1485 uvádí, že konfraternitu s bratřími Janem a Oldřichem z Házmburka uzavřeli opati cisterciáckého řádu.¹⁰⁹

Třetí skupinu církevních institucí s vazbami na Házmburky tvoří síť jejich patronátních kostelů. V obvodu panství, jež na přelomu let 1335/1336 získal Zbyněk Zajíc z Valdeka, bylo farních kostelů několik. V obou lokalitách městského typu (tedy v Libochovicích i v Budyni), farní kostel byl také ve vsi Klapý, situované pod hradem téhož jména, záhy přejmenovaným na Házmburk. Jak na tomto hradě, tak i na Budyni zachytíme později hradní kaple, jejich existenci pro 30. léta 14. století ovšem doložit nemůžeme. Síť kostelů, k nimž patronát náležel pánům z Házmburka, se v průběhu doby rozšiřovala – tak jak se rozšiřovalo i jejich panství. Házmburský patronát se vztahoval na farní kostel sv. Václava v Budyni nad Ohří (od 16. století též ke kostelu Panny Marie Sněžné), v Libochovicích, Klapém, Kostelci nad Ohří, Nížebohách, Křesíně a Dubanech; pro úplnost pak zmiňujeme i kostel v Podhradí (pod Házmburkem). Roku 1550 Jan Zajíc z Házmburka v evidenci svých majetků uvádí, že disponuje patronáty ke kostelům ve vsích Klapý a Křesín, v Libochovicích, v Podhradí (pod Házmburkem), k obojímu kostelu v Budyni a ke kostelu v Kostelci nad Ohří.¹¹⁰ V některých případech se Házmburkové dělili o patronátní právo s dalšími držiteli částí příslušných vsí, pocházejícími z řad lokální šlechty – např. roku 1412 prezentovali faráře ke kostelu do Kostelce nad Ohří bratři Mikuláš a Jaroslav z Házmburka a panoše Jan z Kostelce; o něco dříve, roku 1395, prezentoval faráře (Hynka ze Slavětína) ke kostelu v Dubanech Oldřich z Házmburka a panoši Aleš a „Mitro“ (Demeter?) z Duban. Což odpovídá rozdělení držbě samotných Duban, jejichž část náležela Házmburkům a část vladýkům z Duban (Aleš a „Mitro“ jsou označováni jako „clientes de Házmburk“).¹¹¹

Vedle dokladů o výkonu patronátního práva zachytíme v pramenech i řadu svědectví o donacích ze strany členů rodu směřujících k jednotlivým kostelům (specifické místo připadlo kostelu sv. Václava v Budyni, házmburské rodové nekropoli). Z pozdního středověku a z průběhu 16. století jsou potom k dispozici i zprávy o zvonech – vzhledem k tomu, že v jednom případě se přímo na zvonu objevuje jméno i vrchnostenský erb, zdá se, že pořízení zvonů financovaly venkovské obce s podporou patronátních pánů.¹¹² Ojedinele můžeme nahlédnout i do mechanismu zakupování liturgické

těky, http://images.aipberoun.cz/HUAVCR/HUAVCRD02E_____3Y8CYP8/N3/D02E_____3Y8CYP8N31119P.JPG.

¹⁰⁹ A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 396, č. 61; Oldřich Zajíc z Házmburka ovšem zemřel již roku 1474 a není tedy zřejmé, jak dalece je doklad věrohodný.

¹¹⁰ NA, DZV 250, fol. L 23v.

¹¹¹ Prezentace v Kostelci A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 65; prezentace v Dubanech tamtéž, s. 58.

¹¹² Např. roku 1377 Vilém a Mikuláš z Házmburka koupili od Přecha, řečeného Středa z Kostelce 4 lány v Kostelci a tyto darovali farářům tamtéž (A. KAUBEK, Děje města Libochovic

Obr. č. 5. Na celkovém pohledu na Nížebohy od jihozápadu (z polohy U Barbory při cestě Budyňce) je patrné umístění středověkého kostela v prostoru dosud existujícího hřbitova (šipka vlevo) a dnešní kostel ze 70. let 19. století při silnici (šipka vpravo). – Foto autor (2019).

paměti v prostředí farních kostelů v obvodu házmburských panství – k dispozici je revers s datem 20. května 1398, v němž Beneš, farář kostela v Nížebohách, vyznává, že od Jitky, vdovy po Mikulášovi z Házmburka, přijal jisté klenoty (tj. kostelní vybavení z drahých kovů), a to za spásu duše Anežky, někdy manželky Zdeňka z Rožmitálu, za niž mělo být slouženo v příslušných termínech záduší.¹¹³

(jako pozn. 10), s. 51); roku 1381 Vilém Zajíc z Házmburka obdaroval faru v Klapém (tamtéž, s. 52–53, se hovoří o 2 kgč věčného platu; A. SEDLÁČEK, *Hrady... XIV* (jako pozn. 6), s. 4), a téhož roku i v Libochovicích (tamtéž, s. 4): roku 1382 libochovický farář vyznal, že na základě nadace Viléma z Házmburka je povinen vydržovat si zástupce nebo kaplana (A. KAUBEK, *Děje města Libochovic* (jako pozn. 10), s. 53); kolem roku 1400 Zbyněk, probošt mělnický a Jaroslav, páni z Házmburka, darovali 7 kgč ke zřízení oltáře Navštívení Panny Marie v témže kostele (tamtéž, s. 59). – V kostele sv. Petra a Pavla v Kostelci nad Ohří evidujeme zvony z let 1518 a 1589 – tento přímo označený jménem Jana Zbyňka Zajíce z Házmburka a na Budyni a házmburským erbem (B. MATĚJKA, *Soupis památek* (jako pozn. 33), s. 114, 116; A. JANDA, *Dějiny města Budyně* (jako pozn. 11), s. 83–84). O budyňském zvonu z roku 1478 srov. s. 40.

¹¹³ A. KAUBEK, *Děje města Libochovic* (jako pozn. 10), s. 58. – Jitka se jako vdova po Mikulášovi Zajícovi z Budyně, patronovi v Nížebohách, připomíná již roku 1395, a to spolu s dalšími osobami jakožto poručníci Mikulášových sirotků (tamtéž, s. 57). – Původem středověký kostel

Písemně zachycené donace ke kostelům i dalším církevním institucím, o nichž máme dnes povědomost, jsou pomyslnou špičkou ledovce: reálně totiž tvoří jen velmi malou část prostředků, které církevním institucím z rukou věřících-příslušníků jejich sociálních sítí plynuly. A nešlo jen o vnitřní výzdobu a vybavení, ale i stavební práce, ba i průběžnou stavební údržbu musel někdo financovat. Úvahy tímto směrem však vycházejí namnoze z pouhé logiky věci a analogií (s těmi ojedinělými případy, kdy jsou dochovány kostelnické účty). Sledujeme-li církevní patronátní instituce v obvodu házmburského panství, nelze nepřipomenout i jeden z ceremoniálních okamžiků spjatých s církevními stavbami – bylo jím vysvěcení (konsekrace): a to nejen kostelů nově vystavěných, ale i v návaznosti na jejich významnější stavební úpravy, rozšíření apod., stejně jako při založení nového oltáře; ceremoniální ráz mívalo i udělení odpustků. Benedikt z Valdštejna († 1505), biskup kamminský (dnes Kamień Pomorski v Polsku), není v českém prostředí postavou neznámou. A speciálně pak roku 1493 bychom jej mohli doslova nazvat „biskupem na cestách“. Minimálně dva cíle jeho itineráře se nacházely i na házmburské doméně – zda to byly jediné, nevíme, každopádně je příznačné, že šlo o Budyni a Klapý, tedy místa s těsnou vazbou na obě stěžejní házmburské rezidence (jakkoli Házmburk jí v té době podle všeho již neplnil). V Budyni biskup Benedikt uděloval odpustky hradní kapli sv. Jiří, vysvěcené (a tedy nejspíše i dokončené) již před lety – „*ante plures annos solemniter consecratae*“. Zato v Klapém byla někdy v té době dokončena stavební úprava kostela, což dokumentoval i pamětní nápis, dle jehož znění roku 1493 Benedikt nově vysvětil chór i oltáře v kostele se nacházející.¹¹⁴

S rodovými rezidencemi, stejně jako patronátními církevními institucemi bývaly od samých počátků spjaty také **rodové nekropole**. Bylo již řečeno, že ke Svaté Dobrotivě, rodovému klášteru pánů z Valdeka a posléze z Házmburka, žádné další rodové klášterní fundace v pozdější době nepřibýly. Minimálně sám zakladatel domény Házmburk – Budyně, Zbyněk Zajíc z Valdeka († 1368), s ničím takovým nepočítal,

---

sv. Martina v Nížebohách stával na mírném návrší nad obcí, v prostoru dnešního hřbitova, jak je zřetelně zachyceno ještě na mapě stabilního katastru (1843); gotický kostel byl zcela zlikvidován, ačkoli nová svatyně byla vybudována (1877–1879) na jiném místě – cca 200 metrů jižně, při silnici do Budyně (srov. A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 84); na mapách měřítka 1 : 75 000 III. vojenského mapování (1874–1880) jsou příznačně zakresleny kostely oba (<http://www.chartae-antiquae.cz/cs/mapsets/1/> [cit. 11. 2. 2020]).

¹¹⁴ O světcím biskupovi Benediktovi z Valdštejna Robert ŠIMŮNEK – Roman LAVIČKA, Páni z Rožmberka 1250–1520: Jižní Čechy ve středověku. Kulturněhistorický obraz šlechtického dominia ve středověkých Čechách, České Budějovice 2011, s. 178–185 (s literaturou). – Budyně A. SEDLÁČEK, Listy... I (jako pozn. 3), s. 398, č. 66; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 27, hovoří o svěcení nově pořízeného zvonu; o nejasné poloze hradní kaple, nepostizitelné ani na prospektu z roku 1602, František ŽÁRUBA, Hradní kaple III. Doba poděbradská a jagellonská, Praha 2016, s. 88–89. – Klapý – znění před rokem 1874 již zabileného nápisu cituje A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 89; B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 111.

smíme-li soudit z doložených vazeb ke Svaté Dobrotivě, zprostředkovaně i k dalšímu augustiniánskému konventu (u kostela sv. Tomáše na Malé Straně v Praze). Kde byl pohřben sám Zbyněk, bohužel s jistotou nevíme. A stejně problematické je to s většinou dalších příslušníků házmburské větve rodu Zajíců; jen zcela ojediněle můžeme doložit házmburské pohřby i přímo ve Svaté Dobrotivě – jak dokládá výše zmíněný náhrobník Mikuláše Zajíce z Házmburka († 1459). Minimálně dva z Házmburků spochybnili v pražské svatovítské katedrále: v podvěžní kapli zde byl pohřben arcibiskup Zbyněk Zajíc z Házmburka († 1411), a na své vlastní přání (a se souhlasem krále Jiřího) i jeho jmenovec Zbyněk Zajíc z Házmburka († 1463) – kaple se dodnes jmenuje Házmburská (je situována pod velkou jižní věží, v sousedství Zlaté brány).¹¹⁵

Jako stěžejní liturgické a memoriální ohnisko rodu se jeví farní kostel sv. Václava v rezidenční Budyni, jenž tak představuje konkrétní příklad poměrně rozšířeného modelu zakládání rodových nekropolí ve farních kostelech (případně dalších církevních institucích) v rezidenčních městech. I v tomto případě je ovšem průkazných dokladů o zdejších pohřbech příslušníků rodu a jejich příbuzných (manželky, apod.) velmi málo, uvážíme-li, po jak dlouhou dobu Budyně byla rezidenčním městem rodu. K nejznámějším osobám v kostele pohřbeným náleží Anna, kněžna Opavská († 1478), manželka Jana Zajíce z Házmburka († 1495), jejíž heraldicky zdobená tumba je dodnes dochována (byť sekundárně využitá jako oltářní menza). V kostele našli místo svého posledního odpočinku i Jan Zajíc z Házmburka († 1553) a jeho žena – právě její zdejší pohřeb je zachycen na jedné z kolorovaných pérovek, provávajících Janův spis *Sarmacia*.¹¹⁶

¹¹⁵ A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 64.

¹¹⁶ B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 22–29. – Tumba kněžny Anny tamtéž, s. 25–26 (s fotografií); P. HRUBÝ, Gotické sepulkrální památky (jako pozn. 38), s. 354–356, 377, obr. 8; Ondřej FELCMAN, Znaky minsterberských kněžen na hmotných památkách v Čechách, in: Dějepis. Sborník katedry historie 22, Plzeň 2006, s. 92–103; Jiří HÁS, K problematice budyňského vývodu Anny, kněžny Opavské, Heraldika a genealogie 30, 1997, č. 3–4, s. 237–240. – Jan Zajíc z Házmburka († 1495) byl výraznou postavou své doby (srov. literaturu v pozn. 28), ovšem o jeho aktivitách v Budyni bohužel mnoho nevíme. – Náhrobní kámen Jana Zajíce († 1553) a jeho ženy Markéty Minsterberské († 1551) jakožto silně poškozený, zazděný v boční zdi tzv. Házmburské kaple v budyňském kostele sv. Václava, připomíná již A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 32 („Náhrobní kámen jejich jest bez nápisu a stojí, silně porouchán, ve zdi kaple Hazmburské“), B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 28, poté i J. HÁS, Zajícové z Házmburka (jako pozn. 2), s. 82, 84. – V kostele byl pohřben také Oldřich Zajíc z Házmburka († 1474; zmínka A. SEDLÁČEK, Hrad... XIV (jako pozn. 6), s. 19), dále pak Mikuláš Zajíc z Házmburka († 1496), přičemž Paprocký připomíná „v Budyni nápis nad hrobem jeho“ (Bartoloměj PAPROCKÝ, Diadochus... O stavu panenském, Praha 1602, s. 90); v bezprostřední návaznosti pak připojuje i zmínku o úmrtí („smrt v témž místě se pokládá“) Mikulášova bratra Jana († 1497). – V kostele je dochováno i několik dalších házmburských funeralií z druhé poloviny 16. století, mnohé zjevně bylo zničeno či minimálně přemístěno a sekundárně využito v souvislosti s opravou podlahy roku 1775 (blíže A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 74–75).

Konstatovali jsme, že místo pohřbu většiny příslušníků rodu Házmburků neznáme – a je vcelku pravděpodobné, že někteří z nich mohli spočinout i v lokálních mikrosvětech svých rezidenčních sídel, tedy v tamějších farních kostelích. Ukázkovým příkladem tohoto modelu přímo ve vazbě na rezidenční tvrz ve Mšeném (ovšem nikoli ve spojení s Házmburky, ale jejich následovníky a současně předchůdci v držbě tohoto statku, pány z Ilburka) je založení ilburské rodové nekropole ve farním kostele Nanebevzetí Panny Marie v Charvatcích. S určitostí víme, že i kostely v obvodu házmburských panství sloužily nejen jako liturgická ohniska farností, okolo nichž se rozkládaly hřbitovy, ale současně byly i nekropolemi lokální šlechty. Jednu z nich bychom našli v kostele Narození sv. Jana Křtitele ve vsi Klapý. Vedle několika dochovaných náhrobníků je tu dokladem tzv. Oltář z Klapého, datovatelný ke sklonku 15. století – jeho donátor pocházel z rodu vladyků ze Všechlap, jejichž příslušníky zastihneme ve službách pánů z Házmburka.¹¹⁷ Zda v tomto kostele spočinul i některý z příslušníků rodu Házmburků, jejichž rezidenční hrad se nad vsí rozkládal, ovšem nevíme.

Historický land-use

Zamyšlení nad podobou kulturní krajiny na panství Házmburk – Budyně lze uvést jediným v tomto směru využitelným ikonografickým pramenem, který z období házmburské držby máme – je to opakovaně připomínaný prospekt Budyně z roku 1602, na němž je město zachyceno včetně svého bezprostředního okolí. Jak obraz města tak i jeho krajinný rámec je značně hrubý a očividně realitě odpovídající spíše rámcově než do detailu (což platí nejen o jednotlivých prvcích, ale i jejich prostorových vazbách). To ovšem nemění nic na věci, že kulturní krajina okolo města byla chápána jako nedílná součást jeho obrazu. Především v levé části dřvořezu (tedy jižní) zachytíme různé typy hospodářsky využívaných ploch, ať šlo o drobná políčka zakreslená v sousedství hradu nebo naopak plochy určené nejspíše pro pastvu a vymezené ploty; členitost terénu a jeho rozdělení evokují linie keřů. Na pravé (tj. reálně severní) straně je zachycena předměstská zástavba a tok Malé Ohře, přes níž po mostě prochází cesta do / z města. (Mlýn ovšem na řece s jistotou neidentifikujeme.)

Komponenty krajinného rámce, jež najdeme v legendě stabilního katastru, v pramenech figurují již od středověku. Unikátnost stabilního katastru spočívá v jejich do značné míry přesném a komplexním prostorovém zachycení, zatímco pro všechna starší období jednotlivé prvky krajinného rámce často evidujeme zpravidla s neurčitým prostorovým ukotvením. Výjimku tu tvoří vodní toky, jejichž průběh jsme schop-

---

¹¹⁷ Náhrobníky v kostele v Klapém P. HRUBÝ, *Gotické sepulkrální památky* (jako pozn. 38), s. 352–354, 375–376, obr. 6, 7 (2× rod ze Všechlap); s. 351–352, 374, obr. 5 (rod Malíkovský z Bysně); s. 350–351, 373, obr. 4 (rod z Třebívlic / Vlčkové z Minic?); tzv. Oltář z Klapého J. ROYT, *Gotické deskové malířství* (jako pozn. 88), s. 128–129, č. 19.

Obr. č. 6a–b. Prospekt Budyně na originálním dřevořezu z Paprockého *Diadochu* (1602) a v překresbě Antonína Jandy, uveřejněné na frontispisu jeho dějin Budyně (1892): tato je současně svědectvím o „transformaci“ originálu do podoby „uspořádaného města“ v pojetí 19. století. V obecné rovině tak srovnání obou prospektů vypovídá až o překvapivé míře „dobové adaptace“ (vlastně se pod dojmem prvků doplněných a naopak vynechaných či hrubě zkrácených chce říci téměř „falsifikace“), k níž mohlo při překresbách starších předloh docházet. – Historický ústav AV ČR, knihovna.

ni i směrem do minulosti rekonstruovat s velkou měrou přesnosti, v závislosti na povaze terénu zachytíme pozůstatky starých cest, případně jejich transformaci v cesty novodobé, zhruba potom určíme lokality, jejichž pojmenování (pomístní jména) jsou stabilní, totéž se týká rybníků (především existujících, ale v krajině zachytíme i celou řadu rybníků již zaniklých).¹¹⁸

Základní, stereotypně se opakující prvky krajinného rámce bývají součástí kupních a prodejních listin a figurují jako příslušenství zboží, jež jsou předmětem transakce; jedná se o klíčové složky kulturní krajiny, s nimiž se do značné míry beze změny setkáváme po staletí. V listině na prodej hradu a zboží Klapý (1335) se vypočítávají vesnice, jež jsou – spolu s hradem a podhradní vsí – Janem Lucemburským Zbyňkovi z Valdeka postupovány, a to „*cum araturis suis sive agris cultis et incultis, rubetis, pratis, pascuis, venationibus, aucupationibus, piscinis, piscacionibus, aquis, fluminibus, aquarumque decursibus, molendinis in utroque latere fluvii dicti Egrae inibi defluentis sitis, pomeriis, censibus, redditibus, fructibus...*“¹¹⁸. Co z uvedené formulace plyne a co v ní naopak postrádáme? Jmenovitě se hovoří o plochách orných i neorných, lukách a pastvinách (indikujících chov dobytka), rybníciích a právu rybolovu, stejně jako lovu (tedy do značné míry panských regálích v obvodu vlastních panství, kromě toho, že lov byl současně statusovým symbolem urozených) i čižby, často povolované i osedlým; je zde řeč také o mlýnech na obou březích řeky Ohře a z prvků kulturní krajiny ještě pak o sadech. O vinicích a chmelnicích, s nimiž se na panství Házmburk zanedlouho setkáme, tu řeč není – usuzovat z toho ovšem, že s pěstováním těchto plodin se začalo až za Házmburků, by bylo nejspíše příliš odvážné; absence zmínek o chmelnicích, které se zjevně soustřeďovaly především okolo Libochovic, tedy na panství Házmburk, je nicméně nápadná. O vinicích je naproti tomu řeč v listině zakotvující držbu Budyně (1336) a vsí přináležejících k městečku, a to dokonce ještě před vesnicemi („... *cum quatuor araturis agrorum terre, vineis ac villis...*“); posléze přichází i výčet obvyklého příslušenství, s nímž se pozemkový majetek prodává, „... *videlicet agris cultis et incultis, montibus, planis, asperis, vallibus, silvis, rubetis, pratis, pascuis, aquis, aquarumque decursibus, piscinis, piscacionibus, molendinis aquis vel ventis expositis, venacionibus, aucupacionibus et hominibus, vasallis, feodalibus, emphiteotis et ad glebam astrictis et aliis universis, ...*“¹¹⁸. Z porovnání s výčtem příslušenství na zboží Klapý plyne, že většina položek je identická, ba formulářová (v listině na toto zboží překvapivě nefigurují lesy, ovšem nejspíše jde jen o opomenutí), v obou listinách se hovoří i o rybníciích, právech lovu zvěře, ptáků a ryb, v listině budyňské chybějí sady (čehož výpověď také nelze přeceňovat), daleko více zaujme zmínka o **mlýnech**: tyto se objevují v obou listinách, v prvním případě se specifikací, že jde o mlýny vodní

¹¹⁸ <https://www.lucecz.cz/database> [cit. 11. 2. 2020]. – Robert ŠIMŮNEK, Krajina a příroda ve vnímání a myšlení středověkého člověka, *Historická geografie* 35, 2009, s. 95–146; Eva CHODĚJOVSKÁ – Eva SEMOTANOVÁ – Robert ŠIMŮNEK, *Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha, Praha 2015, zvl. s. 13–63.*

(na obou březích Ohře), ve druhém potom bez prostorové specifikace, zato však je řeč o mlýnech vodních i větrných (i tyto jsou v českém prostředí doloženy hluboko od středověku, a v daném případě zřejmě odrážejí i reálný stav na budyňském panství, nutno ovšem dodat, že jde o jediný doklad svého druhu; napříště se všechny zmínky o mlýnech vztahují k mlýnům vodním).¹¹⁹

Bez ohledu na explicitní pramenné zmínky můžeme předpokládat, že běžně bychom se v krajině setkali se **zahradami a sady** – na to poukazuje už jen prostá logika věci, vyplývající z nutnosti pěstování jak zeleniny, tak ovoce. Ovocné sady („*pomerium*“) se v dvojici listin z let 1335/1336 jmenovitě uvádějí pouze jako příslušenství na panství Házmburk. Z pozdější doby stačí jen namátkou uvést zmínku z roku 1379, kdy se hovoří o zahradách i sadech, anebo z roku 1510, kdy „*Jiřík z Brloha, bytem v Budyňi*“ osvědčoval, že „*sad neb štěpnici*“, kterou získal od své manželky, prodal za 90 kgč (což byla částka poměrně vysoká) budyňské obci; z téže listiny vyplývá, že šlo o někdejší panskou **štěpnici**, neboť Jiříkova manželka Anna z Lomu ji kdysi získala od Jana a Oldřicha Zajíců z Házmburka.¹²⁰

Je známou skutečností, že ve středověku bychom se s **vinicemi a chmelnicemi** setkali i na místech, kde později po nich stopy zcela zmizely. Zatímco však prvky typu rolí, luk, lesů či potoků (v širším smyslu vodotečí) ve výčtech příslušenství bývají hluboko od středověku stereotypní (neboť sotva bychom našli pozemkový majetek, na němž by se nevyskytovaly), zmínky o vinicích a chmelnicích přicházejí ve výčtech jen tam, kde se skutečně nacházely. Což je i příklad házmburských zboží. O vinicích jakožto součástí budyňského zboží se hovoří již zmíněného roku 1336, a že se v oblasti vínu dařilo, nepřímo, ale výmluvně dokládá dvojice listin z počátku 15. století – roku 1408 Jan a Mikuláš z Házmburka osvobodili budyňské měšťany od povinnosti kupovat víno pouze od vrchností, přičemž další privilegium, z roku 1414, dokládá i dovoz vína pro potřeby vrchností do Prahy. Práce na panských vinicích byla dokonce jedním z typů robotních povinností – svědectvím je listina Jana z Házmburka (1515), v níž se hovoří o jistých robotních úlevách osedlých ze Žabovřesk a Brežan vůči někdejšímu mlýnu v Mileticích, resp. u Budyň, a to z toho důvodu, že osedlí robotovali na panských vinicích. Ještě v polovině 16. století najdeme dvě vinice přímo pod hradem Házmburkem (1553).¹²¹

¹¹⁹ RBM IV (jako pozn. 6), s. 96–97, č. 246; s. 106–107, č. 265.

¹²⁰ Doklad z roku 1379 RT I (jako pozn. 40), s. 449–450; z roku 1510 CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 170–171, č. 768 (datem ante quem zmíněné transakce by měl být rok 1474, kdy Oldřich Zajíc z Házmburka, uváděný jako jeden z prodávajících, zemřel). Zjevně ani mezi měšťany nebylo vlastnictví štěpnice ničím ojedinělým – např. roku 1477 se připomíná štěpnice Macatovská (CIM IV/2 (jako pozn. 80), s. 179, č. 445).

¹²¹ Roku 1400 na zboží Házmburk evidují „*tři vinice, jednu pod hradem, druhú v Sedlci a třetí v Kostelci*“ (NA, DZV 250, fol. M 6r–v); roku 1405 byly součástí příslušenství Budyň mj. vinice a sady (NA, DZV 250, fol. M 4r–v); doklad z roku 1408 CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 295–296,

Obr. č. 7. Chmelnice v prostoru mezi Libochovicemi a Poplzemí na západě a Kostelcem nad Ohří na východě, v oblasti vymezené tokem Ohře a Malé Ohře (vespod na snímku), tvoří součást i dnešní krajiny (pás v horní části snímku); v pozadí hrad Házmburk. – Foto autor (2019).

Chmelnice jsou v pramenech doloženy sporadičtěji než vinice, ale i tak dostatečně na to, aby bylo zřejmé, že i tato plodina se na panství pěstovala ve středověku i později vcelku běžně, především pak okolo Libochovic – k této oblasti se vztahuje nejvíce pramenných zmínek, a chmelnice zde najdeme i dnes. Již roku 1404 se chmelnice uvádí v listině Mikuláše z Házmburka jakožto příslušenství vsi Radovesice, a o deset let později byla součástí venkovských majetků příslušných k Libochovicím (1414). Následně bývají chmelnice uváděny jako součást zboží Házmburk, k němuž

č. 200; z roku 1414 tamtéž, s. 311–313, č. 206; z roku 1515 CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 282–284, č. 855; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 30; z roku 1553, resp. (po) 1553 – při dělení statků z pozůstalosti Jana Zajíce z Házmburka († 1553) dostal Kryštof Zajíc z Házmburka jako svůj díl „zámek“ Házmburk s příslušenstvím, mj. dvě vinice pod Házmburkem (tamtéž, s. 33). Když roku 1558 Kryštof Zajíc z Házmburka prodával zboží Házmburk – Libochovice Janu st. z Lobkovic, byly jeho součástí opět mimo jiné i vinice pod Házmburkem (NA, DZV 15, fol. A 30v; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 102–105).

Libochovice s okolními vesnicemi spadaly (např. 1550). V polovině 15. století jsou potom chmelnice – spolu s vinicemi – doloženy i na panství budyňském (1451).¹²²

V obou listinách z let 1335/1336 jsou zmiňovány vody tekoucí a stojaté a také rybníky. I **vodní toky** (ve sledované oblasti především Ohře a Malá Ohře), které vnímáme jako automatickou součást krajiny, nefixovanou na konkrétní majetkové díly, bývaly součástí obchodních transakcí: v daném případě se tím rozuměl především prodej práv k využívání vodního toku na příslušném území, na prvním místě k rybolovu, případně i jiným způsobem (např. vybírání cla z mostu, právo provozovat přívoz apod. – jak je v polovině 15. století doloženo v případě přívozu na Ohři u Budyně). Několik **rybníků** najdeme v krajině házmburských panství i dnes, zvláště pak v zamokřené oblasti při Malé Ohři na (jiho)západ od Budyně, ale i na jiných místech; v písemných pramenech se objevují také průběžně, především v kupních / prodejních listinách (např. roku 1379).¹²³

Druhá polovina 15. a počátek 16. století jakožto doba první velké vlny zakládání rozsáhlých rybníčních sítí na šlechtických panstvích zanechala svou stopu i zde. Rozumí se, že stopu velmi skromnou, poplatně přírodním podmínkám, které zjevně velkorysejší podniky tohoto typu nedovolovaly. Svědectvím je nicméně listina Jana Zajíce z Házmburka (1477), již budyňské obci postupoval vymezené pastviny, a to náhradou za ty, jež zejména v polohách na Slatině a na Babíně s povolením obce vrchnost (Jan ještě společně se svým, v mezidobí již zemřelým bratrem Oldřichem, † 1474) zatopila rybníky (*„... tak jakož jsme ... rybníky zdělali na pastvištích a obcích lidí našich a té obce města našeho Budyně s jich povolením, zejména na Slatině a na Babíně“*). Z oněch dvou jmenovitě uvážených poloh jsme schopni identifikovat pouze Babín – pomístní jméno Na Babíně, západně od budyňského hradu, dnes označuje zamokřenou oblast při Malé Ohři, což koresponduje i se základní podmínkou pro založení rybníka (přísun vody, a současně plocha problematicky využitelná k jiným hospodářským aktivitám). Kde byla poloha na Slatině, zda týmž, tedy (jiho)západním směrem od města či jiným, nevíme. Srovnání dnešního stavu rybníků se situací zachycenou i jen na mapě I. vojenského mapování naznačuje, že pokusy o propojení zmínek o nově zakládaných pozdně středověkých rybníčních s těmi, které jsou v krajině na jihozápad od Budyně dnes (jeden bezejmenný a druhý Křepelka), by byly ryzí nepodloženou

¹²² Doklad z roku 1404 NA, DZV 250, fol. M 4v; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 60; z roku 1414 NA, DZV 250, fol. M 6v – 7r; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 67; 1550, štěpnice a chmelnice na zboží Házmburk NA, DZV 250, fol. L 23v; A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 95; roku 1451 Eliška z Koldic, vdova po Mikulášovi Zajíci z Házmburka, prodává Budyni Zbyňkovi Zajícovi z Házmburka, přičemž současně byly i vinice a chmelnice (NA, DZV 250, fol. M 1r–v; RT II (jako pozn. 26), s. 220–221).

¹²³ RT I (jako pozn. 40), s. 449–450.

spekulací.¹²⁴ Naproti tomu **pomístní jména** představují „nenápadný“, zato však velmi starý relikt někdejších krajín – a minimálně Babín je dokladem stále živého, původem středověkého pomístního jména; v dalším připomínáme ještě pomístní jméno Mileticko.

Mlýny se na panstvích Klapý / Házmburk – Budyně připomínají již v listinách z přelomu let 1335/1336, v prvním případě na obou březích Ohře, ve druhém bez lokalizace, ale zato jsou uváděny i mlýny větrné. Počty ani polohy mlýnů z těchto listin však nevyčteme. Což do určité míry platí i o pozdějších dokladech, jako např. roku 1405, kdy se jako součást budyňského panství uvádějí „mlýny v Mileticích i jinde“. Právě Miletický mlýn je jedním z mála, který můžeme alespoň zhruba prostorově ukotvit. Jeho označení se vztahuje k Mileticím – zaniklé vsi na (jiho)západ od Budyně, jejímž reliktem je pomístní jméno Mileticko v prostoru mezi Budyní a Kostelcem nad Ohří; mlýn zjevně stával na Malé Ohři. Kromě citované zmínky z roku 1405 se k němu vztahuje i častěji připomínaná listina z roku 1477, a byli k němu přiděleni osedlí z obcí Žabovřesky a Břežany (jak je doloženo – byť s retrospektivní platností, neboť mlýn v té době již buď zanikl nebo minimálně skomíral – roku 1515).¹²⁵

Mlýn pod Břežany (ves zhruba 1 ½ km severně od centra Budyně) ležel zjevně na řece Ohři, a byl spádový pro Budyni a vsi Písty, Vrbku a Roudníček. Tento mlýn – z blíže nespecifikovaných důvodů – přestal někdy na počátku 16. století vyhovovat, a Jan Zajíc z Házmburka založil roku 1515 či krátce předtím mlýn nový, „*kterýž u města Budyně jest*“ (jde o Velký, nebo též Panský mlýn na Malé Ohři, severně od areálu hradu i náměstí, ve vzdálenosti 200–300 metrů od obojího).¹²⁶ Roku 1515 se Jan Zajíc musel zabývat spory mezi osedlími o robotní povinnosti k tomuto mlýnu – přitom nešlo o nic principiálně nového, jen o přenesení povinností, jimiž byli měšťané i vesničané vázáni k mlýnu, „*kterýž pod Břežany byl od staradávna*“ (měšťané mají vozit žernovy od dvou mil, spolu s vesničany pak k mlýnu dovážejí dříví a kamení; ruční práce měli provádět chalupníci – z města i vsí), ale i k mlýnu miletickému: vrchnost totiž ku pomoci přidává i poddané ze Žabovřesk a Břežan, „*kterížto tak, jakž sou mi přiepis listu hlavnieho ukázali, že sú byli povinni od staradávna žernovy, kámen, dřievie všelikteraké k mlýnu, kterýž byl na Mileticku, svězti a též pěši dělati*“, ovšem připo-

¹²⁴ Doklad z roku 1477 CIM IV/2 (jako pozn. 80), s. 179, č. 445; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 26. – I. vojenské mapování <http://www.chartae-antiquae.cz/cs/maps/12810> [cit. 11. 2. 2020].

¹²⁵ Doklad z roku 1405 NA, DZV 250, fol. M 4r–v; roku 1477 bylo jednou z náhrad, kterých se Budyňským dostalo za jejich pozemky již dříve zatopené rybníky, „*pastviště, kteréž leží podle řeky Ohře u mlýna Miletického, s lůkú tudiež hned za týmž mlýnem i s tím pobřežím*“ (CIM IV/2 (jako pozn. 80), s. 179, č. 445); doklad z roku 1515 CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 282–284, č. 855. – P. Nový mlýn hypoteticky lokalizuje na Malou Ohři severně od Kostelce.

¹²⁶ Josef KLEMPERA, Vodní mlýny v Čechách VIII, Praha 2003, s. 160–165; <http://vodni-mlyny.cz/mlyny/objekty/detail/5478-velky-pansky-mlyn> [cit. 11. 2. 2020].

juje je k mlýnu budyňskému s menšími forami, a to „*pro ty roboty, kteréž mi na vnicích mých dělají*“. Výstavba mlýna trvala celá dvě desetiletí, dokončen byl roku 1535, přičemž hebrejský nápis vztahující se k židu Mikulášovi svědčí vcelku nepochybně, že si vrchnost půjčila u židů peníze, případně je učinila „spolufinančníky“ některých svých podniků; memoriální nápis o dokončení stavby, poukazující na tehdejší vrchnost (stále téhož Jana Zajíce), byl potom již standardně proveden v latině (samotná existence pamětní desky svědčí o významu, jež mlýnu – tak jako všem stavbám opatřovaným memoriálními médii – Házmburk připisoval).¹²⁷

Mlýny na Ohří (tedy nevyhnutelně v blízkosti Libochovic) jsou doloženy již ve 14. století; v polovině 16. století býval mlýn přímo pod zámek.¹²⁸

Jen písemné prameny (až na naprosto ojediněle dochované hmotné artefakty typu mezníků) dokumentují, jak běžné bylo již ve středověku **vymezování hranic** – majetkových dílů pozemků všech typů (hranice panství, ale i louky, lesy apod.); ve spojení s pomístními názvy (i z nich se dochovalo jen malé procento), případně dalšími prvky terénu (dokladem mohou být např. zmínky o vazbách jednotlivých pozemků na cesty, doklady o průhonech dobytka apod.), dovolují alespoň částečně se krajině přiblížit očima středověkého člověka. Ze sledované oblasti můžeme připomenout například revers Jana Zajíce z Házmburka a z Kamýka, jímž svůj díl budyňského panství prodával Oldřichovi Zajicovi (1413), „*v ty meze i mezníky, jakož sám držal i měl*“.¹²⁹

Neméně pozoruhodné jsou potom doklady obecného povědomí průběhu hranic – příznačně i v těchto kontextech přicházejí poukazy s adjektivem „starobylý“, a ačkoli reálně ona „starobyllost“ často znamenala sotva pár desítek let, průběh hranic se tu ukazuje jako specifický segment „kolektivní historické paměti“. Např. roku 1376 Vilém Zajíc z Házmburka a jeho synovec Mikuláš postupovali vyjmenovaným osobám

¹²⁷ Doklad z roku 1515 CIM IV/3 (jako pozn. 16), s. 282–284, č. 855; A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 30; o dokončení mlýna tamtéž, s. 89–91, s texty obou nápisů; součástí výzdoby mlýna údajně byla i dvojice reliéfů, zachycující Jana Zajíce a jeho manželku Markétu Minsterberskou – i k nim bychom našli analogie, byť velmi ojedinělé (nejznámější jsou v tomto směru nejspíše medailony moravskotřebovské z roku 1520), ovšem není zdaleka jisté, že pocházely z téže doby a nikoli pozdější (stručně popis obou vyobrazení tamtéž, s. 90; B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 43; J. KLEMPERA, Vodní mlýny... VIII (jako pozn. 126), s. 162, uvádí, že deska s Janem Zajícem byla zničena při přestavbě mlýna roku 1871, druhá, s reliéfem jeho ženy, byla roku 1905 přenesena do zámku a „*zazděna v přiče sálu*“); ohledně stavební podoby Janda uvádí: „*Mlýn tento nový v slohu renesančním provedený, s mnohými ozdobami řezbářskými a kamenickými dostavěn roku 1535. Při přestavbě tohoto mlýna r. 1871, zničena byla překrásná šalanda i s ušlechtilou prací kamenickou na dveřích. Šalanda ta stála v prostředí stavení do dvora.*“

¹²⁸ Při dělení statků z pozůstalosti Jana Zajíce z Házmburka († 1553) dostal Kryštof Zajíc z Házmburka jako svůj díl „*zámek*“ Házmburk s příslušenstvím, mj. mlýn v Libochovicích (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 33); mlýn ležící mezi zámek a řekou (Ohří), obnovený kolem roku 1560, ovšem daleko starší, připomíná A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 7.

¹²⁹ RT II (jako pozn. 26), s. 100.

zákupným právem své pozemky v sousedství města Budyně, a to v jejich starobylých hranicích („... *agrorum proprie nostre villicacionis iuxta civitatem nostram Budinam iacentes, quemadmodum ab antiquo in suis limitibus et metis propriis coluimus aratris distincte, videlicet ...*“).¹³⁰ Jakoukoli manipulaci s mezníky provázely poměrně tvrdé tresty – má to svou logiku, sledujeme-li roli, jež jim připadala: například roku 1581 Mikuláš Zajíc z Házmburka potvrzoval budyňské obci i nadále užívání „*hájku, jež slove Veselí*“, a to se vším příslušenstvím, „*totižto zahradou, dědinami, lukami, aulehlemi, jakž mezníkové ukazují, k obecnému dobrému podle trhu jistého požívali*“.¹³¹ Vytyčení mezníky bylo považováno za autentický způsob označení rozsahu postupovaného pozemku.

Listinu Jana Zajíce z Házmburka z roku 1477 vztahující se k náhradám za budyňské obecní pastviny, jež vrchnost před nějakým časem zatopila, jsme stručně připomněli již v souvislosti s rybníky. Stojí ovšem za pozornost i v kontextu vnímání, resp. popisu terénu – vycházíme přitom z předpokladu, že popis musel být nejen všeobecně srozumitelný, ale i ve své interpretaci jednoznačný. Ony náhradní pozemky, jež vrchnost postoupila Budyňským k užívání, jsou v textu specifikovány ve vazbě na (1.) místní a pomístní jména (Miletice – pokud ves ještě existovala, Babín, Miletický mlýn), (2.) soukromé majetky označované jmény osob (Macatovská štěpnice, Jakubkovy a Řehovy pozemky), anebo (3.) na cestu. Na to bezprostředně navazuje i formulace o vyměření postoupených pozemků, tedy aktu, který sám o sobě býval zcela běžný, a jen ve specifických kontextech se o něm děje přímá zmínka: „... *a kus hostinné lúky až do mlýnské cesty v ty mezě, jakož skrze úředníky a mýtné naše jest jim to vyměřeno, ukázáno a vyměřeno jim i budúcím jich k jmění, držení, požívání ...*“¹³². Současně před sebou máme jednu z nečetných explicitních zmínek o tom, kdo vlastně reálně vyměřování prováděl: (v daném případě) panští úředníci, případně výběřčí mýta.¹³²

Identifikace prvků v prostoru ve vazbě na probíhající cestu, odrážející se v listině z roku 1477, a obecně rozšířená, není překvapivá: vycházela z prosté logiky, že **cesty**, počínaje dálkovými obchodními komunikacemi až po místní cesty typu například oné mlýnské, tedy vedoucí z města ke mlýnu, jsou stabilním, jednoznačně identifikovatelným prvkem v terénu.¹³³ I při nezbytné kritičnosti k novodobým klasifikacím

¹³⁰ A poté následoval přehled osob a výměr pozemků jim postoupených (CIM IV/1 (jako pozn. 7), s. 159–160, č. 111).

¹³¹ A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 140–143, č. XVIII.

¹³² CIM IV/2 (jako pozn. 80), s. 179, č. 445.

¹³³ Literatura k problematice starých cest je značně rozsáhlá, ať na ně nahlížíme v makro- i mikropohledu. Z nedávné doby zásadní syntézu představuje kniha Pavel BOLINA – Tomáš KLIMEK – Václav ČÍLEK, Staré cesty v krajině středních Čech, Praha 2018, v níž se odrážejí aktuální trendy studia starých cest, založené na propojení výpovědi všech dostupných typů pramenů; v obecné rovině i ve speciálních případech – zde házmburské domény – tanou na myslí metodické otázky týkající se např. hierarchizace cest, nakolik se jedná spíše o novodobý konstrukt (resp. přinejmenším

historických cest se nejspíše nezmýlíme, pokud za klíčovou označíme komunikaci procházející ve směru od Prahy Budyní (u níž se větvila), na niž byly napojeny i nedaleké Libochovice, tedy městská centra panství Házmburk – Budyně; poloha obou lokalit na cestě vedoucí na západ, jmenovitě do Chebu (a dále do Říše), vyplývá z listiny Karla IV. (1366), již nařizoval, aby se z Chebu do Prahy cestovalo přes vyjmenovaná královská města a nikoli přes Budyni, Žlutice, Libochovice, Chomutov anebo jiná místa.¹³⁴

Problematicčnost, ba často nemožnost propojení zpráv písemných pramenů s hmotnými artefakty (ať máme na mysli architekturu, obraz, sochu anebo třeba terénní relikty staré komunikace) je obecný problém, zvláště medievistům důvěrně známý. Z Budyně směrem k jihovýchodu vede cesta lemovaná několika barokními sochami, resp. jejich sokly, zvaná Budyňka; prochází také pod návrším zvaným Šibeník – někdejší budyňským popravištěm. Představuje jedinou v terénu dodnes dochovanou a bezpečně identifikovatelnou starou cestu v okolí Budyně.¹³⁵

Sít lokálních cest není jak specifikovat, zmínky jsou zcela nahodilé a navíc ne lokalizovatelné, resp. jen obecně lokalizovatelné (typu hradská cesta, mlýnská cesta, kdy není těžké uhodnout, od čeho pojmenování pocházelo a co muselo být nepochybným bodem na její trase), nicméně jejich průběh (trasa) byl obecně znám, pokud se užívaly v dokumentech právní povahy: příkladem může být již citovaná zmínka o mlýnské cestě jakožto jednom z orientačních bodů v souvislosti s vymezením past-

---

projekci stavu zachyceného v mapách od 17. století) než o někdejší vnímání, stejně tak i jejich trasy: totiž které úseky cest dokumentovaných písemně a / nebo terénními pozůstatky můžeme pospojovat a vytvářet z nich nadregionální komunikace. V mikropohledu je poněkud překvapující zakreslení cesty vedoucí přes Budyni a Libochovice na mapě Johanna de Ramm (1685), kde „*se v Budyni stočila k západu a nad pravým břehem řeky pokračovala přes Kostelec do Poplze, kde teprve Ohří přecházela do Libochovic. Před Házmburkem se pak dělila do směru na Ústí (Drážďany) a na větev, která do Saska vedla přes Třebeňice, ...*“ (s. 168–169), přitom přívoz u Budyně (předpokládáme, že na této cestě) je doložen již ve středověku, most přes Malou Ohří 1602 a Ohří 1720. Rozumí se, že ačkoliv této cestě odpovídají i terénní relikty, jedná se o rámcové zachycení situace; Ohře měnila svoje koryto a pokud by byl jeden přechod nesjízdný, bylo třeba hledat objízdnou trasu, např. přes přechod libochovický.

¹³⁴ „... *nec aliquo aliter permittatis, quod per oppida Budin, Luticz, Lubachouicz, Cometaw aut aliqua alia loca transeant cum mercibus antedictis*“ (CIM II (jako pozn. 19), s. 615–616, č. 424); cestu připomínáme na jiném místě i v kontextu hospodářských zájmů pánů z Házmburka.

¹³⁵ Budyňka tu přirozeně neměla svůj počátek – přicházela od západu a prvotní Budyni (přemyslovské doby) patrně míjela jižním okolím v blízkosti pozdější Vrbky; úloha této komunikace se posléze transformovala začleněním do sítě spojnic sídel; do Budyně vstupovala Slánskou branou, opouštěla ji branou Pražskou a průhonem pokračovala k východu. Cesta zvaná Budyňka se dosud nestala předmětem soustavného odborného zájmu; speciální studii o ní připravuje Mgr. Petr Nový (Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy), jemuž děkuji za konzultace k otázkám komunikační sítě v oblasti. – I. vojenské mapování <http://www.chartae-antiquae.cz/cs/maps/12810> [cit. 11. 2. 2020]. – O budyňském popravišti srov. níže s. 64.

vin (1477). Tento konkrétní příklad navíc dokumentuje – byť nikterak překvapivou – „spádovost“ mlýnů, a to jak z hlediska dovozu obilí a odvozu mouky, tak i z hlediska docházky k plnění robotních povinností, jimiž byli osedlí z Budyně i okolních vsí k mlýnům vázáni. Cesty vedoucí k hradům bývaly označovány jako hradské (konkrétně je pojmenování hradská cesta doloženo v případě Libochovic – zjevně tedy cesta vedoucí směrem k Házmburku). Velmi časté – na řadě míst dodnes dochované – bývá pomístní jméno Průhon; opět v listině z roku 1477 je řeč i o průhonu, aby totiž Budyňští „mohli tudy stáda svá na tu obec jich i na líku za Miletice honiti“.

Pohybujeme se v oblasti, kde bylo třeba překonávat také vodní toky – Malou Ohři a především pak Ohři. Až do novověku nevedl přes Ohři **most**, ale pouze přívoz, a teprve na Müllerově mapě zachytíme na cestě přes řeku zakreslený most. Nejstarší dochovaný most dnes najdeme na Malé Ohři na severozápadním okraji Budyně, datovaný do 70. let 18. století, ovšem již na Willenbergově prospěku (1602) břehy Malé Ohře most spojuje; **přívoz** je u Budyně zmiňován již roku 1451. O století později je potom doložen i přívoz u Libochovic, ovšem i ten nepochybně fungoval i dávno předtím.¹³⁶

Každé město bylo nezbytně v průběžném kontaktu se svým venkovským záze-
mím, na němž bylo hospodářsky závislé, stejně jako venkov na zboží nakupovaném na
městských trzích. Kulturní krajina okolo města měla nejen svůj hospodářský rozměr,
ale již od středověku můžeme hovořit také o **posvátné krajině** v okolí měst. Nejen
letmé zmínky v písemných pramenech, ale i prameny ikonografické, jakkoli schemat-
tické a nevztahující se ke konkrétní realitě, ale zachycující krajinný rámeček jako určitý
typ prostoru, dokládají, že běžnou součástí krajiny, zvláště pak při cestách, bývala
mikroarchitektura – především boží muka, dochovaná již od pozdního středověku
a obrazem zachycená ještě dříve, v menší míře drobné kapličky, event. solitérní sochy;
na předměstích bývaly od samých počátků měst předlokační kostely, sakrální centra
předměstského osídlení, které se po založení města ocitly na „předměstí“. K nim se
také od pozdního středověku přesouvají od městských farních kostelů i hřbitovů.

V tomto smyslu je pozdní středověk přelomovým obdobím i z hlediska posvátné krajiny v okolí měst, neboť translace hřbitovů na předměstí neprobíhala zdaleka jen tam, kde kostel stával ještě z doby před založením města. Budyně je toho příkladem – kostel Panny Marie Sněžné zde vzniká nejspíše v průběhu první poloviny 16. století, a k němu byl přenesen z města hřbitov. Jeden zdánlivě drobný detail nás zaujme – a tím je kazatelna na vnější straně kostela: nejedná se o prvek, který by byl příliš častý, ale není ani výjimečný. Je hmotným dokladem toho, co o běžném dění na hřbitovech víme z písemných pramenů – zvláště předměstské hřbitovy měly ve srovnání se stísněnými poměry ve městě velkorysý rozměr a nepřekvapuje, že právě zde probíhala také kázá-

¹³⁶ Doklad z roku 1451 NA, DZV 250, fol. M 1r–v; RT II (jako pozn. 26), s. 220–221; při dělení statků z pozůstalosti Jana Zajíce z Házmburka († 1553) dostal Kryštof Zajíc z Házmburka jako svůj díl „zámek“ Házmburk s příslušenstvím, mj. i přívozem u Libochovic (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 33). – Most přes Malou Ohři <https://pamatkovykatalog.cz/most-14030439> [cit. 11. 2. 2020].

Obr. č. 8. Jádru házmburské domény na Müllerově mapě (1720). Mikropohled ozřejmuje specifika výpovědní hodnoty tohoto jedinečného pramene: na jedné straně až překvapivé (věrohodné) detaily, na druhé straně přehlédnutí a opomenutí, jež nás nábádají ke kritickému přístupu. „Trojrozměrnou“ dominantou je zcela logicky vrch s hradem Házmburkem, poněkud specifický je naproti tomu pohled na cestní síť. Zachycena je cesta vedoucí přes Budyni a severně od města mosty na Malé Ohři i Ohři, zatímco Libochovice zůstaly bez napojení na cestní síť, most přes Ohři tu ovšem zakreslen je; třetím je potom most přes Malou Ohři v Kostelci (zakreslený, podobně jako i ostatní zmiňované, i v mapě I. vojenského mapování). Z hlediska sítě sakrálních staveb zaujme zakreslení solitérních hřbitovních kostelů sv. Vavřince v Libochovicích a Panny Marie Sněžné v Budyni, na straně druhé chybějí kostely v Kfésíně, Dubanech i Nižebobách. Vodní tok vedoucí od Ječovic přes Ředhošť, Mšené, Vrbku a z východu obtékající Budyni a severovýchodně od ní se vlévající do Malé Ohře, je očividně Mšenský potok, v těsné blízkosti Budyně (světové strany nutno brát s rezervou) vidíme na potoce rozměrný rybník (který tu prokazatelně býval, a zachycen je i na I. vojenském mapování jižně od kostela Panny Marie Sněžné, zhruba v místech nového židovského hřbitova). – Historický ústav AV ČR, mapová sbírka.

ni.¹³⁷ Ke hřbitovním kostelům vedly z města cesty – šlo o trasy pohřebních průvodů, nepochybně lemované božími muky. Takovými, jaká dnes v Budyni najdeme ve Školské ulici právě při cestě ke kostelu Panny Marie Sněžné (a tedy na hřbitov). Letopočet 1521 svědčí nepochybně o době vzniku a známe i osobu objednavatele – byl jím Jan Zajíc z Házmburka († 1553).¹³⁸ Co však s jistotou nevíme, kde tato boží muka původně

---

¹³⁷ B. MATĚJKA, Soupis památek (jako pozn. 33), s. 30 (s fotografií); <https://pamatkovy-katalog.cz/kostel-panny-marie-snezne-952429> [cit. 11. 2. 2020].

¹³⁸ <https://pamatkovy-katalog.cz/bozi-muka-14029935> [cit. 11. 2. 2020]. – Tato boží muka zanechala specifickou stopu v lokální tradici: štít s křížem byl interpretován jako znamení templářů, jimž Budyně měla náležet (kriticky k této hypotéze již A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn.

stávala. Nepochybně však je, že památek podobného typu bývalo v krajině značné množství, v daném případě je ovšem i onen vcelku náhodně dochovaný zlomek někdejšího stavu pars pro toto.

Na první pohled by mohlo vypadat až nepatříčně zmiňovat se v kontextu povátné krajiny v okolí města o **popravišti** – přitom ale, minimálně z pohledu středověké i pozdější mentality, právě do tohoto kontextu patří. Vizualizace práva v podobě šibenic či popravišť byla zcela běžná – a na vedutách Willenbergových i mladších jsou tato místa vyznačována způsobem až předimenzovaným, jakožto nositelé významu. Podobně jako bývaly v pohledově frekventovaných místech a polohách prvky sakrální krajiny, stejně tak tomu bylo s popravišti – symbolem práva na straně jedné a místem „obnovy porušené rovnováhy“ na straně druhé (ve smyslu znovunastolení řádu, narušeného trestným činem, tím, že delikvent byl popraven). Náhodné není ani to, že cesty k popravištím lemovala drobná sakrální architektura (kapličky, boží muka apod.) – i to mělo svůj symbolický význam.¹³⁹

Popraviště bývalo v poloze zvané dnes Šibeník, cca 2 ½ km od centra Budyně směrem na jihovýchod. Na místě najdeme novodobý (19. století) sloupek s nápisem „*Místo popravní 1250–1750*“; původ obou zaokrouhlených letopočtů snadno odvodíme od počátků Budyně ve 13. století na straně jedné a rušení popravišť (jakož i dalších starobylých právních symbolů – především pranýřů) v 18. století na straně druhé. S letopočty není třeba polemizovat – to, že ve 13. století Budyně nebyla nadána hrdelem právem, je zřejmé, a ani z doby pozdější, mluvíme-li o středověku, nic takového není doloženo. Popraviště v těchto místech je zachyceno (až) na I. vojenském mapování (a ani v místní tradici zjevně nelze zachytit jeho starší stopy), přičemž vazba na cestu-Budyňku a v širším smyslu i na mikroarchitekturu je vcelku evidentní a obvyklá, stejně jako fakt, že cesty na popraviště bývaly lemovány božími muky, sochami apod. Dnešní situace je rámcově podobná té, kterou zachytíme na I. vojenském mapování, totiž křižovatka cest při úpatí Šibeníku u sochy sv. Barbory.¹⁴⁰

---

11), s. 32, 85) – pomineme-li jistou absurdnost této představy ve spojení s bezpečně datovanými božími muky, není bez zajímavosti, že Budyně figuruje ve výčtu osmnácti domněle templářských lokalit, publikovaném roku 1541 (V. HÁJEK z LIBOČAN, *Kronika česká* (jako pozn. 75), s. 1109–1110: oddíl „*Klášteřové řádu templářského*“ v rámci seznamu měst, hradů a klášterů připojeného na závěr kroniky).

¹³⁹ Achim TIMMERMANN, *The Poor Sinner's Cross and the Pillory: Late Medieval Micro-architecture and Liturgies of Criminal Punishment*, *Umění* 55, 2007, s. 362–373. Popraviště jako vizualizace práva a prostorová vazba popravišť na cesty se odráží v řadě prací (např. E. CHODĚJOVSKÁ – E. SEMOTANOVÁ – R. ŠIMŮNEK, *Historické krajiny Čech* (jako pozn. 118), s. 54–55, 219–220), ze speciálních z poslední doby Petr SOKOL, *Šibenice jako součást kulturní krajiny raného novověku*, *Archaeologia historica* 42, 2017, s. 691–711; Dušan CENDELÍN, *Klasifikace historických cest podle poloh zaniklých popravišť v krajině*, *Historická geografie* 45, 2019, s. 207–222.

¹⁴⁰ A. JANDA, *Dějiny města Budyně* (jako pozn. 11), s. 109, s ohledem na fragmentární stav dochování městského archivu eviduje až velmi pozdní doklad o katovi – z roku 1772, kdy byla

Obr. č. 9. Linii Budyňky v pohledu od severozápadu v terénu vizuelně fixuje pás keřů a stromů, zhruba vprostřed záběru je poloha U Barbory (označena šipkou), od níž k jihu odbočuje cesta na vrch Šibeník, zachycená i na I. vojenském mapování. – Foto autor (2019).

S přírodními podmínkami v nemalé míře souvisely i proměny osídlení – především změny hydrologických poměrů bývaly z hlediska existence některých vsí fatální; naproti tomu podíl válečných událostí na pustnutí vsí se nejeví jako nijak klíčový, dílo obnovy mohlo být až překvapivě rychlé. **Zaniklé středověké vsi** zachytíme i ve sledo-

---

katovna za městem postoupena synovi někdejšího kata. Zhruba do téže doby můžeme klást i prokazatelně doloženou tradici o poloze popraviště: „*Dosud jmenuje se kopec u sv. P. Barbory „u šibenice,“ kde bývalo místo popravni, a kterémužto před 100 lety „na spravedlnosti“ říkali*“. Sokl jakožto fragment někdejšího celku se jménem sv. Barbory se nedaleko popraviště nachází dodnes (a poloha je nazývána U Barbory). Pranýř býval na náměstí (neznámo ovšem od kdy – fakt, že není zachycen na hrubém dřevorezu Willenbergova prospektu, o jeho neexistenci nezbytně nesvědčí), zrušen patrně 1755, ovšem vizualizace práva v Budyni přetrvaly i poté (ilustrativní je příhoda s dřevěným oslem z roku 1772 – tamtéž, s. 110; tamtéž i o pranýři). – Socha sv. Barbory byla spjata i s popravištěm libochovickým, nacházejícím se na východním okraji města, při cestě do Radovesic, a ovšem také doloženým až v 18. století – srov. <https://web.archive.org/web/20150109234839/http://noviny.libochovice.cz/index.php?art=4872> [cit. 11. 2. 2020].

vané oblasti. V těsné blízkosti Budyně nad Ohří, zhruba 5 km směrem na SSV, ležely Mury, ves doksanského kláštera, jež byla již v polovině 14. století zatopena vodami řeky Ohře. Řeky Ohře a Malá Ohře tvořily páteř vodní sítě i v případě panství Házmburk – Budyně.

Nakolik ovšem lze zánik zdejších vsí spojit s Ohří, není – na rozdíl od Murů – jisté. Ještě v průběhu středověku zanikla ves Miletice, přičemž příčinu i dobu jsme schopni stanovit jen přibližně; dokonce ani polohu této obce přesně neznáme (P. Nový předpokládá, že se mohla rozkládat na samém okraji terasy SV od Kostelce nad Ohří) – rámcově ji vymezuje pomístní jméno Mileticko v prostoru mezi Kostelcem a Budyní (tedy zhruba 1 ½ km jihozápadně od Budyně); jako *Miletisko* je tato poloha zachycena na stabilním katastru (1843). Polohu obce u Ohře naznačuje, ale blíže přirozeně nespecifikuje také skutečnost, že jméno obce nesl Miletický mlýn, ležící na Malé Ohří (tato prostor zvaný Mileticko obtéká ze severu a ze západu). Podobně jen rámcově, ale stále do týchž míst, polohu Mileticka vymezuje i zmínka z roku 1477, kdy součástí vrchnostenského odškodného za zatopené obecní i soukromé pastviny byl i „*pruohon konec Babína z té strany k dědinám budenským, aby mohli tudy stáda svá na tu obec jich i na lúku za Miletice honiti*“. Z polohy Babína v západním sousedství Budyně je vcelku zjevné, že i tato zmínka rámcově směřuje do oblasti na jihozápad od Budyně.¹⁴¹

Taktéž již ve 14. století je doložena ves Lhota, uváděná roku 1335 jakožto součást zboží Klapý. Ves ležela na jih od Libochovic, ovšem její zánik spadá až do doby mladší (postmedievální).¹⁴²

Závěr: „obecné dobré“ a „dobrá vláda“

Prospekty (veduty) měst, dodnes nejednou (mylně) považované za „dávnné panorama-tické fotografie“, o zobrazeném prostoru nabízejí jen rámcovou dokumentární výpověď, současně však přinášejí zcela jedinečné svědectví o transformaci reality do podoby ideálu, a také v přehledné podobě zachycují jak základní (vizuální) atributy „měst-

¹⁴¹ Antonín PROFOUS, Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny III, Praha 1951, Miletice překvapivě neuvádí; zachyceny naproti tomu jsou v díle František ROUBÍK, Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách, Praha 1959, s. 88 (tamtéž i domněnka budyňského historio- grafa A. Jandy o době a příčinách zániku vsí – povodní 1514/1515; povodeň na Ohří na jaře 1515, mimo jiné na základě Jandovy studie, uvádějí i Rudolf BRÁZDIL a kol., Historické a současné povodně v České republice, Brno – Praha 2005, s. 173); doklad z roku 1477 CIM IV/2 (jako pozn. 80), s. 179, č. 445.

¹⁴² „*Jméno místa na Lhotě však dokazuje, že ležela na stráni nad vesnicí Poplzezi; též dokázáno bude, že vesnice Lhota teprv v třicetileté válce zanikla*“ (A. KAUBEK, Děje města Libochovic (jako pozn. 10), s. 29).

skosti“ (urbanity), tak i modelovou kulturní krajinu s jejími klíčovými prvky; spektrum v prvním i druhém směru bylo v hrubém rámci neměnné již od středověku.¹⁴³

„**Obecné dobré**“ (*bonum commune*) a „**dobrá vrchnost**“ jsou kategorie těsně související: byla to právě vrchnost, na jejíž přímluvu získávala poddanská městečka a města privilegia, jejichž vydávání příslušelo pouze panovníkovi (především tržní, ale i prestižního rázu, např. právo pečetit červeným voskem, anebo výstavby hradeb); k tomu přistupovala i privilegia spadající do oblasti vlastní vrchnostenské pravomoci (osvobození od odumrtí, platební úlevy, právo zřízení pivovaru apod.).¹⁴⁴ „Dobrá vrchnost“ byla v každodenním životě doslova všudypřítomná: zasahovala do správy města a vedení písemné agendy, ujímala se role rozhodčího i smířčího soudce, regulovala fungování řemesel tak, aby město bylo dostatečně zásobeno vším potřebným, a to za přijatelnou cenu, přistoupila k relucii robotních aj. povinností (např. naturálních) na peněžní ekvivalent, zřídila špitál, spolu s určitými břemeny (např. oprava cest, mostů apod.) postoupila obci některý ze svých příjmů, darovala jí lázeň (s povinností zajistit její provoz), rozestavěný dům, v němž si obec zřídila radnici poté, co jej dostavěla, nebo se zavázala přispět na městské hradby, jejichž údržba běžně ležela na bedrech měšťanů. Podobných dílčích momentů bychom našli mnoho – tvoří součást obecně se uplatňujícího spektra, charakterizovaného současně řadou lokálně specifických odstínů.

Rezidenční města i hrady, zpravidla současně centra panství, byla zástupným symbolem jak své vrchnosti, tak i celého panství. „Obraz panství“ býval obrazem jeho centra zasazeného do kulturní krajiny – těsné spojení reálné (vzájemná závislost mezi městem a venkovem) se promítalo i do roviny symbolické: **prosperující panství jako vize „dobré vlády“**.¹⁴⁵ Je proto nezbytné sledovat panství jako jediný celek, byť s vědomím, že některé jeho komponenty pro nás jsou „zřetelnější“ (města, rezidence-správní centra) a jiné méně (vesnické prostředí), anebo jen v globálním měřítku spíše než v detailním mikropohledu (kulturní krajina). Všechno to, co figuruje na renesančních a barokních obrazech kulturní krajiny s architekturou jakožto signifikantní, mělo též rámcový význam již od středověku – klíčové stavby ve městech (prvky „urbanity“ po staletí zvýrazňované předimenzovanými vertikálami), stejně jako prvky kulturní krajiny v širokém slova smyslu: prostor členěný cestami, se sakrální mikroarchitekturou, s různými typy hospodářsky využívaných ploch (pole, louky, lesy, rybníky apod.) i areálů (hospodářské dvory, ovčiny, lomy, cihelny, doly atd.), a konečně lidská i zvířecí stafáž na cestách, na polích i v provozech všeho druhu. Jako celek šlo o obraz ideá-

¹⁴³ Výpovědní hodnota vyobrazení kulturní krajiny s architekturou R. ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství* (jako pozn. 71), k prospektům českých měst v 16./17. století zvl. s. 174–184.

¹⁴⁴ K prvému typu privilegií Antonín HAAS, *Pravomoc českého krále nad poddanskými městy a městečky*, *Právněhistorické studie* 4, 1958, s. 153–184.

¹⁴⁵ R. ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství* (jako pozn. 71), zvl. s. 438–461.

lu, ztvárněného s dodnes neodolatelným půvabem, ale současně odrážejícího mnohé z dobové reality.

Analogický princip „dobré vlády“, uplatňované v prostoru celého panství, ale díky povaze dochovaných pramenů v ostřejším a detailnějším obrazu se před námi otevírá v **městském prostředí**. Město ztělesňovalo „řád“ (*ordo*) a současně bylo zástupným symbolem „dobré“ (a tudíž legitimní) vrchnosti, jež spolu s představiteli obce pečuje o „obecné dobré“ (*bonum commune*). Do tohoto rámce spadají také „městské řády“, vnímané jako výraz „dobré vlády“ na straně jedné a „starých dobrých práv“ na straně druhé, a v tomto smyslu bývaly také prezentovány. Model rezidenčního města jakožto společného prostoru sebe prezentace vrchnosti i městské obce, prosperující centrální lokality panství, případně celého šlechtického dominia, sakrálního centra i ohniska vrchnostenské liturgické paměti, stejně jako centra výrobního, tržního (obchodního) i kulturního má ve středoevropském prostoru ve svých základních významových rámcích obecnou platnost.¹⁴⁶

Ke slovu vždy přicházela sebe prezentace vrchnosti, jež rezidenční město jako celek považovala (především) za svou vlastní vizitku – stranou našeho zájmu proto nemůže zůstat ani podíl vrchnosti na urbanistické a stavební koncepci a podobě města, resp. minimálně jeho klíčových profánních (např. hradby a brány, radnice, náměstí, uliční síť, nařízení ohledně podoby domovních fasád apod.) i sakrálních objektů i areálů a prostor, počítaje v to i vrchnostenské instrukce týkající se např. udržování čistoty ve městě, protipožární ochrany, rozvodů vody anebo dláždění ulic a veřejných prostranství; těsnou souvislost s péčí vrchnosti o podobu rezidenčního města mají i její reglementace vztahující se k jeho bezprostřednímu okolí (předměstí, hřbitovy, poutní místa, hospodářské zázemí města, kulturní krajina). Rezidenční města byla často také ohnisky liturgické paměti vrchnosti (rodové kláštery i městské farní kostely, a speciálně pak církevní instituce s rolí nekropole): deklarace vazby k rezidenčnímu městu a historicky zakotvená identifikace s ním tak mohla nabývat explicitního výrazu i v rovině sakrální. Poměrně často odráží vazbu městské lokality s někdejší (středověkou) vrchností i podoba městského znaku, odkazující na vrchnostenský erb či s ním zcela totožná. Ve zkratce naznačený obecný model bylo možné dokumentovat především na příkladu Budyně nad Ohří, která jako šlechtické rezidenční město v rukou jediného rodu plnila tuto funkci bezmála tři staletí, řadou ilustrativních detailů; na tomto místě

¹⁴⁶ Nejnověji Tomáš BOROVSÝ, *Urban Commemorative Festivities as Representations and Visualizations of Town Order*, in: *Faces of Community in Central European Towns. Images, Symbols, and Performances, 1400–1700*, ed. Kateřina Horníčková, Lanham etc. 2018, s. 91–111; Robert ŠIMŮNEK, (Nečtený) text jako „hmotný artefakt“. Psané a nepsané právo v Českém Krumlově v polovině 15. století, in: *Úřední písemná kultura v českých a moravských městech ve středověku a raném novověku*, red. Jan Hrdina – Kateřina Jiřová, Praha 2018 (= *Documenta Pragensia Supplementa*, IX), s. 145–188; šlechtická rezidenční města TÝŽ, *Die adelige Residenzstadt* (jako pozn. 51).

můžeme připomenout ještě skutečnost, že ve svém znaku dodnes nese čtvrcený házmburský erb.¹⁴⁷

Při celkovém pohledu na házmburskou doménu můžeme konstatovat, že Házmburkové přejímali v polovině 30. let 14. století oblast, kde vývoj sídelních struktur, včetně městské sítě, byl rámcově dovršen; již od 13. století se zde uplatnil poměrně vyspělý systém založený na emfyteutickém právu, a to jak na doměně zeměpanské (Budyně) tak i šlechtické (Lichtenburkové – Klapý / Libochovice). Házmburkové na tyto trendy navázali – ostatně páni z Valdeka emfyteutickým právem vysazovali i vsi na panství Žebrák a patrně i jinde a tento model přenesli na své nové statky. Z obvodu jejich domény pocházejí i rané doklady reluce roboty a naturálních povinností (byť jen částečné) – ve všech případech se operuje penězi, a nezbytným předpokladem tedy bylo, aby měšťané či venkované (obecně kdokoli s platební povinností vůči vrchnosti) měli možnost směny svých výrobků (event. své práce) na peníze. Je konečně téměř s podivem, že dvojici strategických opěrných bodů na / při cestě z Čech na severozápad (Sasko) i jihozápad (Cheb a dále Franky) král Jan, jehož hradní politika odpovídala západoevropskému modelu lenního systému, postoupil Zbyňkovi z Valdeka do dědičné držby; snad i proto si Zbyněk následně nechal svá práva stvrdit i Karlem IV.

Panství Házmburk a Budyně představují modelový případ šlechtické domény období středověku a raného novověku – dlouhodobá kontinuální držba dovoluje postihnout vývojové tendence (ve smyslu dlouhodobého územního nárůstu, event. stability / stagnace, a teprve mnohem později postupného rozpadu), a to paralelně s proměnami struktury rezidenční sítě a částečně i spektra hospodářských aktivit (podpora řemesel a obchodu, péče o funkčnost cest anebo mlýnů, zakládání rybníků atd.). Případové studie ilustrují širokou škálu odstínů (a lokálních specifik), vztahují se však stále k témuž základnímu významovému rámci. Jistá míra specifičnosti bývá kompenzována možností vhledu (někdy i detailního) do jevů a mechanismů, uplatňujících se obecně, jež ovšem jen v některých (ba často spíše ojedinělých) případech nám dochované prameny umožňují postihnout blíže. Podobně jako v případě šlechtického dominia – a nejen „územních strategií“ jeho držitelů, ale i budování jeho kulturní krajiny, jejím hospodářském využití – se můžeme ptát po obecné výpovědní hodnotě i v případě koncepce Budyně jakožto (pozdně) středověkého šlechtického rezidenčního města,

¹⁴⁷ Se čtvrceným erbem rodu Házmburků se setkáváme na kostelních věžích v Budyni i v Libochovicích, našli bychom jej na městských branách i na dalších místech. Zcela osobní stopu potom v budyňském městském znaku zanechal Jan Zajíc z Házmburka († 1553), jehož koncepci města jsme věnovali bližší pozornost – právě on totiž do městského znaku připojil jeruzalémský kříž (týž, jenž má Jan na prsou na svém náhrobníku v budyňském kostele, a jenž se objevil také v kočím štítku na božích mukách z roku 1521) – tento kříž je součástí (heraldicky) levého spodního pole městského znaku dodnes (A. JANDA, Dějiny města Budyně (jako pozn. 11), s. 31–32; Jiří ČAREK, Městské znaky v českých zemích, Praha 1985, s. 101; O. KOTYZA – J. TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří (jako pozn. 6), s. 42). – Poukazem na Házmburky zjevně je i figura zajíce v městském znaku libochovickém (J. ČAREK, Městské znaky, s. 225).

počítaje v to i specifický, ale nikoli ojedinělý případ „budyňského městského okrsku“, reliktu přežívajícího, byť s nezbytnými adaptacemi, z doby královské až do pozdního středověku.

Badatelských možností (a dost možná i slepých uliček) je na poli komparativního výzkumu vedeného naznačenými směry stále dost: zamýšlíme-li se nad genezí sítě šlechtických rezidencí, ukazuje se jako nezbytné východisko pohled na vývoj majetkové držby. Proměny jednoho i druhého byly navzájem těsně spjaty – což platí jako pro rozšiřování tak naopak pro ztenčování majetkové držby, ale také pro její fragmentarizaci, vyvolávající v život (dočasná) rezidenční sídla, což jsme ostatně zachytili i v případě Házmburků. Pohled na šlechtická rezidenční městečka a města ve středověkých Čechách vykazuje několik paralelních modelů: tradiční rodová rezidence a k ní náležející panství, často sídlo nejen správy panství, ale i centrální administrativy, a naproti tomu lokality s jen nárazovou rezidenční rolí, anebo průběžnou, ale v rukou různých rodů. Házmburská Budyně je ukázkovým příkladem rezidenčního šlechtického města v horizontu plných tří staletí. Analogickým příkladem může být Český Krumlov pánů z Rožmberka, Jindřichův Hradec pánů z Hradce, Bor pánů ze Švamberka, Česká Lípa Berků z Dubé anebo Děčín pánů z Vartenberka, abychom uvedli jen několik příkladů. Role těchto „centrálních“ panství ve skladbě majetkové držby rodu se úzce dotýká tématu „územních strategií“ české středověké šlechty. Komparativní rámec se nabízí v případě vývoje struktury majetkové držby – koncentrace na straně jedné a odprodeje na straně druhé, rozpad rodové domény a jeho pozadí. I k této škále aspektů nabízejí osudy házmburské domény řadu inspirativních podnětů.¹⁴⁸

Robert Šimůnek

Territorial and Residential Strategies of the Bohemian Nobility in the Middle Ages. The Domain of the Lords of Házmburk

The noble family picked for the model study are the Lords of Házmburk; the model territories are their domains of Házmburk and Budyně nad Ohří in north Bohemia. Obviously, the purpose of the study was not to define a specific (in fact fictitious) ‚Házmburk model‘ but, on the opposite, to cover a range of features typical of the development of noble land tenu-

---

¹⁴⁸ Srovnatelný model růstu a pádu (byť strmějšího než v případě házmburském) je zřejmý v případě rodu Švihovských z Rýzemberka – studie Vladimír HOLÝ, Růst a rozklad rodového majetku Švihovských z Rýzemberka a pánů z Rožmitálu (Příspěvek k poznání vývoje feudální koncentrace pozemkového majetku v jihozápadních Čechách), *Minulost Plzně a Plzeňska* 3, 1960, s. 45–79 zůstává dodnes jednou z modelových. – Vývoj majetkové držby je obvyklou součástí monografií šlechtických rodů, ovšem zpravidla tvoří spíše „pozadí“ (byť občasné zahlcené mikroskopickou faktografií až k nepřehlednosti) než primární předmět zájmu; i z tohoto důvodu jsme bibliografickou evidenci ponechali stranou.

re and residential network in their mutual relations rather than as independent categories. A summary of the land tenure development, especially from the point of view of long-term trends in changes of the territorial structure of the two aforementioned Házmburk domains, was the starting point; this was continued by a view of profane and sacred components of the imaginary stage of noble self-presentation, i.e. in the first case a residential network and in the other one the network of religious institutions and burial places in the specified domains as well as outside them which the owners of the Házmburk – Budyně domains were a part of.

Based on an analysis of the land tenure development we could sketch a long-term development curve. The first phase, which came right after the acquisition of the Házmburk and Budyně domains (1335/1336), could be described as the growth one, i.e. the extension of the core of family territorial possession falling mostly to the decade about 1400; the stagnation, typical of the second half of the 15th and early 16th centuries, could be considered the second phase, and eventually, the third phase which was the decline that started in the 1540s, uncontrollably continued after 1553 when Jan Zajíc of Házmburk died (and the domain of Házmburk and Libochovice was sold in several phases about 1560) and peaked in 1613 when the Budyně demesne was sold.

Similarly, the development of the residential network of the Lords of Házmburk shows a number of features identical with general period trends and complements them by a number of illustrative details: the visually dominating symbol of power, the castle of Házmburk, lost its residential role probably in the 1470s; the castle in the town of Budyně had been used as a parallel family residence from the 14th century while the fortress in Libochovice was only rarely used for residential purposes. The concept of the residential town of Budyně during the era of Jan Zajíc of Házmburk († 1553) is not only a probe into the topic of late medieval noble residential towns, but it also reflects the profile of 'good governor'.

Our research ranged between noblemen's care for their serfs entrusted to them by the God (exemption from the escheat, from statute labor and other duties, or more precisely searching for *modus vivendi* acceptable for both the parties) on one hand, and active approach to prosperity of their domain (and subsequently of their serfs again) on the other. The prosperity was to be achieved by privileges and regulations which provided for the development of crafts and trade in urban locations, and also by running various types of economic activities which obviously brought profit to the nobility as well. Information about the cultural landscape is available from written documents and as regards later periods also from cartographic sources and in some places also directly from the landscape. These rank in the topic called historical land-use which is dealt with at the end of the paper.

Zbigniew Paprotny*

KHUNOVIUS' MAPS OF SILESIA DUCHIES: DATES AND PROVENANCES

Keywords

Khunovius, Fridericus
(? – 1675)
cartography
old maps
Silesia

Abstract

Khunovius' contribution to cartography of Silesia is briefly presented, together with maps of Amsterdam publishers derived from Khunovius models. Discrepancies between his maps as we know them from few extant Bartsch engravings, and maps of the same duchies published in the Low Countries cannot be convincingly explained without invoking to the conjectured earlier Khunovius models. A hypothesis advanced in this paper, assuming existence of such maps (possibly manuscript drawings), is supported by arguments and reasoning based on analysis of the maps' dedications and on records from early map inventories.

---

* Zbigniew Paprotny, Rybnik, Poland. E-mail: z.paprotny@wp.pl.

Fridericus Khunovius and his maps

Fridericus Khunovius (? – 1675), known also as Khünovius, Kühn or Kubn, was a notary living in Goldberg (now Złotoryja) in Lower Silesia. Very little is known about life and activities of this lawyer and self-taught cartographer. Apart from two large scale manuscript maps of local estates, now possibly lost, Khunovius is the author of three maps of Silesian principalities: **DUCATUS SILESIAE SUIDNICENSIS** (map of the duchy of Świdnica), **DUCATUS SILESIAE IAURANUS** (duchy of Jawor) and **DUCATUS SILESIAE LIGNICENSIS** (duchy of Legnica).¹ His contribution to cartography may seem modest, but these three works are recognized as major achievements of the 17th c. regional cartography. They are praised for their precise picture of the river network, accurate location of settlements and forests, rich information about local economy (including metallurgy and mining), but first of all for the successful attempt to show more realistic picture of mountain areas than ever seen.² Though on Khunovius' maps they still look like molehills, he did manage to individualize their image so that it corresponds with recognisable mountain ranges. A unique – and puzzling – feature of his maps is coordinate system with prime meridian shifted more than 34 degrees west of Greenwich.

The maps owe their unique style and high quality of execution to Johann Gottfried Bartsch (1637 – 1690?), an engraver born in Świdnica (Schweidnitz) where the maps are believed to have been printed (a view challenged in this paper). Bartsch adorned title and dedication cartouches of Khunovius maps with coats of arms of respective duchies (in each case topped with a duke's hat), bunches of fruits, floral festoons, wreaths, flowers, ribbons, etc., giving them a uniform and unmistakable look. The three Khunovius' maps are the only known cartographical engravings signed by Bartsch.

Mapping of Silesian duchies, a costly and time consuming process, would not be possible without financial support of several patrons and sponsors. One of them was Christoph Leopold Schaffgotsch who possibly ordered and financed procurement of both SUIDNICENSIS and IAURANUS and to whom these engravings are dedicated. Dedication on the third map, LIGNICENSIS, is addressed to Christian and his son Georg Wilhelm, dukes of Legnica, Brzeg and Wołów, and the last Silesian Piasts. There were also other noblemen supporting Khunovius but we don't see them mentioned in dedications on his maps.

---

¹ Beata MEDYŃSKA-GULIJ, *Mapy księstw śląskich świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Khunoviusa*, Wrocław 2002 (a monographic study on Khunovius maps of Silesian duchies).

² Alfons HEYER, *Die kartographischen Darstellungen Schlesiens bis zum Jahre 1720*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 23, 1889, p. 177–240.

Adaptations of Khunovius maps. Khunovius-Bartsch's maps were published separately as single sheet and are extremely rare: as of the end of 2019 only 4 examples of SUIDNICENSIS have been recorded by the author, 8 examples of IAURANUS and 3 of LIGNICENSIS.³ The maps would have remained known only locally if not adaptations by Amsterdam publishing houses. Joannes Blaeu's adaptation of SUIDNICENSIS appeared as DUCATUS SILESIAE SCHWIDNICENSIS and of IAURANUS as DUCATUS SILESIAE IAURANUS, both included into 1662 and later editions of his "Atlas maior". Around 1690 Petrus I Schenk and Gerardus Valk published single sheet DUCATUS SILESIAE SCHWIDNICENSIS believed to be a copy of the Blaeu's adaptation⁴ (a view questioned in a later part of this paper), and circa 1698 DUCATUS SILESIAE IAURANUS with Petrus I Schenk address appeared, evidently modelled after Khunovius' original map of that principality. It seems that LIGNICENSIS remained unknown or, more probably, uninteresting to Amsterdam publishers as it appeared too late to find place in the "Atlas maior" (to which DUCATUS SILESIAE LIGNICIENSIS, Blaeu's copy of 1640 Hondius map had been included since 1662).

Differences between Khunovius-Bartsch's SUIDNICENSIS and IAURANUS and their Amsterdam counterparts are nothing unusual. Regional maps drawn by local cartographers throughout Europe were readily adapted by established publishing houses in the Low Countries which, as a rule, adjusted them to their own standards and aesthetic canons (nb. often with loss to the model maps' inherent value). However, in case of those two maps some differences are fundamental and escape easy explanation in frame of currently accepted views on their origin. In the following part of the paper a line of reasoning is presented leading to a conclusion that Blaeu's adaptations were not modelled on SUIDNICENSIS and IAURANUS as we know them from the Bartsch's engravings but on some earlier versions of these two maps, possibly manuscripts.

Map of the duchy of Świdnica

Some distinctions between Khunovius' DUCATUS SILESIAE SUIDNICENSIS (hereafter called SK2) and DUCATUS SILESIAE SCHWIDNICENSIS published by Blaeu (called SB) exclude that SK2 was the model for SB. The most obvious evidence to that are different addressees of dedications on both maps as well as the range of the SB map, not only greater than the range of SK2 but also filled with geographical content not seen on it.

---

³ Khunovius' maps were considered rare already in the 18th c., see Christian RUNGE, *Notitia historicorum et historiae gentis Silesiacae*, Breslau 1775, p. 195 ("*maxime rarissimae*").

⁴ B. MEDYŃSKA-GULIJ, *Mapy* (see note 1), p. 67.

Fig. 1. Ducatus Silesiae Suidnicensis (Khumovius-Bartsch's SK2 map). – Source: Wrocław University Library, sign. 2499-IV.B.

Dedication of SK2 map calls its addressee, Christoph Leopold Schaffgotsch (1623–1703), the president of the Silesian Chamber (function which he performed from September 1665) and the governor (Landeshauptmann) of the duchy of Świdnica and Jawor which he was from November 1665 till 1693.⁵ These dates demonstrate that SK2 map was created after 1665, hence could not have served as a model for the SB map which appeared in 1662, in the first edition of Blaeu's "Atlas maior".⁶ In dedication on the Blaeu's SB map, addressed to Otto II von Nostitz (1608–1664), he is called the governor of the duchy of Świdnica and Jawor, a function performed directly before Schaffgotsch, from March 1651 till the death in November 1664.⁷ Since Khunovius is acknowledged as the author on SB map ("*Authore Friduico Kuhnovio*"), Blaeu must have modelled it after some earlier Khunovius map of the duchy, drawn before publication of SK2. Existence of this hypothetical map, here called SK1, is indirectly confirmed by the names of Silesian estates owned by von Nostitz and listed in the dedication cartouche of the Blaeu's SB map (Blaeu could hardly have known those names from another source). One of these is "*Lobris*" (today's Luboradz) which was acquired by von Nostitz in 1654.⁸ The conclusion is that the hypothetical SK1 map was, directly or indirectly, the source of dedication to von Nostitz and of names of his properties listed on Blaeu's SB map. Owing to von Nostitz's functions and names of properties listed in dedication on the SB map the origin of SK1 may be dated between 1654 (von Nostitz, governor of the duchy since 1651, buys Lobris estate) and 1662 (SB map of the duchy appears in "Atlas maior").

Existence of SK1 map, inferred from the analysis of dedications on SK2 and SB maps, finds support in old inventories of the maps of Silesia. In one of the earliest such listings Hallmensfeld mentions Khunovius map of the duchy of Świdnica published by Joannes Janssonius in 1655 (here called SJ map).⁹ Though this edition is not known today, its existence is quite probable, particularly because Hallmensfeld records also re-issue of this map by Janssonius' heirs in 1673.¹⁰ If we take dates given by Hallmensfeld then the 1655 Janssonius edition (SJ map) could have been the first adaptation of hypothetical Khunovius SK1 map, with dedication to Otto II von Nostitz and

---

⁵ Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Bd. 29, Wien 1875, p. 72–73.

⁶ Peter van der KROGT, *Koeman's Atlantes Neerlandici. Vol. II: The Blaeu Atlases*, 't Goy-Houten 2000, 2:601 [III/14].

⁷ C. WURZBACH, *Biographisches Lexikon* (see note 5), Bd. 20, Wien 1869, p. 396.

⁸ www.palaceslaska.pl [accessed 1. 12. 2019].

⁹ Johann Ferdinand von HALLMENSFELD, *Gelehrte Neuigkeiten Schlesiens*, June 1736, p. 254, 70. Hallmensfeld was an avid collector of the maps of Silesia with an expert knowledge on them.

¹⁰ J. C. HALLMENSFELD, *Gelehrte Neuigkeiten* (see note 9), p. 254, 72.

the list of his estates. Blaeu's SB map would be, in turn, a somewhat later copy of the Janssonius SJ map. Since Hallmensfeld dates Blaeu's SB map for 1657 it could have been published as a separate print on that or similar date, before having been included into 1662 "Atlas maior".¹¹ Similar clue comes from Runge who writes (without going into details) that the first dedicatee of Khunovius map of the principality of Świdnica was Otto II von Nostitz (information corresponding to SK1, SJ and SB maps), and later Christoph Leopold Schaffgotsch (SK2 map).¹²

Khunovius' map of the duchy of Świdnica which we know from the Bartsch edition (SK2 map) is listed by Hallmensfeld with date 1676 as a "newest edition" ("*neueste Auflage*"), a tag suggesting existence of some "old" or "earlier" edition.¹³ Under that name Hallmensfeld probably understood the 1655 Janssonius SJ map, modelled after hypothetical SK1 map. During twenty years separating origin of the SJ map (1655) and the death of Khunovius (1675) an improved version of the map of the principality could have been drawn, engraved by Bartsch and published probably soon after Khunovius death – if we accept Hallmensfeld's dating. Such a sequence would explain many differences between corrected Khunovius-Bartsch's SK2 map and the Blaeu's map of the duchy of Świdnica from "Atlas maior" (SB map). According to the reconstruction proposed here the latter was modelled, via the now lost Janssonius SJ map, on the much earlier map of the principality drawn by Khunovius and delivered to Amsterdam probably in manuscript (SK1).

Additional support comes from analysis of the contents of Khunovius' and Blaeu's maps of the duchy. Blaeu's SB map features only half of the place names seen on Khunovius' SK2 (often differing or distorted), some rivers on his map are missing, there's no longitude in SB map's frames, image of mountainous areas (for which Khunovius is particularly praised) on the Blaeu's map is nothing more than several groupings of standardized molehills, etc. The telltale difference is a slightly greater western range of the Blaeu's map (reaching Mount Sněžka or "*Schnee Koppe*") than that of Khunovius' (to Kowary, "*Schmideberg*"). The same is seen on the south where Blaeu's map reaches Broumov or "*Brauna*" (on Stěnava or "*Steina*" river), while Khunovius' only to "*Halberstad*" (located on the same river north of Broumov). Moreover, greater range of the Blaeu's map on the west and south reveals geographical content not seen on Khunovius-Bartsch's SK2 map. It could have been partly borrowed from IAURANUS, Blaeu's map of the duchy of Jawor he copied at the same time from another Khunovius' model map (described below), but origin of some new place names appear

---

¹¹ 1646 stock catalogue of the Blaeu's publishing house ("Catalogus librorum et tabularum, geographicarum & hydrographicarum nec non sphaerarum, &c.") lists eight maps of Silesia and its duchies but not yet his map of the duchy of Świdnica (SB map dated by Hallmensfeld for 1657).

¹² Ch. RUNGE, Notitia (see note 3), p. 194.

¹³ J. C. HALLMENSFELD, Gelehrte Neuigkeiten (see note 9), p. 254, 73.

ring on the Blaeu's map remains inexplicable unless we assume that SK1 map really existed.

It is generally agreed that SK2 map featuring note "*Bartsch Suidnicensis sculptis et excudit*" was engraved and published by Johann Gottfried Bartsch in Świdnica, his hometown.¹⁴ While role of Bartsch as an engraver is not questioned, there may be some doubts about Świdnica as the place where the SK2 map was printed. According to the Scheibel's work on history of printing in Silesia the first printing facility in Świdnica was established only in mid-17th century, though nothing is known about output of that workshop.¹⁵ There were workshops active then in a few Silesian towns technically prepared to print Khunovius' map (e.g. in Wrocław or Nysa), but dating of SUIDNICENSIS suggests another possibility.¹⁶

As said earlier, Hallmensfeld assigned year 1676 to publication of Khunovius-Bartsch map of Świdnica principality (SK2). At that date Khunovius had been dead for a year and Bartsch had resided in Berlin for two years (from 1674).¹⁷ He was active there as a "*Hofkupferstecher*", an engraver to the court of Friedrich Wilhelm, elector of Brandenburg-Prussia, producing portraits, views and plans, all engraved in copper.¹⁸ There must have been enough technical capabilities and experience available in Berlin for such production, definitely more than in Silesia. If we accept Hallmensfeld's date 1676 for the appearance of the SK2 map then it is more probable that Bartsch did publish it in Berlin than elsewhere. Also "*Suidnicensis*" added to his name in the engraver's note would have been more justified if placed on the map which originated in Berlin than in Świdnica.

In another record from his inventory Hallmensfeld notes map of the principality of Świdnica published by Schenk and Valk, which he dates for 1706 and specifies as "*Alte Jansson.[ische] Auflage*" ("old edition of Janssonius").¹⁹ It may be an indication that Schenk and Valk's map is in fact the 2nd state of the Janssonius 1655 map (SJ), now lost. Such conclusion is indirectly confirmed by Koeman's lists of original maps

¹⁴ Julian JANCZAK, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, p. 63; B. MEDYŃSKA-GULIJ, *Mapy* (see note 1), p. 80.

¹⁵ Johann Ephraim SCHEIBEL, *Geschichte der seit dreihundert Jahren in Breslau befindlichen Stadtbuchdruckerey als ein Beitrag zur allgemeinen Geschichte der Buchdruckerkunst*, Breslau 1804, p. 85.

¹⁶ Martin Helwig's map of Silesia was printed in 1561 by Johannes Creutziger in Nysa, then in 1605 in Legnica (Nicolaus Schneider), and from 1612 in Wrocław (Georg Baumann and others).

¹⁷ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 2, Leipzig 1875, p. 112.

¹⁸ Georg Kaspar NAGLER, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon* 1, München 1835, p. 305.

¹⁹ J. C. HALLMENSFELD, *Gelehrte Neuigkeiten* (see note 9), p. 254, 74.

authored by all three Petrus Schenks as well as by Gerard and Leonard Valk.²⁰ The map of the duchy of Świdnica is absent on these lists which, however, are preceded by Koeman's remark: "*Maps printed from Janssonius (...) plates are not listed*".

One more argument can be inferred from location of the prime meridian on the maps of the duchy of Świdnica. Original Khunovius' model map (SK1) featured probably no longitude. There was also no longitude on its presumed Janssonius adaptation (SJ), because we don't see it on the Blaeu's SCHWIDNICENSIS (SB), assumed here to be the latter's copy. Longitude appears only on the SUIDNICENSIS engraved by Bartsch (SK2). However, prime meridian responsible for longitudes seen on this map is located 34 degrees 12 minutes west of Greenwich, far from any physical reference point (about 3 degrees from the westernmost point of Azores). It is therefore hardly probable that such a weird location could have been adopted by Khunovius who was rather precise in determining latitude on his maps (error of Świdnica's latitude on SK2 map does not exceed 3 minutes).²¹ A scenario proposed here implies that it was Bartsch who is responsible for longitudes on the SK2 map, published after Khunovius death. Bartsch, with no background in cartography, could have easily made such a mistake. Should Khunovius had been alive he probably would have prevented this error. Longitude on Schenk and Valk's map, assumed here to be the 2nd state of Janssonius' adaptation (SJ) of the Khunovius' original (SK1), is their own invention and adds nothing to this analysis.²²

Arguments presented above are summarized in the chronology of maps of the principality of Świdnica, derived from the Khunovius work (author's reconstruction):

- [1651] Otto II von Nostitz becomes governor of the duchies of Świdnica and Jawor. Shortly afterwards he probably orders Khunovius to prepare map of the duchy of Świdnica.
- 1651–1655 Field works and preparation of the Khunovius' first map of the duchy, dedicated to Otto II von Nostitz (SK1 map, probably in manuscript, without longitude).
- [1654] Otto II von Nostitz acquires Lobris estate (Luboradz), mentioned in dedication on the 1657 Joannes Blaeu's map of the duchy.
- 1655 Khunovius' SK1 map with dedication to Otto II von Nostitz appears in Amsterdam, published by Joannes Janssonius as a separate issue, never

---

²⁰ Ir C. KOEMAN, *Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books published in the Netherlands up to 1880*, Vol. III, Amsterdam 1969, p. 119–121 (list of original maps by Schenks), p. 137–140 (list of original maps by Valks).

²¹ B. MEDYŃSKA-GULIJ, *Mapy* (see note 1), p. 88. According to Medyńska-Gulij selection of this exotic prime meridian was just an arbitrary decision of Khunovius.

²² Prime meridian on their map of the duchy is located some 21 deg 55 min west of Greenwich and is identical with the one seen on Petrus I Schenk's *MAPPA GEOGRAPHICA EXACTISSIMA Continens Imperatoris Haereditarium Dominium SILESIAE* published circa 1693.

- included into atlases (SJ map, 1st edition of the 1st state, without longitude, map not known today); dating after Hallmensfeld.
- 1657 Joannes Blaeu's copy of Janssonius' SJ map appears as a separate issue (SB map, 1st edition, without longitude); dating after Hallmensfeld.
- 1662 Blaeu's 1657 map appears in the first edition of his "Atlas maior" (SB map, 2nd edition).
- [1664] Otto II von Nostitz dies.
- [1665] Christoph Leopold Schaffgotsch becomes a new governor of the duchy of Świdnica and Jawor. He probably orders Khunovius to prepare a corrected version of his map of the duchy of Świdnica.
- 1666–1674 Khunovius prepares his second, corrected version of the map of the duchy, this time dedicated to Christoph Leopold Schaffgotsch (manuscript sketch for SK2 map). Bartsch engraves plate with SK2 map of the duchy.
- 1673 Janssonius 1655 map of the duchy is re-published by his heirs (SJ map, 2nd edition of the 1st state, without longitude, map not known today); dating after Hallmensfeld.
- [1674] Bartsch moves to Berlin and takes the post of engraver to the court.
- [1675] Khunovius dies.
- 1676 Bartsch publishes improved version of Khunovius' map of the Świdnica principality (SK2), probably in Berlin, with longitude devised by himself. Dating after Hallmensfeld who calls this map "newest edition" ("*neueste Auflage*").
- [1694] Schenk and Valk buy old Joannes Janssonius' plates from Joannes II Janssonius van Waesbergen, his last successor, presumably including plate with SJ map.²³
- 1706 Schenk and Valk publish map of the duchy printed from the old Janssonius plate with address changed to theirs and longitude added to the frames (SJ map, 2nd state).²⁴ Dating after Hallmensfeld who calls this map "*Alte Janss.[onische] Auflage per P.Schenk & G.Valk*".

---

²³ I. C. KOEMAN, *Atlantes* (see note 20), p. 109. Map of the Świdnica principality is absent in the catalogue of Janssonius' plates bought by Schenk and Valk (*ibid.*, p. 111) because it lists only plates with maps from Joannes Janssonius' "Atlas Novus" – to which map of the principality (SJ) was never included.

²⁴ Full list of changes made by Schenk and Valk to Janssonius plate cannot be determined as no copy of SJ map has been preserved. A few identified ones are: (1) Schenk and Valk's address added to the title cartouche; (2) Khunovius' signature under the dedication replaced by Schenk's (nb. the dedicatee, Otto II von Nostitz, was dead for more than 40 years when Schenk and Valk's map appeared); (3) longitude added to the upper and bottom frame based on their arbitrary prime meridian; (4) coordinate grid added to the map.

Map of the duchy of Jawor

Publication history of the Khunovius-Bartsch's map of the duchy of Jawor, DUCATUS SILESIAE IAURANUS (hereafter called JK2 map), is in many aspects similar to the history of their map of the principality of Świdnica. Among titles of Christoph Leopold Schaffgotsch to whom JK2 map is dedicated, function of governor of the duchies of Świdnica and Jawor is mentioned, a position he had taken in 1665. Because Joannes Blaeu's map of the duchy of Jawor, with Khunovius credited as its author ("*Auctore Friderico Kuhnovio Bolcol. Siles.*"), appeared in "Atlas maior" since 1662 (JB map), it must have been modelled after some earlier version of Khunovius map, created before 1662 (hypothetical JK1 map). JK1 was most probably dedicated to Otto II von Nostitz because such dedication can be found on the Blaeu's adaptation (JB), together with names of his estates – including "*Lobris*" (Luboradz) listed also on the map of the duchy of Świdnica.²⁵

Another significant difference between IAURANUS by Khunovius-Bartsch (JK2) and Blaeu's IAURANI (JB) is the way the southernmost peripheries of these two maps look like. A distinctive silhouette of Mount Sněžka ("*Schnee Koppe*") can be seen on both, similarly drawn as an oversized and pointed cone. The difference is in the cone's location: on the Blaeu's adaptation (JB) Mount Sněžka is placed close to, but not at, the bottom frame of the map (see Fig. 3). None of the few place names seen south of it ("*Alle*", "*Oppe*") can be found on Khunovius-Bartsch's IAURANUS, which shows Sněžka literally sitting on the bottom frame, with no content south of it. Whence Blaeu borrowed these additional bits of information might seem puzzling, as Khunovius' maps of the duchies of Jawor and Świdnica were the most detailed images of the region then available. A hypothesis advanced in this paper calls for an early version of Khunovius' map (JK1), reaching farther south than the later Khunovius-Bartsch's JK2 map we know today – and a model for the Blaeu's JB adaptation.

In another early inventory of the maps of Silesia Scheibel writes that the first map of the duchy of Jawor was Blaeu's IAURANI (which he dates for 1657), later allegedly copied by Khunovius (!), engraved by Bartsch and published in 1677 as DUCATUS SILESIAE IAURANUS (JK2 map), the "improved edition".²⁶ Without getting into details differing Blaeu's JB and Khunovius-Bartsch's JK2 maps (such as distinct dedication addressees or elements of the geographical content), Scheibel probably overlooked a possible predecessor of both maps – Khunovius' JK1 map, existing probably only in manuscript. Unlike Khunovius' prototype map of the duchy of Świdnica (SK1), which had been published first by Janssonius (SJ), then by Blaeu

²⁵ Dedications on the Blaeu's maps of both duchies have nearly identical wording.

²⁶ Johann Ephraim SCHEIBEL, Beiträge zur Topographie von Schlesien, von den Landkarten, älteren Topographien, Lage, der politischen und geographischen Eintheilung, Neue Oeconomische Nachr. D. Patriot. Ges. in Schlesien 4, 1783, p. 172.

Fig. 3. Mount Sněžka on the Khunovius-Bartsch's JK2 map of the duchy of Jawor (left), and on the Blaeu's adaptation JB of the former map's earlier version JK1 (right). – Source: Wrocław University Library, sign. 2504 IV B (left fragment); author's collection (right fragment).

(SB), there was no other adaptation before the Blaeu's one in case of the Jawor principality. It is not clear, however, why Scheibel considered Blaeu's JB to be the earliest map of the duchy despite clear reference in its title cartouche indicating Khunovius as the author of the model map for Blaeu.

One more map of the duchy of Jawor derived from Khunovius work was published at the turn of the 17th and 18th c.: Petrus I Schenk's DUCATUS SILESIAE IAURANUS, which Hallmensfeld dates for 1700. Though Schenk's map is engraved in a slightly greater scale, it is still an exact copy of the Khunovius-Bartsch's JK2, together with its unusual prime meridian specific only to Khunovius maps.²⁷ Sitting on the bottom frame of the Schenk's map the same cone of Mount Sněžka is seen as on JK2, a telltale indication after which map the Schenk's one was modelled. To make his map more attractive, Schenk added views of Hirschberg (Jelenia Góra) and Iauer (Jawor), two main towns of the duchy. A hunting scene which Schenk bor-

---

²⁷ Schenk's IAURANUS is listed among his "original" works, see I. C. KOEMAN, *Atlantes* (see note 20), p. 119, 65.

rowed from Khunovius-Bartsch's JK2 map is probably the only graphic element originally designed by a Silesian author which was copied by an Amsterdam publisher. The privilege seen on the map, granted by Augustus II the Strong, king of Poland, implies that Schenk published his IAURANUS after 1697, the year of the king's coronation.

Following chronology of maps of the duchy of Jawor, derived from Khunovius work, is the author's subjective reconstruction:

- [1651] Otto II von Nostitz becomes governor of the duchies of Świdnica and Jawor (shortly afterwards he probably orders Khunovius to prepare map of the duchy of Jawor).
- 1651–1657 field works and preparation of Khunovius first map of the duchy, dedicated to Otto II von Nostitz (JK1 map, without longitude, probably in manuscript).
- [1654] Otto II von Nostitz acquires Lobris estate (Luboradz), mentioned in dedication on the 1657 Joannes Blaeu's map of the duchy.
- 1657 Joannes Blaeu's map modelled after Khunovius JK1 manuscript map appears in Amsterdam as a separate issue (JB map, without longitude, 1st edition); dating after Hallmensfeld.²⁸
- 1662 Blaeu's 1657 map appears in the first edition of his "Atlas maior" (JB map, 2nd edition).²⁹
- [1664] Otto II von Nostitz dies.
- [1665] Christoph Leopold Schaffgotsch becomes a new governor of the duchy of Świdnica and Jawor (probably orders Khunovius to prepare a corrected version of his map of the duchy of Jawor).
- 1666–1674 Khunovius prepares his second, corrected version of the map of the duchy, this time dedicated to Christoph Leopold Schaffgotsch (manuscript sketch for the JK2 map). Bartsch engraves plate with JK2 map of the duchy.
- [1674] Bartsch moves to Berlin and takes the post of engraver to the court.
- [1675] Khunovius dies.
- 1677 Bartsch publishes improved version of Khunovius' map of the Jawor principality (JK2), probably in Berlin, with longitude added by himself. Dating after Hallmensfeld who calls this map "improved edition".³⁰

---

²⁸ J. C. HALLMENSFELD, *Gelehrte Neuigkeiten* (see note 9), p. 255, 77.

²⁹ P. van der KROGT, *Koeman's Atlantes* (see note 6), 2:601 [III/8].

³⁰ J. C. HALLMENSFELD, *Gelehrte Neuigkeiten* (see note 9), p. 255, 79 i.e. 78 ("verbeserte Auflage").

- 1700 Petrus I Schenk publishes map of the duchy of Jawor, modelled after Khunovius-Bartsch's JK2 map, with Bartsch's longitude copied from the model map; dating after Hallmensfeld.³¹

Map of the duchy of Legnica

The third Khunovius' map, DUCATUS SILESIAE LIGNICENSIS, unlike the other two described earlier, is known today only from the Bartsch's engraving. As already noted, Khunovius' LIGNICENSIS was not adapted by Amsterdam publishers so there is no material to compare with, and analysis must rely on the map itself and references found in the early cartobibliographies.³²

Main source of information is dedication on the map, addressed to Christian and his son Georg Wilhelm, dukes of Legnica, Brzeg and Wołów (see Fig. 4). Most of it are laudatory verses in small capitals directed to Christian and to Georg Wilhelm, written in a pompous style usual for the period. Additional verses engraved in a cursive script precede the text and are inserted between some lines. When read together they form a coherent message informing about the death of Christian, leaving laudations to his son unchanged. Khunovius, signed under the dedication, declares in its text that the map was "initially intended, and – before printing had been completed – obsequiously passed on to [the duke Christian]", but now, "after his untimely death", the map is "humbly offered" to Georg Wilhelm, Christian's only heir. Both the text and its peculiar execution clearly indicate that the cursive verses were added only after Christian's death, updating the original dedication. Because all three known examples of LIGNICENSIS feature these inserted verses a question may arise whether any copy of this map was printed before the elder duke's death, with dedication in small capitals only (three is admittedly a small sample for any generalization but there are no more examples available).

Some conclusions can be deduced from Scheibel's comment: "[The map] had been drawn in 1665 when it was ready for the first time, but in the year 1672, when duke Christoph died, it was dedicated – with improvements [done] – to unforgettable Georg Wilhelm".³³ It is not clear what Scheibel meant informing that in 1665 the map

---

³¹ J. C. HALLMENSFELD, *Gelehrte Neuigkeiten* (see note 9), p. 255, 79.

³² *Ibid.*, p. 254, no. 68, lists alleged 1673 edition of Khunovius' LIGNICENSIS by Janssonius' heirs. This record almost certainly refers to the late edition of LIGNICIENSIS, a Hondius' map adapted from Scultetus' prototype, published also by Janssonius and after 1664 by Janssonius' heirs.

³³ J. E. SCHEIBEL, *Beiträge* (see note 26), p. 174–175. However, it should be noted that Scheibel's comment in his 1783 paper possibly was not based on independent dating but on Hallmensfeld's record from his 1736 inventory.

Fig. 4. Ducatus Silesiae Lignicensis (dedication). – Source: Wrocław University Library, sign. 2509-IV.B.

“was ready for the first time”. One possibility is that this comment refers to the words from the map’s dedication about passing on the map to duke Christian “before printing had been completed”. Basing on these premises it is assumed here that manuscript map of the duchy was ready and offered to Christian in 1665, with dedication to father and son, both still alive at that time. Hallmensefeld dates LIGNICENSIS for the year 1665 too (naming it Khunovius-Bartsch’s edition) but he does not mention map printed after the death of Christian, the only we know today.³⁴ Neither of these elements can be convincingly explained unless we assume that respective entry from the Hallmensefeld’s list erroneously merges 1665 manuscript map with the one printed by Bartsch after

---

³⁴ J. C. HALLMENSEFELD, *Gelehrte Neuigkeiten* (see note 9), p. 254, 67.

Christian's death in 1672. Dedication mentioning deceased Christian and living Georg Wilhelm implies that the latter map appeared between 1672 and late 1675 (death of Georg). This time interval fits dates presented in the reconstructed chronologies of the other two Khunovius' maps and allows to assume that Bartsch's version of LIGNICENSIS originated more or less at the same time as his editions of SUIDNICENSIS (SK2) and IAURANUS (JK2). It is the author's speculation that in February 1672, when duke Christian died, copper plate with Khunovius' LIGNICENSIS engraved by Bartsch was ready to be printed. Death of Christian not only forced Khunovius and/or Bartsch to update wording of the dedication (as described earlier) but was also an opportunity to make some corrections to the map's content (hence Scheibel's remark regarding "improvements"). It should be also remembered that these were the last years of Khunovius' life (died in 1675). All these circumstances, together with Bartsch's move to Berlin in 1674, might have postponed printing of the map.

Dating of Khunovius' maps of Silesian duchies and conclusions

Chronology pertaining to Khunovius maps is summarized in Table 1. According to the scenario proposed in this paper the prototype (manuscript?) maps of the duchy of Świdnica and Jawor were ready more or less at the same time, circa 1655, and that of the duchy of Legnica about ten years later. Though sources agree that the latter map should be dated about ten years later, they refer this delay to the Bartsch's edition of LIGNICENSIS.³⁵ In our opinion it rather refers to Khunovius' manuscript prototype while all three editions printed from the plates engraved by Bartsch were appearing one after another in a year or two after Khunovius death.

Table 1. Dating of Khunovius maps of Silesian duchies and of their Amsterdam adaptations.

Map of the duchy of	Świdnica	Jawor	Legnica
Khunovius' prototype map ready (manuscript?)	~1654 [1]	~1655 [1]	1665 [2]
Janssonius' adaptation published (1 st state?)	1655 [2, 3]	x	x
– Janssonius heirs' edition published (1 st state?)	1673 [2, 3]	x	x
– Schenk & Valk's edition published (2 nd state?)	1706 [2]	x	x
Blaeu's adaptation as single sheet (published)	1657 [2, 4]	1657 [2, 4]	x
– first appearance in "Atlas maior"	1662	1662	x
Khunovius-Bartsch's map published	1676 [2]	1677 [2]	~1675 [1]

Notes: [1] author's estimate; [2] Hallmenschfeld's dating; [3] map not known today; [4] examples known with verso blank

³⁵ B. MEDYŃSKA-GULIJ, *Mapy* (see note 1), p. 18.

A few **conclusions** can be made **regarding origin and dating of Khunovius' maps of Silesian principalities**, based on arguments presented in this paper:

(1) Inconsistencies in dedication texts on the Blaeu's and Bartsch-Khunovius' maps of the duchies of Świdnica and Jawor as well as differences between their geographical content can be explained and understood only if we assume existence of the earlier prototype versions of these maps.

(2) There seem to be enough arguments to believe that maps of the duchies of Świdnica and Jawor, known from Joannes Blaeu's adaptations popularized in his "Atlas maior", were modelled after early prototype maps of both duchies drawn by Khunovius circa 1655. These prototypes have been so far unnoticed in cartographic literature, which usually presents Blaeu's adaptations as modelled after Khunovius maps as we know them from the later Bartsch's engravings (despite all contradictions inherent to this assumption).

(3) Although Khunovius map of the duchy of Legnica was never adapted by Amsterdam publishers (unlike his maps of Świdnica and Jawor), its prototype version was drawn *circa* 1665, some ten years after prototype maps of the other two duchies. Chronology of the map of the duchy of Legnica cannot be reconstructed in a more detail because of the scarcity of material to compare.

(4) Khunovius-Bartsch's maps of the three duchies, which we know today from few extant copies, were printed in relatively short period of time, presumably between 1675 and 1677, probably in Berlin.

(5) Early listings of antique maps, still a useful source of unique information about their publication history, deserve more attention and critical study than has been granted until now.

Zbigniew Paprotny

Khunovius' maps of Silesian duchies: dates and provenances

Fridericus Khunovius, a lawyer, was author of three maps of Lower-Silesian duchies: DUCATUS SILESIAE SUIDNICENSIS, (...) IAURANUS, and (...) LIGNICENSIS. They are valued for presenting accurate image of respective principalities, and for a faithful representation of mountain areas. Graphic design and floral embellishments giving them a distinctive look, the maps owe to Gottfried Bartsch, an engraver born in Świdnica, later active in Berlin. Maps are quite rare as only total of 15 examples of all three are recorded today.

Khunovius' SUIDNICENSIS and IAURANUS were adapted in the Low Countries by Amsterdam publishing houses and appeared there as single sheet and atlas editions (in Blaeu's "Atlas maior"). These adaptations are widely believed to be modelled after Khunovius-Bartsch's maps. However, essential differences between dedication texts seen on the two presumed model maps and on their adaptations cannot be convincingly explained in frame of that commonly accepted view. A hypothesis advanced in the paper calls for an

early manuscript versions of the two Khunovius maps, which arguably served as models for Amsterdam publishers. In case of LIGNICENSIS, never adapted in the Low Countries, reasoning based on analysis of the text of dedication (changed after death of one of the two dedicatees) leads to a similar conclusion: that some earlier version of the map may have preceded appearance of Khunovius-Bartsch's map we know today.

The hypothesis presented in the paper invoking existence of early versions of Khunovius' maps of the three Silesian principalities is supported by arguments derived from records in the 18th century inventories of the maps of Silesia compiled by Hallmensfeld and Scheibel.

Oto Tomeček – Michaela Žoncová*

MOŽNOSTI VÝSKUMU CIEST NA ZÁKLADE DOKUMENTOV TEREZIÁNSKEJ URBÁRSKEJ REGULÁCIE

WAYS TO RESEARCH PATHS BASED ON DOCUMENTS
FROM THE MARIA THERESIA'S URBARIAL SURVEY

Keywords

Maria Theresia's urbarium
labour-related mobility
paths
mills
fairs
market spheres
Zvolen

Abstract

The paper introduces methods of research of historic paths, traffic and travelling in the past based on an analysis of questionnaire responses provided by representatives of municipalities in the Zvolen district (*stolica*) at the time when Maria Theresia's urbarial survey was prepared in the early 1770s. The provided answers comprise lots of information which makes it possible to assess serfs' labor-related mobility, describe the accessibility of mills and fairs, reconstruct market spheres of more significant towns, and also assess the importance and quality of paths.

* PhDr. Oto Tomeček, PhD., Katedra histórie, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica. E-mail: oto.tomecek@umb.sk. – RNDr. Michaela Žoncová, PhD., Katedra geografie a geológie, Fakulta prírodných vied Univerzity Mateja Bela, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica. E-mail: michaela.zoncova@umb.sk. – Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0236/18 *Environmentálne aspekty životného prostredia vybraných banských lokalít na Slovensku v stredoveku a začiatkom novoveku*.

Tereziánska urbárska regulácia

Dokumentácia vytvorená pri príležitosti tereziánskej urbárskej regulácie vo všeobecnosti patrí medzi pomerne dobre známy písomný prameň úradného charakteru, využívaný najmä pri výskume regionálnych dejín, sociálneho postavenia poddanského obyvateľstva na konci feudalizmu, ale aj pri výskume tereziánskych a jozefských štátnych reforiem.¹ Potenciál využitia tohto prameňa je však podstatne širší, nakoľko obsahuje množstvo údajov o dobovej krajine, jej využívaní, ako aj jej vnímaní samotnými obyvateľmi poddanských mestečiek, dedín a osád. Ponúka nám teda akýsi pohľad na krajinu v minulosti zdola, zo strany poddaných.² Takmer nevyužitý zostáva tento prameň vzhľadom k možnostiam, ktoré ponúka v oblasti výskumu starých ciest, mobility poddaných a vôbec dopravy a cestovania v minulosti vo všeobecnosti.

Trasy ciest v druhej polovici 18. storočia dokážeme rekonštruovať relatívne presne hlavne na základe rôznych máp (najmä mapových listov 1. vojenského mapovania, chotárnych máp či máp panstiev). Aktuálnejším problémom vo výskume ciest pre toto obdobie sa preto stáva skôr otázka skúmania významu a kvality cestných komunikácií, ich využívania z pohľadu obchodu, zásobovania, mobility obyvateľstva rôznych sociálnych skupín, ako aj dostupnosti mlynov, trhov a formovania trhových sfér. V neposlednom rade môžu byť zaujímavou výskumnou témou tiež dopravné prostriedky slúžiace na prepravu obyvateľstva a tovarov.

Na viaceré z naznačených otázok nám dokáže odpovedať písomný materiál, ktorý vznikol pri príležitosti prípravy tereziánskej urbárskej regulácie. Medzi obsahovo najzaujímavejší a informačne najbohatší súbor písomností tohto rozsiahleho elaborátu patrí najmä **9-bodový dotazník zisťujúci pomery v jednotlivých sídlach**, na ktorý odpovedali určení predstavitelia obecných komunít. Ich najčastejšími respondentami boli hlavne richtári („*iudex loci*“, „*richtar*“) a prisazní („*seniores*“, „*prisazni*“), výnimočne aj bývalí richtári („*lanski richtar*“), miestni notári („*loci notarius*“) či učitelia („*ludi magister*“).

¹ Najzásadnejšou prácou podrobne charakterizujúcou priebeh a dopady tereziánskej urbárskej regulácie je rozsiahla monografia historika práva K. Rebra (Karol REBRO, Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku, Bratislava 1959). Otázky postavenia poddaných a priblíženia ich povinností sa venovali napríklad práce: Ignác ACSÁDY, Dejiny poddanstva v Uhorsku, Bratislava 1955; Daniela PRELOVSKÁ, Roľnícke pomery v Nitrianskej stolici vo svetle súpisov tereziánskej urbárskej regulácie, in: Agrikultúra 23, Bratislava 1991, s. 31–49; Daniela PRELOVSKÁ, Postavenie poddaných vo východnom Gemeri v čase urbárskej regulácie Márie Terézie, in: Studia Historica Nitriensia 2, 1994, s. 88–127. Zhodnoteniu reformy vo vzťahu k zemepanským mestám sa venuje Tünde LENGYELOVÁ, Urbárska regulácia Márie Terézie a jej vplyv na život v zemepanských mestách na Slovensku, in: Tereziánske a jozefínske reformy a ich význam pre rozvoj Slovenska, Bratislava 1998, s. 41–49.

² K tejto problematike vyšla zatiaľ len práca Oto TOMEČEK, Vnímanie krajiny poddanými v čase tereziánskej urbárskej regulácie, Studia Historica Nitriensia 19, 2015, č. 1, s. 86–93.

Príspevok predstavuje **výskumné možnosti v oblasti historických ciest**, dopravy a cestovania v minulosti, na základe výskumu dotazníkových odpovedí predstaviteľov obecných komunít sídiel ležiacich na území Zvolenskej stolice. Počas výskumu sa podarilo preštudovať uvedený písomný materiál u väčšiny sídiel ležiacich na území stolice, s výnimkou slobodných kráľovských miest, dvoch mestečiek (Poniky, Pliešovce) a len niekoľko málo dedín a osád. Skúmaná vzorka predstavovala 116 preskúmaných urbárov zahŕňajúcich 151 sídiel, prevažne dedín a osád, ale aj šiestich mestečiek (Babiná, Dobrá Niva, Radvaň, Sása, Slovenská Lupča a Zvolenská Slatina).³ Úlohou dotazníkov bolo zistenie pomerov v jednotlivých obciach v predurbárskom období, teda v období pred začiatkom tereziánskej urbárskej regulácie. Dotazníkové odpovede boli v sledovanej oblasti vypracované v priebehu rokov 1770 a 1771.

Najviac údajov týkajúcich sa ciest, cestovania a dobovej dopravy možno nájsť predovšetkým v odpovediach poddaných na otázky sformulované v bodoch 2, 3 a 4. V druhom bode poddaní odpovedali na otázky aké povinnosti majú voči svojim zemepánom či už písané („*wedle contractu*“) alebo nepísané („*wedle obycegi*“), kedy sa začali, resp. či a aké urbáre mali doposiaľ. V treťom bode odpovedali na otázky od čoho ich povinnosti závisia („*z čeho zaležia*“) a kedy a akým spôsobom sa realizujú v prípadoch, keď neexistuje písaný urbár či kontrakt. V štvrtom bode odpovedali na otázky aké osohy a úžitky majú, a naopak tiež, aké škody musia každoročne znášať. Keďže prevažná väčšina obecných predstaviteľov neuvádzala starší urbár alebo kontrakty, zapisovali sa ústne odpovede spomenutých predstaviteľov obecných komunít opisujúcich aktuálnu situáciu.

V odpovediach na body 2 a 3 sa uvádzali údaje o pracovnej mobilite poddaných, ktorú môžeme rozdeliť na povinnú a zárobkovú. Povinnú vykonávali zadarmo v rámci svojich robotných povinností voči zemepánovi. Zárobkovú mobilitu predstavovali väčšinou rôzne povoznícke aktivity, tzv. furmanky, vykonávané na nariadenie či so súhlasom zemepána, pri ktorých si mohli zarobiť peniaze. Zárobkovú činnosť mohli predstavovať aj aktivity v oblasti vodnej dopravy, realizované formou pltníctva alebo plavenia dreva. V jednotlivých odpovediach nachádzame konkrétne informácie o spôsoboch a cieľoch prepravy, prepravovaných komoditách, prípadne tiež používaných dopravných prostriedkoch (typoch záprahov či plti). V prípade zárobkových povozníckych činností bola častokrát presne vyšpecifikovaná aj finančná odmena, za ktorú sa mala konkrétna práca vykonať. Uvedené údaje ponúkajú množstvo dát umožňujúcich, za pomoci ďalších písomných a kartografických prameňov, rekonštruovať smery dopravných trás a ich prípadnú vyťaženosť vzhľadom na intenzitu prepravy.

---

³ Prevažná väčšina materiálu je dostupná na webovej stránke <https://archives.hungaricana.hu/en/urberi> [cit. 1. 2. 2020]. Ďalšie urbáre, ktoré nie sú dostupné v online podobe, je možné študovať v Štátnom archíve v Banskej Bystrici vo fonde Zvolenská župa, resp. v práci: Pramene k dejinám slovenčiny II, red. Tatiana LALÍKOVÁ – Milan MAJTÁN, Bratislava 2002, s. 71–91.

V odpovediach na otázku v bode 4 sa uvádzali údaje o vzdialenostiach do najbližších miest, resp. významnejších trhových centier, v míľach, alebo v hodinách. Išlo o sídla, kde bolo možné dochádzať za prácou a za obchodom na trhy, ktoré ležali na území stolice (v tomto prípade Banská Bystrica, Brezno, Krupina, Ľubietová, Zvolen), ale aj mimo stolice (Banská Štiavnica, Kremnica, Lučenec, Rimavská Sobota). Osobitne sa vždy uvádzala aj vzdialenosť k najbližšiemu mlynu v tom prípade, že sa nenachádzal priamo v danom sídle. Na tomto mieste sa napokon častokrát uvádzalo aj stručné zhodnotenie kvality cesty či ciest, ktoré poddaní používali.

Cesty a mobilita poddaných v Zvolenskej stolici

Povinné **pracovné mobility poddaných** predstavovali väčšinou kratšie cesty, ktoré sa však realizovali častejšie. Zvyčajne sa vykonávali niekoľkokrát do roka na území panstva, avšak v niektorých prípadoch mohli presahovať aj hranice daného panstva. Zvyčajne tu išlo o cesty smerujúce na miesto pracovného výkonu, teda tam kde bolo potrebné dochádzať za prácou, resp. tam kde bolo potrebné dovážať a odvážať rôzne suroviny, potraviny, obchodné komodity. V tomto prípade mohlo ísť napríklad o hrady a zámky, panské dvory a kúrie, panské majere, krčmy, salaše, pily, vápenky, tehelne a podobne. Naopak, zárobkové pracovné mobility smerovali väčšinou do vzdialenejších lokalít a realizovali sa zvyčajne menej často, väčšinou len raz alebo dvakrát do roka, prípadne len v čase sezónnych prác (napr. rúbanie dreva, plavenie dreva, výpomoc pri žatve a pod.).

Takmer všetci poddaní vykonávali niektoré povoznícke práce súvisiace s poľnohospodárskymi aktivitami. Sem možno zaradiť hlavne rozvážanie hnoja na polia či zväžanie sena a obilia do stodôl. Typickou povinnou povozníckou aktivitou poddaných bolo tiež zásobovanie panstva drevom určeným na ohrev a v prípade potreby tiež stavebným drevom. Vozovú prácu poddaní vykonávali predovšetkým s dvojzáprahom alebo štvorzáprahom dobytká, v niektorých zriedkavejších prípadoch tiež so šesťzáprahom dobytká.⁴ Len v jednom prípade sa vo vzorke študovaných urbárov nachádzal doložený kôň ako ťažné zviera.

Poddaní slobodných kráľovských miest museli vykonávať povoznícke povinnosti v záujme zásobovania miest resp. výrobných podnikov ležiacich na území týchto miest. Takýmito podnikmi boli najmä pily, pivovary, tehelne a vápenky (vápenné pece). Špecifikom poddaných mesta Banská Bystrica bolo dovážanie borovicových rúr („*rury borové*“) určených pre mestský vodovod. Poddaní Zvolena z dediny Lukové vozili skaly na úpravu ciest na území mestského chotára. Poddaní mesta Ľubietová

---

⁴ „*Uhlga pak kedy kolwek huta potrebuje wozit musime na ctworom y na sestorom dobitku, to ale za plat.*“

mali zase netradičnú povinnosť dovážať z Banskej Bystrice soľ pre mestskú potrebu a na predaj.

Komorskí poddaní, ktorých zemepánom bola vo väčšine prípadov Banská komora v Banskej Bystrici, vykonávali viacero povozníckych prác ako svoju zárobkovú aktivitu. Tieto povoznícke práce boli vykonávané za účelom zabezpečenia plynulej prevádzky banských a hutníckych podnikov. Najbežnejšie prepravovanou surovinou bolo drevo, drevné uhlie, ale samozrejme aj ruda a meď. Poddaní z Podlavíc a Riečky museli každý tretí týždeň voziť s dvoma vozmi tzv. kráľovské striebro z komorského dvora v Banskej Bystrici do Banskej Štiavnice. Cestou späť vozili olovo. Menej bežné bolo dovážanie povrazov pre banské gáple („*powraz gapelsky*“) poddanými z Kostivarskej z Banskej Bystrice priamo k baniam. Niektorí obyvatelia Lupčianskeho komorského panstva zvykli voziť dosky z Banskej Bystrice do Banskej Štiavnice a cestou späť vozili do bystrickej huty menšie kúsky rudy („*jarcz*“) a rudný kal, tzv. šlich („*slich*“). Borovice na rúry (vodovodné) vozili poddaní z dediny Hiadeľ. Okrem toho vyrábali drevené žľaby („*žleby a špunty*“) pre banskú komoru, podobne ako aj obyvatelia Priechodu, Podkoníc a Kališťa. Tieto potom všetci vozili na miesto určenia. Obyvatelia Medzibrodu, Brusna a Sv. Ondreja si privyrábali furmančením s dreveným riadom a čípkami. Ondrejčania a obyvatelia Brusna si pri ceste späť dovážali obilie. Podobne Ráztočania chodili do južnejšie položených stolíc („*na dolne strani*“) predávať drevený riad a naspäť si dovážali nakúpené obilie. Niektorí poddaní zvykli dochádzať za prácou aj do vzdialenejších lokalít. Podkoničania ako drevorubači chodili napríklad za prácou do kráľovských lesov Kremnice, Kľaku či dokonca Smolníka. Hiadeľčania zvykli vysielat' až 50 chlapov na rúbanie dreva len do kráľovských lesov v Kľaku. Obyvatelia z Jasenia si mohli privyrobit' aj prácou v tisovskej bani.

Poddaní Zvolenského panstva museli chodiť na cesty všade tam kde ich panstvo poslalo. Najčastejšie vykonávali rôzne povoznícke aktivity na území panstva, kde rozvážali drevo na ohrev, stavebný materiál, nápoje, potraviny. Časté boli furmanky aj do iných stolíc. Do Boršodskej stolice (*Edelin* a *Cserép*)⁵ vozili šindle, dosky, laty a iné potrebné veci. Pri ceste späť im naložili víno a obilie, ktoré dovezli do Zvolenského zámku. Na takejto ceste strávili zvyčajne 7 až 10 dní. Víno pre panstvo dovážali aj z iných stolíc, podľa toho kde ho panstvo nakúpilo. Poddaní z Badína a Kováčovej vozili drevo na stavebné účely všade tam kde to bolo potrebné, ako napr. na výstavbu panských hostincov v Devičanoch (*Prandorff*)⁶ v Hontianskej stolici a v Kozelníku

---

⁵ Edelin resp. Edelin je v severovýchodnom Maďarsku ležiace sídlo Edelény. Pod lokalitou Cserép možno hľadať dedinu Cserépfalu alebo Cserépváralja, obe ležiace pod starým hradom Cserépvár na území súčasného Maďarska v blízkosti Egru.

⁶ V blízkosti mesta Pukanec ležiaca dedina Prandorf (súčasné Devičany) bola v minulosti rozdelená na Unter Prandorf, v maď. Alsó Tóth Baka, a Ober Prandorf, v maď. Felső Tóth Baka.

(Kozelník)⁷ v Zvolenskej stolici, ktoré stávalo panstvo pred niekoľkými rokmi. Obyvatelia z Môľovej ako jediní uviedli, že povoznícke povinnosti pre potreby panstva museli vykonávať na území stolice, mimo stolice, ale aj mimo Uhorska („w stolicy y wen ze stolicy, kde kolwek, i wen z uherskeg kragni“), ktorých súčasťou bola ako preprava tovaru, tak aj predstavitel'ov a reprezentantov panstva.

Poddaní Vígľašského panstva vykonávali taktiež rôzne povoznícke aktivity na území panstva, ale aj mimo neho. Poddaní z Detvy a Očovej napríklad za finančnú odmenu dovážali víno z Hontianskej, Novohradskej a Tekovskej stolice. Obyvatelia dediny Dúbravy vozili na Vígľašský zámok syr a raz alebo dvakrát v roku na jednom voze bryndzu a maslo do Levíc. V prípade potreby vozili s pomocou koňa tiež nápoje zo zámku do miestneho panského hostinca („nekdy po gednom kony siahneme a trunek na panský hostinec z wnas wistaweny zo zamku wezeme“). Obyvatelia Detvianskej Huty, ktorá vznikla ako osada pri sklárskej hute založenej v roku 1761,⁸ mali jediná povinnosť, voziť podľa potreby sklo z miestnej huty na Vígľašský zámok vzdialený na 5 hodín cesty.⁹ Netradičné služby vykonávali obyvatelia Hrochote. Tí pre svojich pánov donášali listy a peniaze do Levíc, Prešporku (Bratislava) a inde, alebo tiež odpravádzali odsúdených na smrť na popravisť.¹⁰ Obyvatelia podhradskej dediny Vígľašské Podhradie (Vígľaš) mali okrem iného aj povinnosť roznášať listy na území panstva.

Poddaní Dobronivského panstva mali relatívne najmenej povozníckych povinností. Obyvatelia Dobrej Nivy a Sásy sa z povinnosti furmanských prác vykupovali sumou 160 zlatých.¹¹ Furmanky miestni obyvatelia využívali hlavne ako možnosť zárobku. Obyvatelia mestečiek Babiná, Dobrá Niva a Sása vozili za zárobok víno do Banskej Bystrice, Kremnice a Zvolena. Pre bane do Banskej Štiavnice takto vozili drevo aj spolu s poddanými z dedín Breziny a Podzámčok. Ako zaujímavosť možno

⁷ Prícestný hostinec s prepriahacou stanicou v Kozelníku postavený na ceste smerujúcej do Banskej Štiavnice sa zachoval doposiaľ.

⁸ Zmluva na výstavbu huty bola spísaná 24. februára 1761 (Ján ŽILÁK – Pavol HLODÁK, Zrod a vývoj slovenského skla. Sklárne stredného Slovenska, Kalinovo b. r., s. 39).

⁹ Uvedený stav sa zdôvodňoval tým, že sídlo vzniklo v pustých panských lesoch len pred šiestimi rokmi: „Ponewac len geste od gedno Sgestich rokou w cirich a pustich horach panskich pry sklene Huttye se stawgame ...“

¹⁰ Tieto ich povinnosti vyplývali z toho, že mohli nosiť zbraň. Medzi ich hlavné povinnosti totiž patrilo poľovať, strážiť hory a vody, každoročne obnovovať hraničné medzníky („chotare každoročne obnowuwat“), ale tiež držať stráž na Vígľašskom zámku či vysielat' chlapov strážiť vozy s dovážaným vínom.

¹¹ Obyvatelia Sásy uviedli, že z tejto sumy platia jednu tretinu. Zvyšok platili obyvatelia Dobrej Nivy, alebo dochádzalo k deleniu sumy na rovnakú časť (tretinu) aj spolu s obyvateľmi Babiněj.

uviesť, že obyvatelia Babinej museli pre nedostatok pitnej vody v studni dovážať pre svoju potrebu aj vodu z miestneho mlyna vzdialeného štvrt'hodiny cesty.¹²

Poddaní panstva Radvanských taktiež vozili hlavne drevo na ohrev a rôzny stavebný materiál. Svojich pánov museli zásobovať tiež vínom z iných stolíc. Zaujímavou povinnosťou obyvateľov Jabříkovej a Králik bolo odprevádzanie odsúdených na smrť panskou stolicou na popravné miesto. Poddaní zo Senice si mohli privyrobiť furmankami do Prešporuku (Bratislava) s tovarom kupcov.

Turčianske prepošstvo (prepozitúra) Blahoslavenej Panny Márie so sídlom v Kláštore pod Znievom¹³ malo na území Zvolenskej stolice jediný majetok, dedinu Sielnica. Jej obyvatelia vykonávali väčšinou kratšie cesty na území vlastného chotára alebo do Banskej Bystrice, kde vozili obilie v zrne a bryndzu na predaj. Dlhšiu cestu podnikli štyria miestni poddaní raz do roka, keď vozili so zapriahnutým dobytkom a so zloženým vozom drevo do panskej rezidencie v Turčianskej stolici.¹⁴ Cestou späť doviezli do sielnického panského hospodárstva všetko potrebné čo im naložili. Zarobiť si mohli s furmankami šlichu a jarca prevážaného z Banskej Štiavnice do kráľovskej huty v Banskej Bystrici.

Poddaní na zemianskych majetkoch museli, okrem vykonávania prác spojených s poľnohospodárskymi aktivitami, zásobovať svojich pánov predovšetkým drevom, vínom a obilím. Pre víno chodili zväčša do susedných južnejšie položených stolíc, hlavne do Hontianskej a Novohradskej. Poddaní z Ostrej Lúky upresnili, že raz do roka vozili s jedným alebo dvoma vozmi víno z *Petina*.¹⁵ Poddaní z Budičky zase v čase obaračiek chodili s jedným alebo dvoma vozmi do Krupiny a do *Genczu* (asi Gönc) odkiaľ vozili do Ostrej Lúky víno. Poddaní z dedín Čerin, Čačín a Závada konkretizovali, že víno dovážali z Koshioviec a Plachtiniec v susednej Hontianskej stolici. Obyvatelia Kašovej Lehoty uviedli, že na takýchto cestách do iných stolíc strávili týždeň a niekedy aj viac. Obyvatelia z Kremničky a Horných Pršian vozili víno pre panskú potrebu nielen do Zvolenskej stolice, ale aj ďalej do Liptova.¹⁶ Poddaní z kuriálneho sídla Tri Duby uviedli, že chodili pešo do Turca a Liptova s listami a inými vecami.

---

¹² „... *sobe musime vodu y w zime, y w lete z mlina dowážati*.“

¹³ V čase zisťovania pomerov počas tereziánskej urbárskej regulácie išlo o prepozitúru jezuitského kolégia v Tnave.

¹⁴ „*Na cestu čtiria čtrvrticy, geden každy na čtrvty sedicy poddany po gednom dobitku kedis se zaprahname y voz take zlozime, raz do roka wedle potreby panskeg do residentii w sl. Turcanskeg stolicy gsauceg potrebné drewo odvažame*.“

¹⁵ Pravdepodobne dediny Dolné a Horné Peťany v Novohrade (dnes v Maďarsku ležiace dediny Alsópetény a Felsőpetény).

¹⁶ V oboch prípadoch išlo o poddaných vdovy po Mikulášovi Rakovskom.

Vodná doprava. Na prepravu dreva v Zvolenskej stolici sa využívala aj vodná cesta na rieke Hron.¹⁷ V druhej polovici 18. storočia sa táto doprava realizovala formou pltníctva, avšak veľmi rozšírené bolo aj voľné plavenie dreva. Oba spôsoby dopravy sú doložené početnými zmienkami v urbároch poddanských dedín banskobystrickej banskej komory, konkrétne tých, ktoré ležali na hornom toku Hrona (od Banskej Bystrice resp. Slovenskej Lupče na východ). Pltníctvo aj voľné plavenie dreva patrili medzi platené práce.

Obyvatelia Priechodu, Podkoníc, Brusna, Sv. Ondreja, Dubovej, Hiadľa, Dolnej Lehoty, Hornej Lehoty, Jasenia, Lopeja, Lučatina, Medzibrodu, Nemeckej, Predajnej, Valaskej a tzv. Bielych handlov¹⁸ vozili drevo z hôr k Hronu kde ho zbíjali do plti,¹⁹ s ktorými sa potom plavili dolu Hronom do Banskej Bystrice, Jalnej alebo Žarnovice. Obyvatelia Ráztoky taktiež vozili drevo („*surowice*“) z hôr k Hronu, kde ho zbíjali do plti. Vzhľadom nato, že sami pltniči nevedeli, museli si však na túto činnosť najímať iných poddaných. Iba dopravovanie jedlí a ich zbíjanie na plte uviedli medzi svojimi povinnosťami aj poddaní zo Zámestia. K pltiam predstavitelia niektorých vyššie menovaných dedín uviedli, že ak sú zbité z 11 kusov stredného dreva, dostávajú za ich splavenie o niečo menšiu výplatu ako v prípade plti vyrobených z hrubšieho dreva. V súvislosti s pltníctvom vykonávali dôležitú prácu navyše aj komorskí poddaní z Majera, ležiaceho v blízkosti Banskej Bystrice neďaleko miestnych horných hrablí. Ti boli povinní vyťahovať z Hrona plte, a to obyčajne až so šesťzáprahom dobytká.

Na voľné plavenie dreva sa využíval ako Hron, tak aj niektoré jeho bočné prítoky, ako napríklad Čierny Hron. Plaveniu dreva do Banskej Bystrice sa venovali Šalkovčania, Selčania, Priechodčania, Podkoničania, Hiadľčania, Medzibrodčania, Brusňania, Ondrejčania, Dubovčania, Zámostíania, Ráztočania, Jasenčania, Lučatinčania, obyvatelia Nemeckej a Predajnej. Po splavení dreva vo forme drevených polien (kľúcht) ho museli na tunajších hrablích vyťahovať na breh a skladať.²⁰ Horno- a Dolnolehoťania, obyvatelia Lopeja a Valaskej chodili plaviť, vyťahovať a skladať

¹⁷ Doklady o pltníctve na tejto rieke siahajú ešte do stredoveku. V zakladacej listine opátstva v Hronskom Beňadiku z roku 1075 sa spomína právo opátstva na vyberanie mýta od plti („*tributum lignorum que feruntur super Goron*“). Napriek tomu, že ide o mladšiu vsuvku, ide o dôkaz o rozvinutom pltníctve na Hrone v období stredoveku (Jozef GINDL, *Z dejin dopravy dreva po Hrone*, in: *Zborník Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea* 14, Martin 1987, s. 183–194, tu s. 185–186). Neskôr, od 16. storočia sa na Hrone začalo realizovať tiež voľné plavenie dreva, ktoré sa zachytávalo prostredníctvom technického zariadenia nazývaného hrable (Jozef VLACHOVIČ, *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*, Bratislava 1964, s. 81).

¹⁸ K dispozícii boli urbáre zachytávajúce pomery v osadách (handloch) Krám resp. Beňuš, Pôbišovo, Filipovo, Gašparovo, Bacúch, Bravácovo, Podholie a Srnkovo.

¹⁹ V urbári Jasenia, Predajnej, Lopeja, Dolnej Lehoty, Hornej Lehoty a Valaskej sa upresňuje, že z hôr k Hronu vozili jedle, ktoré potom zbíjali na plte.

²⁰ Obyvatelia Predajnej v tejto súvislosti upresnili, že túto robotu vykonávajú okolo 30 rokov.

drevo do Hronca. Samotnému plaveniu dreva po vodných tokoch častokrát predchádzalo jeho približovanie z hôr, realizované prostredníctvom umelo vytvorených vodných jarkov (tzv. flúdre) a suchých šmykov (tzv. rizne). Približovanie dreva z hôr prostredníctvom flúdrov či rizní a jeho následné plavenie až k toku Hrona sa uvádzalo v urbároch dedín tzv. Čiernych handlov²¹ a Bielych handlov. Iba približovanie dreva z hôr prostredníctvom flúdrov a rizní uviedli v urbári obyvatelia Osrbliá.

Cesty do trhových miest za obchodom. Predstavitelia takmer všetkých sídiel uvádzali tiež informáciu, kde chodia predávať svoj tovar, prípadne nakupovať potrebný tovar. Týmito trhovými miestami boli zvyčajne najbližšie kráľovské mestá. Na území Zvolenskej stolice to boli mestá Banská Bystrica, Brezno, Krupina, Ľubietová a Zvolen. Mimo stolicu dochádzali poddaní zo Zvolenskej stolice na trhy do Banskej Štiavnice (Hontianska stolica), Kremnice (Tekovská stolica), Lučenca (Novohradská stolica), ale aj Rimavskej Soboty (Malohont). Predstavitelia jedného sídla pritom mohli uviesť aj viacero trhových miest, ktoré využívali. Na základe týchto údajov si možno vytvoriť predstavu o trhových sférach uvedených miest, ako aj prienikových zónach týchto trhových sfér. Podľa údajov uvedených v urbároch sídiel Zvolenskej stolice mala najväčšiu trhovú sféru Banská Bystrica, ktorú menovali ako pravidelne navštevované trhové miesto predstavitelia 119 sídiel. Po nej nasledovala mimo stolice ležiaca Banská Štiavnica, ktorú menovali ako svoje trhové miesto predstavitelia 28 sídiel ležiacich na území Zvolenskej stolice. Predstavitelia 21 sídiel uviedli ako svoje trhové miesto Brezno. Len o niečo menšiu trhovú sféru malo mesto Zvolen, ktoré uviedli ako miesto trhu predstavitelia 18 sídiel. Až za týmito sídlami nasledovali Krupina (10 sídiel), Kremnica (6), Rimavská Sobota (5), Lučenec (4) a Ľubietová (2). Uvedená štatistika dokladá výlučne len dochádzku do trhových centier zo sledovaných sídiel Zvolenskej stolice. Je pravdepodobné, že trhovú sféru niektorých z týchto centier boli ešte väčšie, keďže sa dá predpokladať aj dochádzka zo sídiel z iných, hlavne susedných, stolíc.

Sledovaný jav dochádzky obyvateľov jednotlivých sídiel Zvolenskej stolice do významnejších trhových centier možno veľmi prehľadne vyjadriť aj kartograficky. Okrem mapy znázorňujúcej smer dochádzky do trhových centier (obr. č. 1),²² je možné na základe vzdialenosti jednotlivých trhových centier vytvoriť prostredníctvom metódy Thiessenových polygónov aj mapu akýchsi potenciálnych trhových zón (obr.

---

²¹ K dispozícii boli urbáre zachytávajúce pomery v osadách (handloch) Čierny Hronec (neskôr vystupuje osada s menom Krám), Dolina, Medveďov, Závodie, Dobroč, Balog, Jergov, Komov a Fajtov. V súčasnosti sú všetky miestnymi časťami obce Čierny Balog.

²² Pri tvorbe mapy, ktorá znázorňuje dochádzku do významných trhových centier za obchodom bol použitý nástroj „XY to Line“, ktorý je súčasťou nástrojov ArcToolbox (Data Management Tools – Features). Tento nástroj umožňuje vytvoriť novú triedu prvkov, ktorá obsahuje geodetické čiary vytvorené na základe súradníc bodu X (významné trhovú centrum) a bodov $Y_1 - A_n$ (dochádzkové sídla).

Obr. č. 1. Mapa znázorňujúca dochádzku do významnejších trhovských centier za obchodom.
– Kartografické spracovanie Michaela Žoncová.

č. 2).²³ Tieto samozrejme nezohľadňujú špecifiká historického vývoja, historické a majetkové väzby sídiel, osobné väzby a skúsenosti obyvateľstva odrážajúce jeho historickú pamäť, rovnako tak prípadné fyzickogeografické bariéry. Týmto spôsobom znázornené regióny predstavujú len akýsi teoretický model toho, ako by mohla vyzerat' dochádzka do trhových centier od všetkých historických a geografických špecifik. Porovnanie s mapou znázorňujúcou reálny stav trhových sfér (obr. č. 3),²⁴ zreteľne dokumentuje potrebu komplexného vnímania tohto javu odrážajúceho výsledky zberu, triedenia a detailnej analýzy historických dát.

Cesty k mlynom. Kratšie trasy museli poddaní pravidelne prekonávať na ceste k obilnému mlynu. Údaj o dostupnosti mlynskeho miesta, teda lokality na ktorej sa nachádzal najbližší obilný mlyn, chýbal v dotazníkových odpovediach len v minime prípadov. Z toho možno vyvodzovať, že informácia o dostupnosti mlyna bola pre poddaných minimálne tak dôležitá, ako informácia o trhových miestach poddaných. V prípade informácie o mlynoch sa v urbároch zvyčajne uvádzali dva údaje. Prvý údaj informoval o mieste, kde chodia miestni poddaní mlieť, teda kde sa nachádza najbližší mlyn. V prípade, že sa mlyn nenachádzal v predmetnom sídle, nasledovala tiež informácia o jeho vzdialenosti.

V prvom prípade, keď sa mlyn nachádzal v dotknutom sídle, sa vzdialenosť k mlynu neuvádzala. V tomto prípade však nie vždy platilo, že mlyn sa naozaj nachádzal priamo v intraviláne sídla. Svedčia o tom najmä časté poznámky popisujúce polohu mlynov s uvedením, že mlyn leží v chotári dediny („w chotare / w nasem chotare“) či v blízkosti dediny („pri nas blisko wistawenem / pry našeg obcy“). Ide tu o potvrdenie faktu, že bežnou praxou bývala výstavba mlynov, predstavujúcich hlučnejšie tech-

---

²³ Pri tvorbe mapy, ktorá znázorňuje regióny na základe vzdialenosti k významnejšiemu trhovému centru, bol použitý nástroj „Create Thiessen Polygons“, ktorý je súčasťou nástrojov ArcToolboxu (Analysis Tools – Proximity). Thiessenové (tiež Dirichletové) polygóny alebo Voronoi diagramy, prezentujú metódu, ktorá rozdelí vstupný bodový povrch na n-uholníky (polygóny), ktoré ohraničia akoby zázemie (spádovú oblasť) každého bodu v závislosti od smeru a vzdialenosti k najbližším bodom svojho okolia, t. j. definujú „individuálne“ plochy vplyvu okolo každého zo vstupných bodov. Ide v podstate o interpolačnú a alokačnú metódu priraďujúcu plochu k vstupným bodom na základe ich vzdialenostných a smerových atribútov. V humánogeografickej a demogeografickej praxi sa využívajú na ohraničovanie zázemí miest, spádových oblastí poľnohospodárskych, priemyselných, obchodných, rekreačných a ďalších centier. V spojení s lokačno-alokačnými postupmi vytvárajú vhodnú bázu pre identifikáciu pravdepodobných oblastí vplyvu, resp. potenciálu pre rôzne aktivity človeka a modelovanie sociálno-ekonomických interakcií v geografickom priestore (bližšie Dagmar KUSEDOVÁ, Aplikácia vzdialenostných operátorov GIS v demogeografických analýzach, online: http://gisak.vsb.cz/GIS_Ostrava/GIS_Ova_2002/Sbornik/Referaty/kusendovar.htm [cit. 1. 2. 2020]).

²⁴ Pri tvorbe mapy, ktorá znázorňuje reálne dochádzkové zóny do významnejších trhových centier zo sídiel Zvolenskej stolice, bol použitý nástroj „Aggregate Points“, ktorý je súčasťou nástrojov ArcToolboxu (Cartography Tools – Generalization). Tento nástroj umožňuje vytvoriť polygóny okolo skupiny blízkych bodov.

Obr. č. 2. Mapa znázorňujúca regióny na základe vzdialenosti k významnejším trhovým centráram.
– Kartografické spracovanie Michaela Žoncová.

Obr. č. 3. Mapa znázorňujúca dochádzkové zóny do trhovných miest za obchodom zo sídli Zvolenskej stolice.
– Kartografické spracovanie Michaela Žoncová.

nické zariadenia, skôr mimo intravilánov sídiel, alebo na ich okraji („na koncy dediny“).

V druhom prípade, kedy sa mlyn v predmetnom sídle nenachádzal, sa vždy uviedla vzdialenosť k najbližšiemu mlynu. Mohlo tomu byť aj v prípade, keď mlyn ležal v extraviláne sídla na území vlastného chotára, ale aj na území iného sídla. V prípade, že mlyn ležal na území iného sídla sa zvyčajne uviedol aj konkrétny názov sídla, prípadne mlynu, do ktorého sa chodilo mlieť. Vzdialenosti sa najčastejšie uvádzali v hodinách alebo častiach hodiny (pol štvrť, štvrť, pol, trištvrt, celá, dokonca 5 štvrt hodiny). Podľa uvedeného je zrejmé, že najmenšou jednotkou na vyjadrovanie času bola štvrť hodina. Orientácia na minúty sa nepoužívala. Výnimočne sa vzdialenosť mohla vyjadriť tiež v míľach. Takmer všetky mlyny, do ktorých sa vzdialenosť vyjadrovala v hodinách, sa nachádzali do 1 hodiny pešej chôdze. Vzdialenejší bol len mlyn, ktorý využívali obyvatelia Detvianskej Huty (3 hodiny) a Moštenice (1 hodina a štvrt). V rámci míľových vzdialeností sa najďalej nachádzali mlyny, do ktorých dochádzali obyvatelia Kališťa (2 míle). Ostatné sa nachádzali do vzdialenosti jednej míle. Dochádzku do mlynu v inej stolici uviedli len obyvatelia Rakovca, ktorí využívali mlyn v susedných Hontianskych Nemciach na území Hontianskej stolice.

Mlyny zachytávajú aj mapové listy prvého vojenského mapovania, známeho tiež ako jozefské mapovanie, ktoré v predmetnej oblasti vznikli len približne o desaťročie neskôr od nahlasovania údajov pre potreby vyhotovenia tereziánskeho urbáru.²⁵ To umožňuje údaje obsiahnuté v dotazníkových odpovediach porovnať s týmto unikátnym kartografickým prameňom. Pri takomto porovnaní možno zistiť, že niektoré mlyny vojenský kartografi vôbec nezaznamenali. Na druhej strane sa výnimočnejšie objavili aj také prípady, kedy mlyn naznačený v mape neuvádzali poddaní v urbári. Oba prípady sú pravdepodobne skôr dokladom nepresností vzniknutých pri mapovaní daného územia.

Mapa znázorňujúca cesty k mlynom (obr. č. 4) akcentuje výlučne výpoveď študovaného historického prameňa. Z uvedeného dôvodu nezachytáva presnú polohu jednotlivých mlynov, ani ich skutočný počet. Na zistenie týchto skutočností by bola potrebná práca s ďalšími dobovými prameňmi a ich komparácia s výpoveďami poddaných zaznamenanými počas príprav urbárskej regulácie. Kartograficky je možné v tomto prípade teda vyjadriť len fakt, či poddaní vzdialenosť k najbližšiemu mlynu nešpecifikovali, alebo vo svojej výpovedi uviedli aj konkrétnu vzdialenosť k najbližšiemu mlynu či mlynom, ktoré bežne používali. V prvom prípade tým vyjadrili skutočnosť, že mlyn sa nachádza priamo v sídle, na jeho okraji, alebo v jeho bezprostrednej blízkosti. Dochádzku na mlynské miesto v takomto prípade nepovažovali za nijako obmedzujúcu záležitosť. V druhom prípade tým vyjadrili fakt, že naopak dochádzka k mlynu im spôsobovala isté časové obmedzenia.

²⁵ Az első katonai felmérés, Budapest 2004 (DVD). Mapy sú dostupné tiež na stránke: <https://mapire.eu/en/>.

Obr. č. 4. Mapa znázorňujúca cesty poddianých k obilným mlynom. – Kartografické spracovanie Michaela Žoncová.

Výpovede o kvalite ciest

Z hľadiska výskumu ciest a dopravných pomerov v minulosti sú mimoriadne cenné výpovede charakterizujúce kvalitu používaných ciest. Tieto údaje sú o to zaujímavejšie a hodnotnejšie, že ide o pohľad na kvalitu ciest zo strany samotných poddaných, teda pravidelných užívateľov hodnotených cestných spojov. Predstavitelia jednotlivých sídiel sa vo svojich výpovediach vyjadrovali väčšinou jednoduchými slovnými spojeniami, na základe ktorých môžeme vytvoriť štvorstupňovú škálu kvality používaných ciest (dobré, čiastočne dobré, zlé, závislé od počasia).

Najčastejšie slovné vyjadrenia charakterizujúce dobrú či uspokojivú kvalitu ciest boli také, kde respondenti uviedli, že chodia veľmi dobrou, dobrou alebo rovnou cestou. Naopak, najčastejšie vyjadrenia upozorňujúce na zlú kvalitu cesty boli také, kde uviedli, že chodia zlou, ťažkou, odolnou, veľmi odolnou, skalnatou, tvrdou, kopcovitou či dokonca mrcha a veľmi mrcha cestou. Časté boli aj neutrálnejšie vyjadrenia upozorňujúce na stav, kde len časť cesty bola dobrá, avšak jej druhá časť mala nízku kvalitu, prípadne tiež na podstatný vplyv aktuálneho počasia na kvalitu cesty. Najčastejším vyjadrením charakterizujúcim len čiastočnú kvalitu cesty na niektorých úsekoch boli také, kde poddaní uvádzali, že chodia po z časti dobrej ceste, z dvoch tretín dobrej ceste či z polovice po skalnatej ceste. Závislosť kvality cesty na aktuálnom počasi vyjadrovali poddaní najmä konštatovaním, že chodia po niekedy dobrej a niekedy zlej ceste. Zohľadnenie faktoru počasia pri charakteristike kvality cesty potvrdzuje odvolanie na čas, v ktorom cestu používali („*wedle pripadnoscy casu kedy dobrou kedy zlou cestou chodime*“).²⁶

Výnimočne poddaní uviedli aj bližšiu charakteristiku používanej cesty ako napríklad, že používajú krajinskú, hradsú, alebo veľkú hradsú cestu. Bolo to najmä v súvislosti so sťažnosťami na škody spôsobené intenzívnym pohybom pocestných po týchto frekventovanejších používaných cestách. Takto sa sťažovali napríklad obyvatelia Badína na škody, ktoré na ich lúkach spôsobujú pocestní po tom, čo cez ne bola postavená pred 5 rokmi (1765) krajinská cesta.²⁷ Vďaka tejto ojedinelej sťažnosti sa v tomto prípade dokonca dozvedáme presnú dobu výstavby cesty. Obyvatelia Domaník sa sťažovali, že pocestní s vozmi im ničia pastviny a lúky, pričom ako dôvod uviedli to, že ležia na veľkej hradskej ceste. Škody, bez bližšej špecifikácie, ktoré spôsobujú pocestní uviedli aj obyvatelia Kremničky, čo zdôvodnili takisto tým, že ich dedina leží priamo na hradskej.

Limitom historického prameňa je fakt, že charakteristika kvality ciest sa neuvádzala vo všetkých urbároch. Tieto údaje, charakterizujúce kvalitu bežne využívanej

²⁶ Toto konkrétne konštatovanie napr. v urbároch dedín Vígľaš a Stožok.

²⁷ „*Pre orsaczku wsseobecnu cestu, w prostred luk pret piatma rokmy wymeranu, z popraniem a wyważanim, take tess ginich pocesnych, stran cesty y oprek luk chodicich, škodu welku ci-time.*“

cestnej komunikácie, možno spojiť asi len s polovicou z celkového počtu sídiel zahrnutých v jednotlivých urbároch. V absolútnych číslach to predstavuje 82 z celkového počtu 151 sídiel. Aby kartografické vyjadrenie problematiky verne odrážalo výpoveď dobového prameňa, mohlo byť zrealizované len prostredníctvom bodových mapových znakov. Pre zobrazenie ciest vhodnejšie líniové mapové znaky, by boli v tomto prípade príliš špekulatívne. Aj bodové kartografické zobrazenie však umožňuje vytvoriť si aspoň čiastočnú predstavu o kvalite jednotlivých cestných úsekov (obr. č. 5).

Ako kvalitatívne dobré cesty možno hodnotiť napríklad komunikáciu medzi Banskou Bystricou a Zvolenom, pokračujúcu ďalej po Hronskú Breznicu, cestu z Hronskej Breznice cez Kozelník do Banskej Štiavnice, cestu od Banskej Bystrice na Horehronie po Brezno či cestu z Banskej Bystrice cez Kostiviarsku, Sv. Jakub do Uľanky s odbočkou na Španiu Dolinu.²⁸ Za cesty veľmi zlej kvality možno naopak považovať napríklad komunikácie vedúce od Bielych handlov do Brezna, ako aj všetky lesné cesty vrátane tých, ktoré viedli z Čutkovskej hory na Španiu Dolinu, spomínané obyvateľmi z dedín Hiadeľ, Medzibrod a Podkonice.²⁹ Ako z časti dobré a z časti zlé hodnotili svoje cesty napríklad obyvatelia mestečiek ležiacich severne od Krupiny,³⁰ pričom podrobnejšie sa o nich rozpisali najmä predstavitelia Dobrej Nivy a Sásy.³¹ V prípade dedín Bacúrov a Trnie museli miestni obyvatelia negatívne hodnotiť len cesty okolo vlastných dedín a v prípade Ostrej Lúky zrejme aj v smere na Krupinu. Napokon, ako cesty svojou kvalitou závislé od počasia hodnotili svoje komunikácie len predstavitelia sídiel ležiacich na území Vígľašského panstva.³²

S pomocou mapového výstupu zobrazujúceho skúmaný jav je možné zaradiť konkrétne hodnotenie kvality komunikácie do kontextu s typom krajiny (hoci v tomto prípade len s typom odvíjajúcim sa od charakteru reliéfu), v ktorom sa sídlo nachádza,

---

²⁸ Ako dobré hodnotili cesty obyvatelia 40 sídiel: Badín, Budča, Budička (okrem ciest vo vlastnom chotári), Dubová, Hájniky, Hronsek, Hronská Breznica, Jasenie, Kostiviarska, Kováčová, Kozelník, Kráľová, Kremnička, Lieskovec, Lučatín, Lukové, Lupča, Lupčianska Ulica, Majer (okrem lesných ciest), Môľová, Piesky, Podlavice, Predajná, Radvaň, Richtárová, Rybáre, Sampor, Selce, Senica, Sielnica, Sv. Jakub, Sv. Ondrej, Šalková, Špania Dolina, Turová, Uľanka, Valaská, Veľká Lúka, Vlkanová, Zámotie.

²⁹ Mimoriadne negatívne hodnotili svoje cesty predstavitelia 21 sídiel: Krám, Pôbišovo, Filipovo, Gašparovo, Bacúch, Braváčovo, Podholie, Srnkovo, Domaníky (aj napriek polohe na hradskej), Dúbravica, Hiadeľ, Hrochoť, Kráľovce, Kynceľová, Medzibrod, Michalková, Osrblie, Podkonice, Podzámčok, Rakovec, Riečka (lesné).

³⁰ Takto hodnotili svoje cesty predstavitelia spolu 6 sídiel: mestečiek Babiná, Dobrá Niva, Sása a dedín Bacúrov, Ostrá Lúka, Trnie.

³¹ „... do pred gmenowanich kralowskich miest gakožto do Krupini z polowice, do Štiavnice priliž skalnatu do Zvolena tiež tak odpornu cestu mame. Do Bystrice pak a do Cremnice tiež na polowicy odpornu, potom pak spusobnegssu mame.“

³² Konkrétne išlo o 15 sídiel: Bečov, Čerín, Čačín, Závada, Detva, Dúbravy, Kalinka, Klokoč, Očová, Sebedín, Stožok, Zvolenská Slatina, Vígľaš, Vígľašská Huta, Zolná.

Obr. č. 5. Mapa znázorňujúca hodnotenie kvality ciest poddanými. – Kartografické spracovanie Michaela Žoncová.

resp. cez ktorý cesta prechádza. V prípade hodnotenia kvality ciest je totiž potrebné mať na zreteli fakt, že tu išlo o relatívne výpovede poddaných, odvíjajúce sa aj od typu krajiny (charakterizovanom napr. reliéfom, vodnou sieťou, zalesnením územia a pod.) či dopravnej infraštruktúry (tvorenej napr. mostami, stanicami na preprahu záprahov, alebo prícestnými hostincami).

Uvedené závery, vychádzajúce z výpovedí predstaviteľov obecných komún z čias prípravy tereziánskeho urbáru, môžeme porovnať napríklad s dobovou klasifikáciou ciest, do značnej miery odrážajúcou ich kvalitu, zachytených na mape Ignáca Müllera (1769) a na mapových listoch prvého vojenského mapovania.³³ Ďalšou vhodnou alternatívou pre takúto komparáciu môžu byť aj vojenské popisy ciest zaradené do písomných opisov krajiny (Militärische Landesbeschreibungen), ktoré vznikli pri príležitosti prvého vojenského mapovania.³⁴

Záver

Výskumom dotazníkových odpovedí z čias prípravy tereziánskej urbárskej regulácie sa podarilo zhromaždiť množstvo historických dát vypovedajúcich o pracovnej mobilite poddanského obyvateľstva žijúceho na území Zvolenskej stolice. Zaznamená pritom bola mobilita poddaných na území panstiev (zväčša povinná), na území celej stolice presahujúca hranice panstiev (povinná aj zárobková), ale tiež smerujúca za hranice Zvolenskej stolice, či už do susedných, alebo aj vzdialenejších stolíc (zväčša zárobková). Špecifickým typom mimoriadne rozšírenej pracovnej mobility v regióne bola doprava dreva realizovaná po vodných cestách, ktorá sa realizovala vo forme pltníctva, alebo voľného plavenia dreva. Niektoré zo sledovaných javov súvisiacich s používaním ciest a mobilitou poddaných boli spracované prostredníctvom mapových výstupov vytvorených v programe ArcMap 10.5. Zmienky o dochádzke na trhy umožnili vytvoriť mapu trhových sfér. Tieto bolo možné vyjadriť ako líniovo, tak aj areálovo, vo forme potenciálnych, ako aj reálnych trhových sfér. Podobne tak, získané údaje umožnili vyhotoviť mapu znázorňujúcu dostupnosť mlynov či kvalitu ciest. Medzi mimoriadne hodnotné patria práve dáta umožňujúce hodnotenie kvality používaných ciest, nakoľko reprezentujú reálny pohľad ich pravidelných užívateľov.

---

³³ Obe kartografické diela vo vzťahu k dobovým cestám analyzoval Peter ŠIMKO, Cestná sieť Slovenska na mape Uhorska od Ignáca Müllera a 1. vojenskom mapovaní, in: Dejiny cestnej dopravy na Slovensku II, ed. Peter Šimko, Žilina 2017, s. 101–117.

³⁴ V úplnosti sú dostupné v prácach: Az első katonai felmérés (ako pozn. 25) resp. Bronislava PORUBSKÁ – Annamária JANKÓ, Vojenské mapovanie na Slovensku 1769–1883, Bratislava 2013, CD-ROM príloha.

Oto Tomeček – Michaela Žoncová

Ways to Research Paths Based on Documents from the Maria Theresia's Urbarial Survey

In the second half of the 18th century during the process of preparation of the Maria Theresia's urbarial survey in Hungary the situation in individual communities was researched by means of questionnaires. The survived sheets with questionnaire responses comprise, beside others, lots of information regarding labour-related mobility of serfs (compulsory as well as profitable), journeys to places where more significant fairs were held and to places where mills were situated, and also information describing the importance and quality of used paths. It was specifically this aspect of documents from the Maria Theresia's urbarial survey which Slovak researchers dealing with historic paths, transportation and mobility of serfs have neglected by now. The paper introduces ways to research these features based on information obtained from questionnaire responses provided by representatives of municipalities in the Zvolen district. One of the outcomes of the research is a set of five maps created in the ArcMap 10.5 application. Two of the maps showed how people travelled from individual municipalities to places where fairs were held (in lines and premises). The third map indicated hypothetic fair regions created on the basis of distances between individual sites where fairs were held. The remaining two maps show journeys to mills and of serfs' reports on quality of paths they regularly used.

Stanislav Svoboda*

NOVOVĚKÉ HŘBITOVY V DOLNÍM SLEZSKU

MODERN ERA CEMETERIES IN LOWER SILESIA

Keywords

cemetery
cartographic sources
field research
site of memory
Lower Silesia

Abstract

The paper introduces modern era cemeteries in Lower Silesia as specific parts of historical landscape. The timeframe of the topic spans the period from the reforms introduced at the Age of Enlightenment at the end of the 18th century till today. The field research focused on the study of urban, architectural and heritage qualities of cemeteries while taking their stonemason and vegetation components into consideration. This was followed by analysis of cartographic and iconographic sources mostly from the 19th and 20th centuries based on which it was possible to reconstruct the ideal look of cemeteries whose appearance changed significantly after the expulsion of Germans. There is a large set of documents that comprises information about the dramatic character and the scope of the changes. Based on the obtained knowledge we can say that cemeteries in Lower Silesia have been specific historical landscapes which are real sites of memory.

* PhDr. et Ing. Stanislav Svoboda, Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, Historický ústav, náměstí Svobody 331, 500 03 Hradec Králové. E-mail: hic.libertas@gmail.com. – Studie vznikla jako výstup projektu Specifického výzkumu 2019 – Středočeská a dolnoslezská hřbitovní kultura, komparace modelových lokalit v období novověku, který byl pod č. 2120 financován z prostředků Studentské grantové soutěže na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové.

Novověké hřbitovy jako výzkumné téma

Hřbitovní kultura je fenomén, který se od poloviny minulého století těší stále většímu zájmu badatelů z nejrůznějších vědních oborů. Petr Kovařík ve svém průvodci po pražských hřbitovech nahlíží na hřbitovy jako na koncentrovanou zkratku historie a kultury; ba dokonce pokládá 19. století za dobu, která ze hřbitovů vytvořila „kulturní instituce.“¹ Obdobně k tématu přistoupili Marek Burak a Halina Okólska ve knize o starých vřatislavských hřbitovech.²

Uvedené publikace mě nasměrovaly k výzkumu hřbitovů Dolního Slezska,³ přičemž jsem si kladl otázky: Čím je novověká dolnoslezská civilní nežidovská hřbitovní kultura typická a čím se naopak (od české) liší?⁴ Jaké jsou možné příčiny? Jsou dolnoslezské hřbitovy místem národní či alespoň regionální paměti?

Jelikož je oblast Dolního Slezska plošně rozsáhlá, bylo nutné přistoupit před terénním výzkumem a rešerší pramenů k prostorové a početní redukci hřbitovů (a nepřímo i výběru pramenů).⁵ Terénní výzkum v Dolním Slezsku byl realizován v dubnu a květnu 2019, přičemž bylo navštíveno 78 lokalit (nežidovské, civilní hřbitovy). Pozornost byla věnována nejen aktivním, ale i opuštěným a zaniklým hřbitovům. Analyzované historické,⁶ kulturní,⁷ krajinné⁸ a provozní⁹ znaky byly zaznamenány do tabu-

¹ Petr KOVAŘÍK, *Procházky po pražských hřbitovech*, Praha 2017.

² Marek BURAK – Halina OKÓLSKA, *Friedhöfe des alten Breslaus*, Wrocław 2007.

³ Dnes Dolní Slezsko v podstatě reprezentuje Województwo dolnośląskie (dále Dolnoslezské vojvodství), které je od 1. 1. 1999 vyšším územně samosprávným celkem Polska. Vojvodství zaujímal k roku 1999 plochu 19 948 km² (6,5 % rozlohy Polska). Na území vojvodství se nacházelo 165 gmin (dále obec), které byly organizovány v celkem 26 zemských a 4 městských powiatach (dále okres) – srov. Tomasz DUDA, *Nasz nowy Dolny Śląsk*, in: *Dolny Śląsk*, Nr. 6/99, Wrocław 1999, s. 25.

⁴ Získané poznatky by měly být vyhodnoceny v připravované dizertační práci *Hřbitovy na Nymbursku a Poděbradsku nejen jako místa paměti*.

⁵ Eva SEMOTANOVÁ – Pavel CHROMÝ – Zdeněk KUČERA, *Historická geografie. Tradiční a modernita*, Praha 2018, s. 80.

⁶ Do historických znaků řadím dobu vzniku hřbitova (druhá polovina 20. století, první polovina 20. století, 19. století, 17. a 18. století, starší).

⁷ Mezi kulturní znaky zahrnuji konfesi, umístění památníku událostí, sloh kamenické/plastické výzdoby, přítomnost kulturních památek, přítomnost hrobů významných osobností. Kde to bylo možné, byla evidována jména kameníků, sochařů, architektů.

⁸ Za krajinné znaky pokládám umístění v krajině/sídle, kompoziční ztvárnění areálu, uplatnění dřevin.

⁹ Provozními znaky odvisí od činnosti hřbitova. Základní jsou výměra, forma oplocení, stavby a zařízení, přítomnost kaplových hrodek, přítomnost kolumbária, umístění informačního plánu a provozního řádu.

lek a následně vyhodnoceny. Mimořádnou pozornost si vyžádala paměť místa. Kromě běžných pomníků obětem z druhé světové války, bylo třeba evidovat pomníky obětem Katyňského zločinu, události ve Smolensku, obětem totality, vyhnancům na Sibiř, stejně jako památníků na transfer obyvatel ze Lvova, Volyně či Vilna.

Zkoumání novověkých hřbitovů v Dolním Slezsku s sebou přináší nejen studium aktuálních polských toponym,¹⁰ ale také historických německých, neboť území bylo až do konce druhé světové války součástí německojazyčného prostředí.¹¹ Při dohledávání historických názvů sídel byl proto využíván geografický slovník Stanisława Rosponda.¹² Z hlediska studování problematiky hřbitovů druhé poloviny 20. století byla zvláště cenná monografie Václava Vejrocha,¹³ která byla průběžně komparována s nalezovým „slezským“ normativem pro hřbitovy.¹⁴

Souběžně s terénním výzkumem probíhalo studium pramenů deponovaných zejména v Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dále APW).¹⁵ Zvláště cenné byly fondy Akta Miasta Wrocławia (dále Akta města Vratislavi),¹⁶ Rejencja Wrocławska (dále Vratislavský kraj),¹⁷ Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu, Wydział do Spraw Wyznań (dále Oddělení správy vyznání),¹⁸ Biuro Projektów Budow-

¹⁰ V rámci studie bylo u zahraničních názvů sídel použito ustálených českých exonym. V případě, že nejsou obecně známá, je toponym uvedeno v původním znění (endonymum).

¹¹ V lednu 1946 zahájila činnost Komise pro udělování místních názvů na získaných územích. Činnost vykonávala do roku 1948 (Rudolf ŽÁČEK, Dějiny Slezska v datech, Praha 2004, s. 368).

¹² Stanisław ROSPOND, Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej, Warszawa 1951.

¹³ Václav VEJROCH, Smuteční síně a hřbitovy, Hradec Králové 1977.

¹⁴ Normativ byl nalezen ve fondu Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dále APW), Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego we Wrocławiu (1950–1990), položka 82-481-0-707 Projekt Remontu i Rozbudowy Cmentarza Komunalnego w Wałbrzychu przy ul. Żeromskiego, 1963.

¹⁵ Další prameny byly čerpány například v Muzeum Sztuki Cmentarnej ve Vratislavi a Muzeum Okręgowe v Lešně.

¹⁶ APW, f. 82-28 Akta Miasta Wrocławia, (990) 1214–1945: oddělení II. Księgi, oddíl P. Kościoły (1411–1906) Materiały dot. kościołów wrocławskich i cmentarzy, szkolnictwa miejskiego i uniwersytetu wrocławskiego, legaty i zapisy na rzecz kościołów i szkół, księgi rachunkowe; oddělení III. Akta, oddíl b/ Akta nowej registratury Magistratu. 4. Kościoły (pogrzeby, cmentarze). (1645–1940) Akta kościołów, sprawy duchownych, dokumentacja cmentarzy; oddělení IV. Materiały kartograficzne (1612–1943). Přístup k některým z nich je možný online: http://archeon.net/atom/tools/index.php?oper=szukaj&formularz=zlozony&kopia_cyfrowa=on&jednostki=on&dokumenty=on&nrap=82&nr_zespol=28 [cit. 19. 1. 2020].

¹⁷ APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945.

¹⁸ APW, f. 82-332 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu (1924–1949) 1950–1973 (1974–2009).

nictwa Komunalnego we Wrocławiu (dále Kancelář komunálního stavitelství ve Vratislavi)¹⁹ a Miejskie Przedsiębiorstwo Zieleni we Wrocławiu (dále Kanceláře městské zeleně).²⁰ Jelikož byly v některých fondech okrajově a nesystematicky zmíněny i hřbitovy židovské a vojenské, byly v rámci studie publikovány též, byť nebyly předmětem výzkumu.

Dolnoslezské hřbitovy

Zkoumaná oblast Dolního Slezska byla přibližně od roku 1741 součástí pruského státu. V rámci vojensko-administrativní reformy Friedricha II. byla v roce 1742 pojmenována Vratislavsko²¹ a následně se stala pruskou provincií *preußische Provinz Schlesien*, neoficiálně zvané jako *Pruské Slezsko* (*Preussisch-Schlesien*). Násilné začlenění do nového polského státu v roce 1945 přineslo zásadní změnou pro celou zemi. Za druhé světové války odtud odešly asi tři miliony Němců a v roce 1946 je následoval ještě asi jeden a čtvrt milionu. Příchod „nového“ polského obyvatelstva z východu do Dolního Slezska představoval asi 700 000 osob. V prosinci 1950 žilo v Dolním Slezsku již 1 700 000 polských novousedlíků.²² Takto razantní výměna společnosti se odrazila i na hmotné a mentální proměně hřbitovní kultury. Noví příchozí převzali zanechané materiální hodnoty, ale neměli k nim žádnou vazbu. Spíše se snažili stopy německé minulosti zahladit. U zrušených hřbitovů mělo dojít po uplynutí 40 let od posledního pohřbu ke změně na park či jinou zelenou plochu.²³ Častokrát ale docházelo k jejich předčasnému zrušení.²⁴ Představu o ztrátách funerálních památek v rámci památkového fondu Dolního Slezska přináší monografie Adriany Merta-Staszczak.²⁵

---

¹⁹ APW, f. 82-481 Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego we Wrocławiu (1950–1990).

²⁰ APW, f. 82-1321 Miejskie Przedsiębiorstwo Zieleni we Wrocławiu, (1945–1946) 1950–1992.

²¹ R. ŽÁČEK, Dějiny (jako pozn. 11), s. 196.

²² Tamtéž, s. 368.

²³ Georg THUM, Uproated. How Breslau Become Wrocław During the Century of Expulsion, Wrocław 2011, s. 283.

²⁴ APW, f. 82-915 Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Olesnicy, (1945) 1950–1973, 82-915-0-3-199 Likwidacja cmentarza żydowskiego i poniemieckiego 1966–1973.

²⁵ Adriana MERTA-STASZCZAK, Niechciane Dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989, Warszawa 2018.

Specifické postavení v rámci celého Slezska má Vratislav.²⁶ Jako třetí největší město Německého císařství (po Berlínu a Kolínu nad Rýnem) dosáhlo půl milionu obyvatel v roce 1910.²⁷ Jedním z důvodů růstu rozlohy města i počtu obyvatelstva bylo přičleňování okolních obcí k Vratislavi, které vyvrcholilo v roce 1928 vznikem tzv. Velké Vratislavi.²⁸ Stejně jako město, prošly po válce i vratislavské hřbitovy radikální proměnou. V roce 1925 jich bylo ve městě a nejbližším okolí 41 a zaujímaly plochu 237 ha. Do tohoto výčtu patřilo i 17 uzavřených malých kostelních hřbitovů o celkové ploše 11 ha. Zachovaly se pouze tři vratislavské hřbitovy vzniklé před rokem 1945.²⁹ Paradoxem proto bylo, že se po válce řešil nedostatek (vhodných) hřbitovů. Problémem byly „obecné etické námitky k odstraňování hřbitovních nápisů nebo dokonce celých hřbitovů. Kromě zbožnosti se předmětem odporu staly také historické a propagandistické důvody. Většina hrobových nápisů v dolnoslezských hřbitovech byla napsána v němčině, ale mnoho pohřbených mělo polská jména. Úřady diskutovaly, zda spojení mezi polskými jmény a německými nápisy má být cenným dokumentem podporujícím argument, že západní území měla dlouhou polskou minulost, nebo zda místo bylo důkazem úspěšného germanizačního procesu“.³⁰

Situace evangelických hřbitovů v Dolním Slezsku byla po válce složitější. Původní německé obyvatelstvo bylo odsunuto a na jeho místo přišli většinou katolíci. Staré evangelické hřbitovy zmizely často beze stopy. Výjimečně se zachovala torza hrobů. Pokud se někde zachovaly větší části evangelických hřbitovů, tak jako součást hřbitovů předaných katolíkům.³¹

Poválečná evidence a správa hřbitovů

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu, Wydział do Spraw Wyznań (dále Oddělení správy vyznání) shromáždilo k lednu 1955 evidenci hřbitovů ze

---

²⁶ Vratislavi je v rámci studie věnováno místo z důvodu uceleného pohledu na problematiku dolnoslezských hřbitovů. V rámci terénního výzkumu a archivní rešerše byl důraz kladen na studium hřbitovů mimo Vratislav. Z celkového počtu 78 hřbitovů bylo ve Vratislavi studováno jen 16 lokalit.

²⁷ Marek CZAPLINSKI – Elżbieta KASZUBA – Gabriela WAŚ – Rościśław ŻERELIK, *Historia Śląska, Wrocław 2002*, s. 296.

²⁸ M. BURAK – H. OKÓLSKA, *Friedhöfe* (jako pozn. 2), s. 12.

²⁹ *Tamtéž*, s. 17.

³⁰ G. THUM, *Uproated. How Breslau* (jako pozn. 23), s. 282–284.

³¹ Dariusz CZWOJDRAK – Bartłomiej KOPACZYNSKI, *Wiejskie cmentarze ewangeliczne w powiecie wschowskim – stan zachowania, Kultura funeralna ziemi wschowskiej*, red. Paweł Klint – Marta Malkus – Kamila Szymanska, *Wschowa 2010*, s. 213.

14 okresů.³² Bohužel se pro tehdejší evidenci ne zvolila jednotná metodika, a tak hodnoty sumarizované v tab. 1 vykazují drobné chyby nebo některé hodnoty postrádají. Přestože se primárně jednalo o evidenci konfesních hřbitovů, některé okresy do nich zahrnuly hřbitovy komunální a vojenské.

Komplexní pohled na problematiku rušených hřbitovů přináší fond Urząd Województwa Wrocławskiego i miasta Wrocławia we Wrocławiu (dále Kancelář Vratislavského vojvodství a města Vratislavi).³³ K roku 1974 byl zpracován Wykaz cmentarzy zamkniętych przeznaczonych na inny cel (Seznam uzavřených hřbitovů určených k jinému využití).³⁴ Souhrnné výsledky jsou uvedeny v tab. 2.

V témže fondu se nacházejí i písemnosti Ministerstwa Kultury i Sztuki, Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków (dále Památkový úřad). V roce 1979 se připravoval projekt k evidenci všech památek sepulkrálního umění v Polsku.³⁵ Důvodem byla předchozí dlouhodobá absence péče a následný zhoršený stav sepulkrálních památek. Jelikož nebyly k dispozici nákresy ani půdorysy hřbitovů, byli konzervátoři požádáni, aby zajistili monitoring a sestavili mapovací skupiny. Rovněž jim byla doporučena spolupráce s členy organizace Komisją Opieki nad Zabytkami. Péče o nejcennější areály a památky se svěčila členům organizace Społecznych Opiekunów Zabytków. Mapování mělo být zahájeno v roce 1980.

Památkový úřad v roce 1980 konstatoval,³⁶ že byla zpracována „vzorová“ evidenční karta hřbitovů.³⁷ S ohledem na rozsah úkolu se plán evidencí prodloužil do konce roku 1982. K tomuto byly stanoveny pokyny Społecznej Komisji Ochrony Cmentarzy (dále Komise ochrany hřbitovů).³⁸ Především se mělo dbát o hroby prů-

³² APW, f. 82-332 Prezydium (jako pozn. 18), 82-332-0-4-IV-3 Wykazy Cmentarzy Wyznaniowych na Terenie Województwa Wrocławskiego 1955.

³³ APW, f. 82-2060 Urząd Województwa Wrocławskiego i Miasta Wrocławia we Wrocławiu, (1956–1974) 1975–1984.

³⁴ APW, f. 82-2060 Urząd (jako pozn. 33), 82-2060-0-10-1-12 Dokumentacja w Sprawie Ewidencji i Likwidacji Cmentarzy, 1974–1984.

³⁵ APW, f. 82-2060 Urząd (jako pozn. 33), Nr ref. MOZ-Cm/Ewid/79-361 ze dne 22. 11. 1979.

³⁶ APW, f. 82-2060 Urząd (jako pozn. 33), Nr ref. MOZ-O/Cm.Ewid/81-340 ze dne 15. 6. 1981.

³⁷ Za účelem sjednocení péče o hřbitovní památky se na sjezdu konzervátorů v Halinie v roce 1980 dohodla forma a obsah informativní karty hřbitova (Karta Cmentarza). Měla být zpracována bez rozdílu výměry, vyznání, správce. Karty se měly zpracovat ve třech exemplářích. Bylo možné dohodnout placenou konzultaci s odborníky. Garantem evidence měly být Spolek PAX.

³⁸ Pokyny společné komise ochrany hřbitovů zahrnovaly sedm odstavců a mimo jiné obsahovaly specifikaci členů: Przedstawiciel Wydziału d/s Wyznań przy Urzędzie Woj. we Wrocławiu, przedstawiciel Biura Dokumentacji Zabytków we Wrocławiu, Przedstawiciel O/W Stowarzyszenia PAX we Wrocławiu, Przedstawiciel Wojewódzkiej Społecznej Komisji Opieki nad Zabytkami

Tab. 1. Evidence hřbitovů Vratislavského vojvodství, stav k lednu 1955. ŘK (římsko-katolické), EV (evangelické), Žid. (židovské), Kom. (komunální), Voj. (vojenské), m (městské), v (venkovské).

okres	celkem hřbitovy	ŘK celkem	ŘK činné	ŘK nečinné	EV celkem	EV činné	EV nečinné	Žid.	Kom.	Voj.	jiné vyzn.
Bolševac	58	42	27	15	14	1	13	1	1		
Bystřice	54	5 m 44 v	4 m 37 v	1 m 7 v	2 m 3 v	1 m	3 v				
Dzierżoniów	45	29	27	2	14	2	12	1			1
Jawor	30	4	4	4	25	5	20	1			
Jelení Hora	54	27	2 m 21 v	4	27		27 v				
Olešnice	34	34	24 v	10 v							
Slezká Hora	49	14			35						
Střelín	39	11	11		22		22	1	5		
Svidnice	99	50	2 m 44 v	1 m 3 v	42	2 m	1 m 39 v		7		
Syrov	47(?)	18(?)	20(?)		24(?)	1		1	3	1	
Třebnice	53	38	30	8	15	1	14				
Volov	88	53	4 m 35 v	3 m 11 v	34	1 m 2 v	31 v				1
Vratislav	53	50	48	2	3		3				
Złotoryje	58(?)	40	32	8	13	5	8	1	2(?)	2(?)	
Celkem	761(?)	459(?)			273(?)			6	18(?)	3(?)	2

Tab. 2. Seznam uzavřených hřbitovů určených k jinému využití, 1974. DS (Dolní Slezsko), W (Vratislav), ŘK (římsko-katolické), EV (evangelické), Žid. (židovské), Kom. (komunální), Voj. (vojenské).

Oblast	Hřbitovy	ŘK	EV	Žid.	Kom.	Voj.	Neuvedeno	Výměra (ha)	Zrušené	Zrušené	Zrušené	Zrušené
DS	379	106	238	11	7	1	16	186,5 ¹	27.3.1958	8.12.1961	7.5.1962	16.12.1963
W	71	30	24	1	5	1	10	389,6 ²	84	43	107	8

¹ Nebylo možné započítat plochu hřbitovů v obcích Milim, Strachocin, Strzelim ul. Staszica, Swienawa, Wziachowo Wielkie a Żorawina.

² Nebylo možné započítat plochu hřbitovů v ulicích Jesieniicka, Asnyuka a Prusa.

kopníků a osob spojených s rozvojem města Vratislavi, o trvalou péči hrobů Polonii Wrocławskiej, o trvalou péči hrobů veteránů, o ochranu architektonicky hodnotných hřbitovů a o založení a provoz lapidárií v případě zničení hřbitova. Komise ochrany hřbitovů informovala 18. 1. 1983 Kancelář Vratislavského vojvodství a města Vratislavi, že na území vojvodství bylo 531 hřbitovů (239 činných a 292 nečinných). Při studiu hřbitovů se členové komise věnovali též kamenickým a sochařským školám, např. ze Slezských Teplic (Warmbrunn/Cieplice Śląskie) a dílně G. Ricztera z Volova. Stowarzyszenie „PAX“ Wrocław (dále Spolek PAX) ke studiu a monitoringu hřbitovů využíval též staré německé mapy z 19. století, které kombinoval s aktuálními geodetickými mapami a poznatky v terénu.

Konserwator Zabytków Województwa Wrocławskiego i miasta Wrocławia (dále vojvodský konzervátor) uvedl,³⁹ že do evidence hřbitovů zahrnul jen areály vzniklé před rokem 1945. Za historické nekropole považoval okolo 380 objektů. Nejnáléhavějšími úkoly roku 1983 se staly:

- kontrola a péče o židovský hřbitov v ul. Ślężna ve Vratislavi;
- ve Volově-Gancarzu příprava expozice sepulkrálního umění z okruhu školy ve Slezských Teplicích, oprava brány, údržba zeleně na hřbitově;
- restaurování náhrobku F. C. Acharda (průkopníka cukrovarnictví) v Moczydlnicy Dworskiej u Volova a zpřístupnění tamního hřbitova.

Zachovalo se i několik adresných prohlášení konzervátora k ochraně rušených hřbitovů, jako například pro neogotický náhrobek z roku 1868 v obci Boguszyce, vysokou zeleň v obci Dolní Břeh ul. Sienkiewicza,⁴⁰ vzrostlé lípy v Olešnici-Ratajích v ul. Wielkopólna, přenesení pěti železných křížů na nový hřbitov v Stróže Górne, zachování lipové aleje v obci Swienawa.⁴¹ V obci Żórawina mělo vzniknout ze hřbitova lapidárium. U vratislavských hřbitovů v ul. Prusa, Cmentarna, Tatrzańska je k roku 1964 zmínka o restaurování.

Na okresní úrovni se správě hřbitovů věnovalo například Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Olešnici, Sprawy Cmentarzy (dále Správa hřbitovů Olešni-

---

PTTK we Wrocławiu, Przedstawiciel Kongregacji Wyznań Mojżeszowych, Przedstawiciel ZW Ligi Ochrony Przyrody we Wrocławiu, przedstawiciel Zarządu Dolnośląskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturowego we Wrocławiu, przedstawiciel Zarządu Towarzystwa Miłośników we Wrocławiu, przedstawiciel Stowarzyszenia Historyków Sztuki we Wrocławiu, przedstawiciel Dolnośląskiego Klubu Kombatantów Polskich Sił Zbrojnych we Wrocławiu.

³⁹ APW, f. 82-2060 Urząd (jako pozn. 33), 82-2060-0-10-1-12 Dokumentacja w Sprawie Ewidencji i Likwidacji Cmentarzy, 1974–1984. Nr ref. KL-IV 5347/5/84 ze dne 12. 1. 1984.

⁴⁰ APW, f. 82-2060 Urząd (jako pozn. 33), Nr ref. Kl. Kons. W. 6884/6/76 ze dne 26. 1. 1976.

⁴¹ APW, f. 82-2060 Urząd (jako pozn. 33), Nr ref. Kl. Kons. W. 6884/37/75 ze dne 16. 10. 1975.

ce).⁴² V roce 1951 se sestavily záznamy o 53 obcích, kde měly být rušeny hřbitovy. Hřbitovy se dělily dle konfesí a činnosti (srov. tab. 3). Společným znakem všech hřbitovů byly zničené náhrobky, neudržovaný porost, poškozené oplocení.

O dvě desetiletí později byl přehled hřbitovů určených k likvidaci méně obsáhlý. Na okrese Olešnice se jednalo jen o 23 obcí. K jednotlivým hřbitovům je ve složce evidence hřbitovů⁴³ doložena konfese (evangelické 21, židovský 1, bez udání konfese 1), popis (umístění, stav hrobů, stav oplocení, stav porostů apod.), číslo pozemku, výměra (v souhrnu 9,09 ha), rok posledního pohřbu. Někdy je doplněno souhlasné vyjádření římsko-katolické farnosti (pro rušení evangelických hřbitovů), popř. návrh nového využití (nejčastěji zeleň). Z hlediska umístění je pozoruhodný fakt, že měly být mimo jiné rušeny hřbitovy u kostelů v obcích Cieśle, Długołęka, Dobrošice a v centru Miodary.

Formulářové listy pro Główny Urząd Statystyczny – Departament Statystyki Gospodarki Komunalne i Mieszkawowej (dále Statistický úřad) obsahují předtištěné jednotlivé položky jako: konfese, výměra, četnost pohřbů v roce 1969, dekády posledního pohřbu, datum uzavření,⁴⁴ vlastník, správce, existence studna, další stavby, oplocení apod. Evidence měla být vyplněna k 31. 12. 1970. V tab. 4 je uveden souhrn.

Přestože se jednalo o celostátní statistickou aktivitu, ve fondu se nedochovaly všechny evidenční listy. Dokladem je složka k likvidaci hřbitovů na okresu Olešnice 1969–1973.⁴⁵ Ta zahrnuje v součtu 79 hřbitovů v 53 obcích. Jednalo se o přehled činných i nečinných hřbitovů s návrhem na likvidaci 32 hřbitovů v letech 1971–1975 (srov. tab. 5).

Pro statistiku hřbitovů okresu Olešnice roku 1982 schází záznamy pro obce Miedzobórz, Sycov a Dziadowa Kłoda.⁴⁶ U ostatních obcí došlo, pravděpodobně

⁴² APW, f. 82-890 Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Oleśnicy, (1945–1949) 1950–1975 (1979–2001), 82-890-0-1-9-1225 Sprawy Cmentarzy, 1951.

⁴³ APW, f. 82-890 Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Oleśnicy, (1945–1949) 1950–1975 (1979–2001), 82-890-0-1-9-1226 Ewidencja Cmentarzy na Terenie Powiatu, 1967–1973.

⁴⁴ Nejčastějším právním aktem k uzavření hřbitovů ve Vratislavském vojvodství bylo rozhodnutí Ministra Gospodarki Komunalnej Nr UZ-c/13/103/61 ze dne 8. 12. 1961 (84 hřbitovů), UZ-c/15/58/62 ze dne 7. 5. 1962 (43 hřbitovů) a UZ-c/15/172/62 ze dne 16. 12. 1963 (107 hřbitovů). Pro město Vratislav to bylo rozhodnutí Nr UZ/15a/44/57-42/58 z 27. 3. 1958 (20 hřbitovů) a rozhodnutí UZ-c/1/211/67 ze dne 9. 9. 1967 (8 hřbitovů).

⁴⁵ APW, f. 82-890 Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Oleśnicy, (1945–1949) 1950–1975 (1979–2001), 82-890-0-1-23-1514 Likwidacja Cmentarzy na Terenie Powiatu, 1969–1973.

⁴⁶ APW, f. 82-2060 Urząd (jako pozn. 33), 82-2060-0-10-1-12 Dokumentacja w Sprawie Ewidencji i Likwidacji Cmentarzy, 1974–1984.

Tab. 3. Správa hřbitovů okresu Olešnice, návrh rušení hřbitovů, 1951. ŘK (římsko-katolické), EV (evangelické), Žid. (židovské), Kom. (komunální), Voj. (vojenské).

celkem	ŘK činné	ŘK nečinné	EV činné	EV nečinné	Žid. nečinné	Kom. činné	Kom. nečinné	Voj. nečinné	jiné vyzn. nečinný
76	21	12	1	31	3	2	1	3	2

Tab. 4. Evidence hřbitovů okresu Olešnice, stav k 31. 12. 1970. ŘK (římsko-katolické), EV (evangelické), Žid. (židovské), Kom. (komunální), Voj. (vojenské), NR (národní rada), NO (náboženská obec).

Obce	ŘK	EV	Žid.	Kom.	Voj.	Výměra	Pohřby r. 1969	Činné hřbitovy	Neužívané	Zrušené r. 1961	Vlastník stát/jiný	Správce NR/NO	Studna	Márnice	Oplocení
60	16	34	1	1	1	45 ha	425	25	2	33	54/5	40/19	9	11	55

Tab. 5. Likvidace hřbitovů na okrese Olešnice, plán rušení hřbitovů, 1971–1975. ŘK (římsko-katolické), EV (evangelické), Žid. (židovské), Kom. (komunální), Voj. (vojenské).

Počet hřbitovů	Obce	ŘK	EV	Žid.	Kom.	Voj.	Neuvedeno	Výměra všech	Nečinné	Hřbitovy ke zrušení	Výměra ke zrušení
79	53	19	42	1	12	1	3	51 ha	58	32	14 ha

Tab. 6. Seznam existujících aktivních a uzavřených hřbitovů okresu Olešnice, 1982. ŘK (římsko-katolické), EV (evangelické), Žid. (židovské), Kom. (komunální), Voj. (vojenské), Č (činné), N (nečinné).

gmina	ŘK	EV	Žid.	Kom.	Voj.	Neuvedeno	Výměra (ha)	Č	N
Bierutov	6	9	1	1			9,53	5	11
Dobrošice	2			2			3,78	4	
obec Olešnice	10	5				5 (I)		10	10 (I)
město Olešnice				3	1		5,18	3	1
Trarogora	5	9		1			9,26	5	10
Celkem	23	23	1	7	1	5	27,75	27	32

v rámci kontroly, k dodatečným neúplným zápisům. Ani tyto zápisy nepodávají přesnou představu (srov. tab. 6).

Hřbitovy řešil i Program rozvoje cmentarstwa w wojwództwie Wrocławskim, 1983 (dále Programu rozvoje hřbitovnictví ve Vratislavském vojvodství),⁴⁷ ze kterého je pro srovnání vybrán a zpracován okres Olešnice (srov. tab. 7).

Tab. 7. Program rozvoje hřbitovnictví ve Vratislavském vojvodství, hodnoty pouze pro okres Olešnice, 1983. ŘK (římsko-katolické), EV (evangelické), Žid. (židovské), Kom. (komunální), Prav. (pravoslavné).

Hřbitovy	ŘK	EV	Žid.	Kom.	Prav.	Neuveдено	Výměra (ha)
53	21	18	1	8	4	1	31,85 ¹

¹ Nebylo možné započíst plochu hřbitovů v obcích Dobrošice (ŘK), Domaslavice (EV), Drogošovice (EV), Velká Gola (EV), Gošč (EV), Chelstov (ŘK), Malá Ligota (ŘK), Mošice (EV), Nová Ves Goščanská (EV), Olšovka (EV), Sądroyce (EV) a Twardogora (EV).

Hřbitovy na plánech a v projektech

Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego we Wrocławiu (dále Kancelář komunálního stavitelství ve Vratislavi), které působilo v letech 1950–1990 ve Slezsku a v okolí Poznaň, se mimo jiné zabývalo projekty sanitárními, architektonickými a zelení. Řešilo nejen plány nových hřbitovů a rozpočty na jejich založení, ale také inventarizace starých hřbitovů a hřbitovních staveb.

Pro představu o kvalitě jeho produkce byl vybrán projekt komunálního hřbitova v Dobřenicích,⁴⁸ okr. Střelín, z roku 1964, který řešil návrh nového hřbitova za obcí při polní cestě (starý u kostela měl být zrušen). Na nepravidelné ploše o výměře 0,38 ha projektant navrhl asymetrické členění, jehož hlavním kompozičním prvkem je cesta ve tvaru latinského kříže (obr. č. 1). Pro obec s 1000 obyvateli bylo navrženo dětské oddělení, hlavní oddělení, oddělení rodinných hrobů a místo významných hrobů (Aleja zasluzonych). Hřbitov měl být osázen bohatým sortimentem dřevin, z nichž dominantní mělo být 25 ks červenolistých buků a 30 ks lip srdčitých vysázených po obvodu. Hřbitov členil 304 m dlouhý živý plot z habru. K realizaci záměru ale nedošlo. V obci se nadále využívá hřbitov u kostela Panny Marie Růžencové v centru obce. Na místě navrženého hřbitova je stále pole.

⁴⁷ APW, f. 82-2060 Urząd (jako pozn. 33), 82-2060-0-10-1-13 Program Rozwoju Cmentarstwa w Wojwództwie Wrocławskim, 1983.

⁴⁸ APW, f. Biuro (jako pozn. 19), 82-481-0-3-5 Projekt Technyczo-roboczy, Cmentarz Komunalny Dobřenice Powiat Strzelin, 1964.

Obr. č. 1. Projekt komunálního hřbitova v Dobřenicích, okr. Střelín, 1964. – APW, f. Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego we Wrocławiu (1950–1990), 82-481-0-3-5.

Nejobsáhlejší soubor projektů z produkce Kanceláře komunálního stavitelství ve Vratislavi je dochován pro komunální hřbitov ve Zotoryji, v dnešní ulici Cmentarna. Nejprve byla pořízena inventarizace komunálního hřbitova.⁴⁹ Hřbitov (někdy zva-

---

⁴⁹ APW, f. Biuro (jako pozn. 19), 82-481-0-983 Inwentaryzacja, Cmentarz Komunalny Złotoryja ul. Cmentarna, 1962.

ný hřbitov jména sv. Hedviky)⁵⁰ se nachází na severovýchodní straně města, ve svahu, u kostela sv. Mikuláše a má plochu 3,5 ha. Hřbitov má výraznou historii sahající do 15. století, kterou dokládá na západní straně dochovaná kostnice a 17 po obvodu hřbitova soliterně stojících kaplových hrobek. Již v roce 1962 byly některé hrobky předmětem zájmu konzervátora. Popis hřbitova přináší informaci o běžném hřbitovním areálu, hrobových polích ohrazených litinovými ploty (zničeny), hrobových polích osázených řadami zeravů (*Thuja*) a hrobů u kostela. Zvláště byly zmíněny památkové epitafy u kostela z roku 1500. Jeden z výkresů zachytil vegetační kompozici hřbitova. V textu je zeleň dělena na vysokou, vysázenou v alejích a špalírech (topol osika, lípa zelená, bříza, habr, javor mléč, trnovník akát, jírovec, jasan, zerav obrovský). Tato měla zůstat zachována. Zeleň náletová, určená ke kácení, se nacházela na 60 % plochy hřbitova a rozšířila se v době snížené péče v letech 1945–1962. Další projekty se vztahovaly k inventarizaci márnice,⁵¹ obnově ohradní zdi⁵² a odhadu nákladů na zeleň.⁵³ Dnešní zlotoryjský hřbitov je stále funkční (plocha se rozšířila na sever). Stavebními dominantami jsou kostel a kaplové hrobky, většinou novogotické. Pozornost zasluhuje stromová vegetace, která je v současné době výraznější na „novém hřbitově“ a podél západní ohradní zdi.

Rušení předválečných hřbitovů ve Vratislavi zmiňuje fond Miejskie Przedsiębiorstwo Zeileni we Wrocławiu (dále Kanceláře městské zeleně).⁵⁴ V roce 1965 proběhla exhumace 29 jednohrobů a 1 dvojhrobu ze hřbitova Kovale do nových rodinných hrobů v Osobovicích, Grabyšíně a Volově.⁵⁵ Zmíněna je také péče o hřbitovy v Osobovicích, Grabyšíně a na polském vojenském hřbitově, kde je položkově rozepsán čtvrtletní plán.⁵⁶ Ze spisů mimo jiné vyplývá, že Kancelář městské zeleně měla na starosti i vlastní pohřbívání.

⁵⁰ <https://mapy.cz/zakladni?x=15.9193269&y=51.1291527&z=17&source=osm&id=1002969818> [cit. 9. 7. 2019].

⁵¹ APW, f. Biuro (jako pozn. 19), 82-481-0-984 Inwentaryzacja, Budynek Prosektorium, Cmentarz Komunalny Złotoryja ul. Cmentarna, 1962.

⁵² APW, f. Biuro (jako pozn. 19), 82-481-0-990 Ogrodzenie Cmentarza Komunalnego, Złotoryja ul. Cmentarna, 1962.

⁵³ APW, f. Biuro (jako pozn. 19), 82-481-0-991 Kosztorys na Terene Zielone, Cmentarz Komunalny Złotoryja, 1966.

⁵⁴ APW, f. 82-1321 Miejskie Przedsiębiorstwo (jako pozn. 20).

⁵⁵ APW, f. 82-1321 Miejskie Przedsiębiorstwo (jako pozn. 20), 82-1321-0-10-5 Ekshumacje z Likwidowanych Cmentarzy Wyznaniowych, 1965.

⁵⁶ APW, f. 82-1321 Miejskie Przedsiębiorstwo (jako pozn. 20), 82-1321-0-2-46 Kwartalne Plany Róbót Konserwacyjnych Cmentarzy na l. 1954–1955.

Ikonografické prameny byly využity za účelem studia hřbitovů v období před rokem 1945. Ve sbírce byly studovány především fotografie.⁵⁷ Z materiálů vyplývá, že hřbitov nebyl fotografován primárně. Mnohem častěji je zachycen jako okolí kostela, nebo se fotograf zaměřil na hrob významné osobnosti či mimořádné umělecko-architektonické hodnoty (např. Jelení Hora, Kovary). V tomto ohledu ze souboru zvláště vynikají fotografie z roku 1913, jež *in situ* zachytily barokní náhrobníky a náhrobní desky na starém Mikulášském hřbitově dnes dolnoslezského Zhořelce.⁵⁸ Pozoruhodná je též fotografie klasicistní výklenkové hrobky z evangelického hřbitova ve Slezských Teplicích (Warmbrunn/Cieplice Śląskie).⁵⁹ V mnoha případech je fotografie jediným dokladem o krátkověké a introdukované vegetační složce hřbitovů. Ze sbírky fotografií je v tomto směru významná dokumentace pyramidálních konifer na hřbitovech v obcích jako je Domaniów,⁶⁰ Muchobór Wielki⁶¹ apod.

Obecně lze konstatovat, že na fotografiích jsou převážně malé prosté farní hřbitovy. Areál, jehož dominantou byl kostel, ohrazovala kamenná zeď, která umožňovala optickou komunikaci mezi prostorem před a za zdí. Brána měla slavnostní charakter a její provedení většinou souznělo s architekturou kostela. U brány býval umístěn vysoký kříž s Kristem. Pokud se vyskytovala vzrostlá stromová vegetace, pak po obvodu nebo za hřbitovní zdí. V ploše hřbitova rostly vzácně drobné dřeviny (nejčastěji sloupovité konifery) jako doplněk hrobu, výjimečně tvořily liniovou výsadbu. Oproti dnešku na hrobech chyběly náhrobní desky. Vegetační kryt hrobů tvořila tráva, vzácně břečťan. Venkovské hroby nevynikaly rozmanitostí tvarů ani velikostí. Jednalo se o hranolový sokl s patkou a na ni umístěný latinský kříž. Pěče o hrob se projevovala nabílením kamenného kříže a nezbytnou drobnou květinovou výzdobou.

Autoři grafických listů dokumentujících venkovská města s jejich farním kostelem se na přelomu 18. a 19. století soustředili na charakteristické rysy. V případě hřbitovů byly „typickými“ prvky okrouhlá kamenná ohradní zeď kolem kostela, symbolické zvýraznění hřbitova pomocí „univerzálního“ ztvárnění kříže a absence vzrostlé vegetace. Výjimkou se staly významné kostely, kde býval spíše symbolicky zobrazen trojrozměrný náhrobník nebo náhrobek při fasádě kostela. U městských hřbitovů se kladl větší důraz na reprezentaci. Proto se autor snažil zachytit více individuální charakter hrobu. V 19. století byl oblíbený romantismus, který podstatu zobrazeného viděl

⁵⁷ APW, f. 82-1868 Zbiór ikonografyczny XVIII–1945.

⁵⁸ APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/1868/PL-82-1868-0-0-1085-1-1-1.html>, <http://www.archeion.net/repo/82/1868/PL-82-1868-0-0-1087-1-1-1.html> [cit. 18. 7. 2019].

⁵⁹ APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/1868/PL-82-1868-0-0-58-1-1-1.html> [cit. 18. 7. 2019].

⁶⁰ APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/1868/PL-82-1868-0-0-66-1-1-1.html> [cit. 18. 7. 2019].

⁶¹ APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/1868/PL-82-1868-0-0-337-1-1-1.html> [cit. 18. 7. 2019].

v celkové náladě a nikoli přesnosti zobrazení. Příkladem může být romantické pojetí novogotického kostela a hřbitova od R. Dreschera z doby okolo roku 1870. Jedná se o obec Gościszów v okres Boleslavec (Geissmannsdorf bei Naumburg), kde jsou zachyceny jak pozůstatky starého barokního hřbitova, tak i novogotická stéla hrobu (obr. č. 2).⁶²

Obr. č. 2. Detail hřbitovního kostela a hřbitova v obci Gościszów, okres Boleslavec (Geissmannsdorf bei Naumburg) od R. Dreschera z doby okolo roku 1870. – APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/1868/PL-82-1868-0-0-91-1-1-1-1.html> [cit. 18. 7. 2019].

Stavební projekty se nacházejí v částečně digitalizovaném fondu Rejencja Wrocławska (dále Vratislavský kraj).⁶³ Pro názornost byla vybrána obec Malá Křídlinka (Klein Kreidel), okr. Volov, kde jsou dochovány dva plány. Plán z roku 1879 (obr. č. 3)⁶⁴ zobrazuje historické centrum obce s návší, zámek (před rozšířením), hospodářským dvorem, farou, starým kostelem a přilehlým hřbitovem na návrší v obci. Důležitým kompozičním detailem je dlouhá přímá cesta vedoucí z obce na vrch ke kostelu, která je lemovaná stromořadím. Kostelní areál je z větší části ohrazen zdí. Návrh z roku 1894 (obr. č. 4)⁶⁵ dokumentuje nový kostel postavený dole pod návrším na místě hospodářské stavby. U nového kostela Archanděla Michaela je zobrazena jiná parcelace pozemků. Kromě řešení přístupu k zámku a okolí kostela plán mimoděk zachycuje i záměr na zrušení starého kostela, který stojí v částečně zdí ohrazeném areálu

---

⁶² APW, Online: <http://www.archeion.net/repo/82/1868/PL-82-1868-0-0-91-1-1-1-1.html> [cit. 18. 7. 2019].

⁶³ APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945. Nejvýznamnější je oddělení map a plánů kostelů, byť se zde hřbitovy nacházejí okrajově. Nejvíce jsou zastoupeny výkresy márníc, vstupních hal a hřbitovních kaplí. Poměrně četné zastoupení ve sbírce má město Olava, pro které se dochoval i plán městského hřbitova z roku 1896, hřbitova u hřbitovního kostela sv. Kříže z roku 1908 a plán komunálního hřbitova z roku 1943. V rámci fondu Vratislavský kraj stojí za pozornost též oddělení církví a škol. I zde se nacházejí plány, které dokumentují staré hřbitovy.

⁶⁴ APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945, 82-172-0-2-1-756.

⁶⁵ APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945, 82-172-0-2-1-761.

Obr. č. 3. Plán obec Malá Křídlna (Klein Kreidel), okr. Volov, 1879.
– APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945, 82-172-0-2-1-756.

Obr. č. 4. Plán obec Malá Křídlina (Klein Kreidel), okr. Volov, 1894.
– APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945, položka 82-172-0-2-1-761.

Obr. č. 5. Plán města Střelín (Strehlen), 1909. – APW, f. 82-172 Rejencia Wroclawska 1809–1945, 82-172-0-2-1-1507.

Obr. č. 6. Plán města Střelín (Strehlen), Friedrich Bernhard Werner okolo 1750.
– Online: http://www.dokumentyslaska.pl/werner/litera_s/strzelin.html [cit. 15. 7. 2019].

hřbitova. Oproti předchozímu plánu není zobrazena márnice v jihovýchodním rohu hřbitova, zato je zobrazena západní vstupní brána a nový chodník vedoucí od brány ke kostelu. Starý farní kostel je dnes hřbitovní kaplí. Hřbitov je stále funkční (rozšířen na východ). Mimořádně zajímavé je kamenem dlážděné schodiště lemované úctyhodnými trnovníky (patrně se jedná o stromy zobrazené na plánu z roku 1879) a klenutá brána s dvěma oblouky a renesanční atikou.

Z pozoruhodné sbírky plánů pro město Střelín (Strehlen) zmíním jen dva. Plány z roku 1880⁶⁶ a 1909 (obr. č. 5)⁶⁷ zachytily plochu mezi evangelickým kostelem sv. Michala (zničen za války) a jednou z nejstarších církevních staveb Dolního Slezska, románskou rotundou sv. Gotharda. Starší plán zobrazuje hradby na východě města, ale již nezasahuje do míst, kde měl být v letech 1636–1973 starý evangelický hřbitov se hřbitovní kaplí. Ten je mimo jiné doložen pod č. 20 na krásně veduté *Plan von*

---

⁶⁶ APW, f. 82-172 Rejencja Wroclawska 1809–1945, 82-172-0-2-1-1511.

⁶⁷ APW, f. 82-172 Rejencja Wroclawska 1809–1945, 82-172-0-2-1-1507.

Obr. č. 7. Plán obce Novolesí (Neudorf), okres Střelín, 1832.
– APW, f. 82-172 Rejencja Wroclawska 1809–1945, 82-172-0-2-1-1679.

Strehlen Friedricha Bernharda Wenera z doby okolo roku 1750 (obr. č. 6).⁶⁸ V současnosti je místo upraveno na park. Mladší plán zachytil parkovou úpravu, ale nezachytil žádnou památku na hřbitov, který by u obou kostelů bylo možné očekávat. Na místě zničeného kostela je dnes nová zástavba. U rotundy se nachází jen několik barokních náhrobníků vložených do zdi rotundy a parková plocha.

Pro okres Střelín se dochovaly plány i z dalších obcí. Kolorovaný plán obce Novolesí (Neudorf) z roku 1832 (obr. č. 7) zachytil farní kostel sv. Martina ohrazený

---

⁶⁸ Pro město Střelín je na následujícím odkazu kromě řešené veduty více vyobrazení města. Online: http://www.dokumentyslaska.pl/werner/litera_s/strzelin.html [cit. 15. 7. 2019].

Obr. č. 8. Plán obce Novolesí (Neudorf), okres Střelín, 1868.
– APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945, 82-172-0-2-1-1681.

zdi eliptického půdorysu.⁶⁹ Ve východní části byl hlavní vstup a domek hlídače (*Kirchenwächter Wohnung*) a na západní straně márnice (*Leichenhaus*). Ze severu byla podél zdi vysazena řada listnatých stromů. Plánek z roku 1868 už nezachytil tak ideální podobu kostelního areálu (obr. č. 8).⁷⁰ Na východní straně zůstal objekt ostrahy, ale zeď již byla rovná. Márnice na západní straně byla zrušena a na jejím místě vznikla

---

⁶⁹ APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945, 82-172-0-2-1-1679.

⁷⁰ APW, f. 82-172 Rejencja Wrocławska 1809–1945, 82-172-0-2-1-1681.

monumentální trojdielná brána. Hřbitov je zde stále, ale již není hlavním obecním pohřebištem. To se nachází západně od obce. Liniová výsadba kolem zdi se nezachovala.

A jak na tom byla Vratislav? Kartografické prameny jsou k dispozici ve fondu Akta Miasta Wrocławia (dále Akta města Vratislavi), v oddělení kartografických materiálů.⁷¹ Z nepřeberného množství byl vybrán jen zlomek, který blíže sleduje vývoj hřbitovů v jihovýchodní části města, zhruba mezi dnešními čtvrtěmi Powstańców Śląskich, Borek, Huby, Gaj a Tarnogaj.

Na kartografické prameny je bohatý soubor *Breslau Cosel/Oswitz*, kde je 141 samostatných položek.⁷² Názorný je list č. 56 z dubna 1907,⁷³ který zachytil jihovýchodní část města mezi železničními dílnami a železniční tratí (mezi nádražími Brochów a Muchobór). V řešeném území byla zachycena zemědělská půda, první průmyslové areály, ale také městské hřbitovy (*Friedhof, Begräbnissplatz*). Na bezejmenném plánu, který vyhotovil Städtisches Vermessungs-Amt Breslau (dále Městský vyměřovací úřad), jsou zobrazeny návrhy budoucí parcelace, vedení navazujících ulic a uspořádání čtvrtí. Hnědou barvou šrafované pozemky patřily obci. Plochy hřbitovů lze rozpoznat podle zelené barvy, připojeného názvu a symbolických křížků (židovský hřbitov má odlišnou symboliku). Stejně vybarvené parky nebyly pojmenovány, zato měly zobrazenou cestní síť. Absence zobrazení cestní sítě na hřbitovech je politováníhodná, protože z plánu není možné odvodit kompoziční strukturu, která by byla zajímavá zvláště ve vazbě na hřbitovní stavby.

V roce 1907 tu byla nejhustší struktura hřbitovů ve městě (obr. č. 9).⁷⁴ Nejnápadnější rozvoj nastal v místě, kde je dnešní Park Skowroni (obr. č. 10). Celkově je z plánu vidět snaha posunout hřbitovy jižně ve shodě s postupujícím rozvojem města. Zároveň ale nedošlo k narušení integrity hřbitovů, které byly v organismu rozvíjejícího se města respektovány. Nápadná je velmi častá severojižní orientace hřbitovů, jež vychází z původní parcelace polností.

⁷¹ APW, f. 82-28 Akta Miasta Wrocławia, (990) 1214–1945, oddělení IV. Materiały kartograficzne (1612–1943).

⁷² APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/28/PL-82-28-0-85-1-1-1.html#> [cit. 19. 7. 2019].

⁷³ APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/28/PL-82-28-0-85-1-1-1.html#> [cit. 19. 7. 2019], list č. 82-28-0-85-56-1-1.

⁷⁴ Byl zde (od západu k východu) Neudorfer Friedhof, rozšířený Friedhof der evgl. luth. Gemeinde, Begräbniss Platz der Jüdischer Gemeinde, rozšířený Friedhof der reform. Gemeinde, rozšířený Friedhof von Maria Magdalena, rozšířený St. Mauritius, rozšířený St. Dorothea, nový Militär Friedhof, nový Friedhof zu St. Maria Magdalena, nový dvoudílný St. Salvator, nový Friedhof St. Mauritius, nový Lehmgrubener Friedhof, nový Friedhof zu St. Nikolai, nový St. Salvator, nový Hubener Friedhof, nový St. Corpus Cristi, Herdainer Friedhof, nový bezejmenný Friedhof, Dürgoyer Friedhof, dvoudílný Friedhof von St. Bernhardin, Friedhof von St. Salvator.

Obr. č. 9. Detail mapového listu 82-28-0-85-56-1-1 se hřbitovy v jihovýchodní části města, 1907. – APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/28/PL-82-28-0-85-1-1-1.html#> [cit. 19. 7. 2019].

Úplně jiný pohled na hřbitovy přináší list č. 81, který v červnu 1914 zpracoval Městský vyměřovací úřad (obr. č. 11).⁷⁵ Z dnešního hlediska by se jednalo o urbanistickou studii, která řešila převody pozemků za účelem nového využití území, vzhled nových domovních bloků, návrh nového hřiště (*Spielplatz*) a rozšíření „jižního“ Friedhof zu St. Salvator jižním směrem. Oproti předchozímu plánu je tu také zobrazena kompoziční skladba hřbitovů. Kosočtvercové uspořádání měl ze severovýchodu přístupný Militär Friedhof. Jeho pravidelné členění bylo odvozeno od hlavní severojižní cesty, která u jižní zdi vrcholila objektem nepravidelného půdorysu. Nestejně velké segmenty byly pravděpodobně určeny pro různé vojenské útvary a možná i pro různé druhy hrobů. Zajímavostí jsou drobné objekty při severní zdi. Mohlo se jednat o kaplové hrobky. Objekty za západní zdi pravděpodobně se hřbitovem nesouvisely, protože tu není patrná kompoziční ani provozní vazba. Dnes je na křižovatce ulic Aleja Wiśni-

---

⁷⁵ APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/28/PL-82-28-0-85-1-1-1.html#> [cit. 19. 7. 2019], list č. 82-28-0-85-81-1-1.

Obr. č. 10. Vratislav, ulice Šležna. Na místě bývalého Friedhof der reform. Gemeinde je dnes nový komplex středních škol. – Foto autor (2019).

owa/Šležna čerpací stanice pohonných hmot Shell. Na hřbitov se nezachovala žádná památka.

Protestantský Friedhof zu St. Maria Magdalena vymezují dvě vidlicovitě se rozvíhající přístupové cesty. Vstup do areálu zvýrazňovaly provozní budovy (dům správy, dům správce apod.) na skosených stranách. Starší (západní) část byla členěna pravidelnou šachovnicí cest, přičemž cesty nejbliže západním vstupům segmentově uzavíraly hrobová pole. Při západním konci středové cesty byl malý kruhový záhon, který měl bezpochyby roli pohledové dominanty hlavní cesty. Novější (východní) část ještě nebyla kompozičně ani provozně propojena se starší částí. Friedhof zu St. Maria Magdalena zmizel beze stopy. Jeho středem vede západní konec ulice Aleja Armii Krajowej (vratislavských okruh č. 94).

Kompozičně propracovanější byl dvoudílný protestantský Friedhof zu St. Salvator (und St. Johannes). Starší (severní) část byla přístupná z klínovitě rozšířeného nástupního prostoru před hřbitovem. Hlavní cesta směřovala diagonálně k centrální oktogonální kapli. Po obou stranách vstupu stála řada provozních objektů. Vedení cest nebylo klasicky pravoúhlé, ale obsahovalo též zprohýbanou cestu. Mohlo se jednat o parter inspirovaný historickými slohy. Na vnější stranu západní ohradní zdi byla

Obr. č. 11. Detail mapového listu 82-28-0-85-81-1-1 se hřbitovy v jihovýchodní části města, 1914.
– APW, online: <http://www.archeion.net/repo/82/28/PL-82-28-0-85-1-1-1.html#>
[cit. 19. 7. 2019].

Obr. č. 12. Vratislav, ulice Rudolfa Weigla. Na místě bývalého Friedhof zu St. Salvator (und St. Johannes) je dnes park Skowroni. – Foto autor (2019).

navržena liniová výsadba stromů, aby odclonila nový blok domů od hřbitova. Starší část bychom nyní hledali v severní části parku Skowroni při ulicích Aleja Armii Krajowej/Dzialkowa. Zachoval se nástupní prostor a koridor několik dílčích cest. Zvláště výrazná je hlavní cesta původně vedoucí k centrální kapli.

Mladší (jižní) část Friedhof zu St. Salvator (und St. Johannes), která byla otevřena v roce 1899, je typickou ukázkou přírodně krajinářské inspirace. Hřbitov byl přístupný pravděpodobně ve vazbě na osu a oktogonální kapli ze severního hřbitova. Jižní hřbitov měl sice náznak rovnoběžně vedených cest, ale převládal podíl eliptických cest, výrazných oblouků a ledvinkovitých polí (snad určených pro výsadby květin). Jižní část hřbitova se skutečně dle výše uvedeného návrhu ještě rozšířila a to od ulic Dzialkowa až k ulici Rudolfa Weigla. V roce 1957 bylo rozhodnuto o rekultivaci všech částí hřbitova na parky. Památkami na jižní hřbitovy jsou aleje platanů a porosty konifer (obr. č. 12).

Aktuální stav hřbitovů

V rámci terénního výzkumu bylo prostudováno 78 civilních nežidovských hřbitovů. Založením patřilo 11 hřbitovů do druhé poloviny 20. století, 15 do první poloviny 20. století, 20 do 19. století, 17 do raného novověku a 15 do středověku. Funkčních hřbitovů bylo 38. Z hlediska rozlohy se jednalo o 38 hřbitovů s výměrou do 0,5 ha (nejčastěji staré hřbitovy u farních kostelů), 18 hřbitovů s výměrou 0,5–1 ha (nejpočetnější jsou venkovské hřbitovy), 24 hřbitovů o výměře 1–5 ha (nejvíce zastoupené ve městech) a 5 hřbitovů s výměrou nad 5 ha (sem patří moderní komunální hřbitovy velkých měst). Celkem bylo studováno 40 hřbitovů římsko-katolických, 25 evangelických a 13 komunálních (nejčastěji ve velkých městech).

Důstojnosti hřbitovů se v Dolním Slezsku snaží od druhé poloviny 19. století docílit velkorysým rozvržením a harmonickým uspořádáním. Osově symetrických areálů bylo 20 (velmi pěkným příkladem je vratislavský hřbitov v městské části Sepolno), pravidelně členěných 36. Smíšenou strukturu mělo 6 lokalit (typické pro rozšiřované hřbitovy). V intravilánu obcí se nacházelo 31 hřbitovů, dalších 34 u kostela, jen 9 ve volné krajině a pouze 4 v lese či jeho těsné blízkosti (časté pro evangelické hřbitovy jako například v obci Goszcz a Szczodre). K důstojnosti hřbitovů přispívalo reprezentativní řešení náhrobků. Na 16 lokalitách se vyskytovaly pozoruhodné figurální náhrobky (zvláště typické u farních kostelů např. ve městech Boleslavec, Volov nebo u tolerančního kostela ve Svídnicí) a na dalších 3 s netradičním abstraktním pojetím (Długoleka, Strělín, Ziębice). Oproti českému prostředí se zde nenacházela žádná rozptylová loučka. Kolumbária byla na 7 městských hřbitovech, z nichž zvláště vratislavský nový komunální hřbitov Psí Pole má několik velmi pěkně navržených sektorů pro tento druh pohřbu.

Rovněž vegetační složka vypovídá o vývoji tradic od lidového krajinářství po moderní zahradní tvorbu. V Dolním Slezsku patří k nejužívanějším listnatým stromům stejně jako u nás lípa (45), javor (38) a dub (20). Ty také nejčastěji tvoří pravidelný vegetační rámec hřbitovů, který je skutečně typickým prvkem dolnoslezské krajiny. Zvláště nápadné jsou mohutné duby na Osobovickém hřbitově ve Vratislavi. Mezi koniferami vyniká zerav západní (56), cypřišek Lawsonův (27) a smrk pichlavý (25), jejichž uplatnění je spojováno spíše s reprezentací jednotlivců, jak dokládá hřbitov ve městě Ziębice. Kupodivu smutečních (převíslých) forem se na hřbitovech nachází velmi málo.

Geneze náhrobku je v Dolním Slezsku několikafázová. Relativně brzy po pohřbu se můžeme setkat s dočasnou dřevěnou „obrubou“, která bývá zpravidla brzy nahrazena kamenným náhrobkem. To je zvláště nápadné u nových hřbitovů (Boleslavec, Vratislav sv. Jindřich), kde celá oddělení získávají nejprve „zemitý“ pomíjivý charakter, který vystřídá dočasná dřevěná podoba, až nakonec hřbitov „zkamení“. U starších hřbitovů lze hovořit o nápadném generačním obratu, protože obvykle po uplynutí 20 let nenarušitelnosti hrobu dochází k fyzické obměně náhrobku. S tím sou-

Tab. 8. Vyhodnocení terénního výzkumu hřbitovů Dolního Slezska, založení. ŘK (římsko-katolické), EV (evangelické), Kom. (komunální).

Doba založení	Konfese		V provozu		Výměra
	ŘK	EV	ano	ne	
starší	15	40	38		0–0,5 ha
17. a 18. st.	17	25	40		0,5–1,0 ha
19. st.	20	13			1,0–5,0 ha
½ 20. st.	15				Více než 5 ha
2/2 20. st.	11				

Tab. 9. Vyhodnocení terénního výzkumu hřbitovů Dolního Slezska, kompozice.

UMÍSTĚNÍ V KRAJINĚ	KOMPOZICE AREÁLU	KAPLOVÉ HROBKY		KOLUMBÁRIUM	PLÁNEK HŘBITOVA	POPIS HISTORIE	TABULE OSOBNOSTÍ		
		OPLOČENÍ ¹						PAMÁTIK	
		betonové	6						
u kostela	34	osov ²	20	studna	32	první světová	9	Lvov	3
v obci	31	pravidelná ³	36	márnice ⁴	21	druhá světová	6	Volyň	1
v krajině	9	nepřavidelná ⁵	16	kaple	19	Katyně	17	Kazachstán	1
v lese	4	smíšená ⁶	6	dražetěné	23	Smolensk	7	Starobielck	1
				centrální kříž	45	totalita	5	totalita	3

1 Některé hřbitovy mají více typů opločení.

2 Středem hřbitova vede hlavní cesta/osa, která dělí hřbitov na dvě poloviny.

3 Hřbitov je členěn do pravidelných/šachovnicových polí/oddělení.

4 Objekt márnice je často spojen se skladem nářadí.

5 Typické pro staré hřbitovy u kostelů, kde je z důvodu nedostatku místa využita každá plocha.

6 Nejčastěji u rozšiřovaných hřbitovů.

Tab. 10. Vyhodnocení terénního výzkumu hřbitovů Dolního Slezska, vegetace.

LISTNATÉ DŘEVINY ¹		KONIFERY		STÁLEZELÉ			
lipa (<i>Tilia</i>)	45	platan (<i>Platanus</i>)	2	smrk pichlavý (<i>Picea pungens</i>)	25	blečtan (<i>Hedera</i>)	28
dub (<i>Quercus</i>)	20	topol (<i>Populus</i>)	4	smrk ztepilý (<i>Picea abies</i>)	25		
javor (<i>Acer</i>)	38	vlášečský topol (<i>Populus nigra Italica</i>)	4	borovice (<i>Pinus</i>)	10	zimostřez (<i>Bonus</i>)	29
habr (<i>Carpinus</i>)	8	smuteční vrba (<i>Salix alba Tristis</i>)	1	douglaska (<i>Pseudotsuga</i>)	5		
bříza (<i>Betula</i>)	17	smuteční jasan (<i>Fraxinus excelsior Pandula</i>)	3	cyprísk Lawsonův (<i>Chamaecyparis lawsoniana</i>)	27	mahonie (<i>Mahonia</i>)	10
jírovec (<i>Aesculus</i>)	12	šerfk (<i>Syringa</i>)	12	zevav západní (<i>Thuja occidentalis</i>)	56		
jasan (<i>Fraxinus</i>)	10	růže (<i>Rosa</i>)	4	zevav východní (<i>Thuja orientalis</i>)	27	rododendron (<i>Rhododendron</i>)	5
trnovník (<i>Robinia</i>)	8	magnolie (<i>Magnolia</i>)	4	jalovec obecný (<i>Juniperus communis Hibernica</i>)	20		

¹ Latinské názvy dřevin jsou zvoleny z důvodu jednoznačné dendrologické specifikace.

visí další místní specifikum, a to neobvykle velké množství soukromých odpočívadel u hrobů.

Stáří náhrobků je také odvislé od transferů obyvatel po druhé světové válce. Pokud některé předválečné náhrobky zůstaly zachovány (nalezeny na 39 lokalitách), pak se jednalo především o hroby dětské. Výrazně méně bylo duchovních a nejméně hrobů významných osobností (např. vratislavské hřbitovy v Osobovicích a ve čtvrti Księża Mała). Zvláštní postavení na hřbitovech mají oddělení mnichů (2) a jeptišek (8). Mimořádný je v tomto směru hřbitov sv. Vavřince ve Vratislavi. Pouze jeden hřbitov byl určen výhradně jeptiškám (Dolní Břeh). Výjimečně byl zajištěn transfer náhrobků do ohradních zdí hřbitovů (2), fasád kostelů (15) a zcela vzácně vznikla lapidária. Vše ostatní zaniklo.

Tab. 11. Vyhodnocení terénního výzkumu hřbitovů Dolního Slezska, paměť místa.

PAMĚŤ MÍSTA	
památkové areály	15
náhrobky (sekundárně) umístěné do ohradní zdi	2
oddělení jeptišek	9
oddělení mnichů	2
staré německé hroby	39

Závěr

V lednu 1955 se nacházelo ve 14 okresech Vratislavského vojvodství minimálně 761 hřbitovů, z toho asi 60 % bylo římsko-katolických (funkčních bylo 80 %) a 36 % evangelických (funkčních bylo 30 %). V roce 1974 bylo ve vojvodství včetně Vratislavi 450 zrušených hřbitovů (na ploše minimálně 576 ha) z toho 30 % římsko-katolických, 58 % evangelických a 3 % komunálních. V samotné Vratislavi bylo zrušeno 71 hřbitovů na ploše minimálně 390 ha. Z toho vyplývá, že zatímco početně se jednalo o zrušení jen 16 % hřbitovů, plošně to bylo neuvěřitelných 68 %. Hodnoty však nejsou definitivní, protože sčítací archy vykazují metodickou nejednotnost a dokonce početní chyby. Rovněž není zcela zřejmé, jaké lokality se ještě počítaly do Vratislavi, neboť Marek Burak a Halina Okólska uvádějí, že „z předválečných 41 vratislavských hřbitovů o ploše 237 ha bylo v roce 1957 zrušeno 21 německých hřbitovů“.⁷⁶ Pro porovnání je třeba uvést, že v západním sektoru Polska mělo být v 50. let 20. století zrušeno okolo 3000 německých hřbitovů na ploše více než 2000 ha.⁷⁷

⁷⁶ M. BURAK – H. OKÓLSKA, Friedhöfe (jako pozn. 2), s. 17.

⁷⁷ G. THUM, Uproated. How Breslau (jako pozn. 23).

Z dostupných kartografických a ikonografických pramenů si lze učinit alespoň částečnou představu o podobě a vybavení zaniklých hřbitovů. Zvláště stavební projekty z druhé poloviny 19. století dokládají vysokou uměleckou a řemeslnou hodnotu funérálních objektů. To je možné porovnat při terénním výzkumu nedaleko za severní hranicí dolnoslezského prostoru. Názorným příkladem mohou být města Lešno a Bytom Odrzański, kde se kromě jiného dochovaly i skvostné náhrobníky z barokní periody.

Dolnoslezské hřbitovy však především zaujmou ve vztahu k paměti místa. Na zdejších hřbitovech se plně projevuje názor, že: „Identifikace Evropanů v EU je jen těžko představitelná bez pocitu prožití společné minulosti“.⁷⁸ Její projevy jsou různé. Od nesnášenlivosti při likvidaci poněmeckých hřbitovů a osekávání německých nápisů na pomnicích padlým z Velké války (2 lokality) po novodobé umístování pomníků s německo-polskými nápisy na paměť obyvatel zemřelých do roku 1945 (5 lokalit). Z hlediska četnosti je samozřejmě nejvíce pomníků na konec druhé světové války (17), na vyhnance Sybiru (9), na zločiny v Katyni (7) a připomínka tragédie u Smolenska (5). Dolnoslezským specifikem jsou četné vzpomínky na odstoupené země např. Volyň (1) a stará polská města jako Lvov (3), které mohly vzniknout až po roce 1990. K tomu se řadí i památníky obětem totalitní zvůle (3 lokality). Kromě těchto „velkých“ pomníků jsou dolnoslezské hřbitovy plné rodinných hrobů označených malými plaketami příslušníků odbojů a navíc doplněné stuhami v národních barvách. V podstatě na každém větším hřbitově jsou též patrné nápisy o původu zemřelého ve Lvově nebo Ziemi Lwowskiej. Zvláště nápadné projevy paměti místa jsou přítomné na vratislavských hřbitovech v Osobovicích a v Sepolnu.

Stanislav Svoboda

Modern Era Cemeteries in Lower Silesia

Lower Silesia is a historic country whose culture has been significantly influenced by the Catholic belief. One can meet demonstrations of belief in many places not only in towns but also in the landscape. Cemeteries rank among specific examples. Since they were frequently delicate premises, they obviously changed or ceased to exist in the course of time.

Reforms introduced by Friedrich II at the Age of Enlightenment brought the medieval burial *ad sanctos* mentality to an end, and aimed at pragmatic location of cemeteries outside urban areas. At the same time these reforms introduced a new structure of cemeteries which has been mostly respected till today. The transition period is documented also by iconographic sources where remainders of Baroque piety could be traced. In the

---

⁷⁸ Michal KŠIŇAN, Identita Európskej únie, in: Milan Hlavačka – Antoine Marès – Magdaléna Pokorná a kol., Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace, Praha 2011, s. 119–132, zde s. 126.

19th century cemeteries were controlled by a number of institutions which is documented not only by written documents, but also by construction plans and designs of cemeteries. In the course of time their accuracy grew and the scope of topics that were dealt with expanded, which enables us to become more familiar with everyday cemetery practices today.

The golden era of the Lower Silesian cemetery culture of the second half of the 19th century lasted up until the end of WWII. At the end of the war a social and political change occurred, and its significant influence can be traced even at such specific historic landscapes as cemeteries are. The expulsion of German people resulted in abandoning their cemeteries and weakening the memory of such sites. New citizens either directly cancelled the cemeteries, or placed new layers on them and gave them a new, politically and socially desirable look. The process of perishing of the old Lower Silesian cemetery landscape occurred in the 1950s and 1960s. In the course of subsequent planned economy and due to growing needs, municipal cemeteries were established as documented by records of local governments and activities of engineering companies.

In spite of that we cannot talk about a complete loss of memory of landscape. The community started realizing that issue as early as at the end of the 1970s when the first attempts to register old cemeteries and to protect sepulchral heritage occurred. Knowledge obtained from cartographic and iconographic sources made actual protection of cemeteries possible. Survived artifacts which could be identified with specific sites of memory played an important role in this process. Another reason was the momentum of attitude of mostly Catholic population that resented the process of destruction of functional cemeteries near churches, and the establishment of new ones outside villages and towns. Democratization processes in the 1990s made it possible to admit not only the ethnic change in the form of bilingual memorials, but also to emphasize the collective memory dominated by the trauma of the Katyn massacre and the fate of those who were expelled to Siberia.

RECENZE A ZPRÁVY

Václav MATOUŠEK – Tomáš JANATA – Růžena ZIMOVÁ – Jan CHLÍBEC, *The landscape of the Czech lands in the era of the Thirty Years' War in the work of Matthäus Merian Senior = Krajina českých zemí v době třicetileté války v díle Matthäuse Meriana staršího, Praha, Togga 2018, 297 s. ISBN 978-80-7476-125-6.*

Výzkumu bitevních krajin („krajin bitev“) se multi-disciplinárně profilovaný kolektiv seskupený kolem archeologa Václava Matouška věnuje již delší dobu. Představovaná kniha navazuje na Matouškovu významnou monografii *Třebel. Obraz krajiny s bitvou*, stejně jako na anglicky vydané a částečně odlišné pojednání zpracování téhož tématu v kolektivní monografii *Třebel 1647*.¹ Oproti zmíněným pracím se aktuální publikace (opět jde o kolektivní monografii) zaměřuje na studium bojišť třicetileté války na území dnešního Česka skrze obrazy otištěné v Merianově díle *Theatrum Europaeum*. Většina analyzovaného materiálu se logicky vztahuje ke 40. létům 17. století. Výjimkou jsou vyobrazení Plzně a Prahy z prvních let války. Za hlavní přínos knihy lze považovat formulování meto-

diky pro analýzu prostorových vztahů na základě práce s obrazovým pramenem za použití geoinformačních technologií. Odtud také plyne jisté riziko, resp. limity takového postupu, neboť přesné zachycení zobrazovaného prostoru nemuselo být nutně prioritou dobových autorů. To platí jak pro autora předlohy, tak pro rytce, který obvykle ani nebyl s předmětnou lokalitou obeznámen. Zkrátka je nutné si uvědomovat kontext vzniku rytiny (a ideálně i předlohy, pokud to je možné) a funkci vyobrazení krajiny na ní, jež může být ryze ilustrativní nebo účelově zkrslena. Na to ostatně upozorňuje i nedávná monografie Roberta Šimůnka, kde je rovněž analyzováno několik Merianových rytin.²

---

¹ Václav MATOUŠEK, *Třebel. Obraz krajiny s bitvou*, Praha 2006; Václav MATOUŠEK – Tomáš JANATA – Jan CHLÍBEC – Roman URBANI – Růžena ZIMOVÁ, *Třebel 1647: a battlefield of the Thirty Years' War from the perspective of history, archeology, art-history, geoinformatics, and ethnology*, Praha 2017.

² Robert ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750*, Praha 2018. Knihy vyšly takřka současně, takže nebylo možné, aby jedna práce reflektovala poznatky druhé.

Přesto kniha nabízí zajímavá zjištění, či ověření starších tezí kartometrickými metodami; např., že ústřední části rytin (zpravidla vlastní bojiště, která jsou spolu s bitevní scénou hlavním předmětem zobrazení), vykazují větší přesnost zobrazení, než okolní krajina či sídla, které jsou spíše schematizovány. Nepřekvapí také poměrně věrohodné zachycení fortifikačních objektů, která měli autoři rytin i jejich předloh poměrně dobře v oku. Ostatně mnozí z nich působili také jako vojenští inženýři či dělostřelci.

Důležitým aspektem práce je její dvojjazyčnost – vedle sebe je umístěn paralelně text anglický a český. Autoři tedy cílí na mezinárodní publikum, což je vzhledem k povaze práce přirozené. Lze ovšem současně litovat, že poznámkový aparát byl minimalizován, ba někde dokonce eliminován. V závěrečném soupisu literatury najdeme jen něco málo přes 80 titulů (přičemž spoluautorem více než čtvrtiny z nich je Václav Matoušek). I když tuto praxi, běžnou spíše v technických a přírodovědných oborech, přijmeme jako legitimní, nelze nepoznamenat, že by knize prospěla kapitola věnovaná diskuzi dosavadní (české i zahraniční) literatury k výzkumu rytin a bojišť. Přesto je ale předkládaná publikace dokladem fungující mezioborové spolupráce propojující historii, dějiny umění, archeologii či kartografii.

Michal Vokurka

Paul WARDE, *The Invention of Sustainability: Nature and Destiny, c. 1500–1870*, Cambridge, Cambridge University Press 2018, 416 s. ISBN 9781107151147.

Udržitelný ekonomický růst a udržitelný rozvoj jsou dnes běžným předmětem veřejné debaty, avšak existence těchto pojmů není samozřejmá a k jejich vzniku vedla složitá diskuze o ekonomii, zemědělství, demografii, chemii a dalších oborech. Proměněným podobně laděných úvah o zajištění potřeb pro budoucí generace je věnována monografie Paula Warda, logicky pojímaná jako historie idejí. Autor demonstruje na velkém množství příkladů z dobové literatury, jak se vyvíjel pohled na dostačující a dlouhodobě udržitelné zajištění dodávek primárního sektoru, tedy především zemědělských a lesnických produktů (jídla a dřeva). Oproti tomu se téměř nevěnuje získávání nerostných surovin.

Viděno z hospodářského pohledu, panovalo až dlouho do novověku chápání přírody jako neomezeného zdroje určeného k exploataci. Pro tento názor nacházeli doboví autoři oporu jak v Bibli, tak u antických autorů, jimž Warde částečně také věnoval svou pozornost jako inspiračnímu zdroji novověkých myslitelů. S popu-

lačním růstem od konce středověku však stoupal tlak na intenzifikaci produkce, což vedlo k výskytu prvních problémů s udržitelností takového přístupu. Ke konkrétním projevům selhávání takto založeného hospodářského systému patřily například lokální nedostatky dřeva, běžně se vyskytující především v okolí velkých měst, zejména přístavů (jako příklady slouží Norimberk, Benátky a Londýn). Následkem pak byla sdílená dobová obava z plošné nedostupnosti této suroviny. Jedním z možných východisek bylo kompenzovat výpadky dodávek dřeva (ať už pro nedostatek skutečný nebo jen způsobený tržní spekulací) levným dovozem z kolonií, jak autor ukazuje na příkladu Anglie.

Warde při výkladu důsledně dbá na vztahy mezi představovanými idejemi, texty a jejich autory. Často cituje ve větším rozsahu, obvykle jde o díla, jež vycházela tiskem v nemalých nákladech a měla geograficky široký dosah. Ze studie nejsou vyřazeni ani autoři, jejichž myšlení se časem ukázalo jako slepá cesta. Čtenáři tak není z dobového diskurzu předložen pouze zjednodušený lineární příběh, naopak je často připojeno i vysvětlení logiky dobového paradigmatu, pod jehož vlivem byly myšlenky přejímány. I proto je kniha protkána odkazy na jiné pasáže v textu, avšak nikoliv chaoticky, ale pro lepší pochopení dobového šíření a přejímání názorů. Mnohé známé autory (F. Bacon, A. Smith) představuje Warde v méně obvyklém kontextu úvah o agrární výrobě. Celkové pojetí knihy vedlo k tomu, že se jednotlivé kapitoly částečně časově i tematicky překrývají, což však není na škodu. Překryv tu opět slouží zejména komplexnosti výkladu. Např. s lesnictvím se čtenář setká v kapitolách 2, 4 a 5. Zatímco první se věnuje především boji proti nedostatku dřeva v německých státech, Benátkách a Anglii 16. století formou lesních řádů, druhá se soustředí na dílo Hanse Carla von Carlewitz, věnované zajištění dřeva pro saské doly. Třetí ze zmíněných kapitol popisuje vznik moderního lesnictví koncem 18. století a jeho etablování na německých univerzitách v Sasku a Prusku. Tyto části navazují na dřívější Wardovy studie a ilustrují jeho hlubokou znalost problematiky, zejména na území německých států.

Z dalších témat, kterým se kniha věnuje, je potřeba vyzdvihnout anglickou agronomickou literaturu. Tzv. *improvers* – obvykle šlechtici, majitelé pozemků – se zabývali vylepšováním své půdy, což bylo chápáno jako ctnost majitele-dobrého hospodáře. Odtud je jen krůček k otázce, která tyto *improvers* trápila, a sice jak a z čeho zaskávají rostliny své živiny? Po nepříliš uspokojivých snahách zemědělské „chemie“ 18. století tuto otázku vyřešil až Justus Liebig kolem roku 1830, čímž v chemii (a agronomii) nastolil zcela nové paradigma. Jeho závěry vedly k zásadnímu přeformulování toho, co to vlastně udržitelnost je, jaké jsou limity využití půdy a její schopnosti plodit, stejně jako k uvědomění si významu odpadů z měst pro jejich vysokou koncentraci dusíkatých látek významných jako hnojivo.

Právě kvůli proměnám představ o udržitelnosti a jejich podmínkách užívá autor pojmu *invention*. Ten podle něj (na rozdíl od možných pojmů jako *discovery* či *origin*) lépe vystihuje povahu procesu objevování, úsilí učenců několika generací, kteří se udržitelností zabývali a pomáhali ji formulovat jako koncept přístupu k využití půdy a přírodě obecně.

Závěrem lze konstatovat, že provázanost mezi myšlenkami jednotlivých vznikajících a zanikajících oborů dobové vědy dělá z Wardeho knihy důkladnou a koherentní analýzu problematiky udržitelnosti, stojící na zdánlivě jednoduchém principu přenechat využívané zdroje k využití i generacím budoucím za podmínky nezmenšení a neohrožení plynoucích zisků. Jasně se při tom ukazuje, jak obtížné bylo (a stále je) nalézt vhodné parametry, pomocí kterých by bylo možné stanovit limity prostředí, předpovídat budoucí spotřebu, a tudíž i určovat a dodržovat meze udržitelnosti. Od dob osvícenství se k těmto aspektům přidala i vize technologického pokroku, dávající iluzi (či snad naději) na budoucí zvládnutí toho, co se jednou jeví jako dlouhodobě neudržitelné.

Michal Vokurka

Ivo KRAUS – Eva SEMOTANOVÁ – Zdeněk KUKAL – Soňa ŠTRBÁŇOVÁ – Martina BEČVÁŘOVÁ – Jindřich BEČVÁŘ, Věda v českých zemích. Dějiny fyziky, geografie, geologie, chemie a matematiky, Praha, České vysoké učení technické v Praze, Česká technika – nakladatelství ČVUT 2019, 556 s. ISBN 978-80-01-06557-0.

Předložená monografie se věnuje přírodním a exaktním vědám (především matematice, fyzice, chemii, geografii a kartografii, geologii), které se vzájemně v minulosti ovlivňovaly nebo pracovaly podobnými metodami. Publikace seznamuje s dlouhodobým exkurzem do vědy českých zemí od vzniku univerzity v Praze (1348) až do období po roce 1945 (leckdy do současnosti). Historie uvedených oborů v českých zemích je díky významným osobnostem, jejichž činnost prostředí českých zemí přesahovala, součástí evropského kulturního dědictví, a proto je svým zaměřením i obsahem uvedená práce velmi významná. Východiskem uvažování nad vznikem publikace, rozložené do úctyhodných více než 500 stran a více než 50 stran rejstříků, jsou společné kořeny těchto věd v antické civilizaci a později rozvíjené mnohými mezinárodními kontakty i multidisciplinární spoluprací v době současné. Publikaci připravila šestice odborníků z několika domácích vědeckých pracovišť (z ústavů Akademie věd ČR, z jednotlivých institucí českých vysokých škol a z České geologické služby), kteří se historii přírodních a exaktních věd věnují dlouhodobě.

Přesto dějiny přírodních a exaktních věd, jak sami autoři v publikaci naznačují, mají mnoho mezer a mnoho neprobádaných otázek, a proto autorský kolektiv přichází se současným přehledným zpracováním, které dosud české odborné i laické veřejnosti chybělo, a navazují tak na množství dílčích prací a studií, vydaných i před rokem 1989. Autoři v jednotlivých kapitolách dokládají, že přírodní a exaktní vědy jsou dílem základní lidské činnosti v průběhu staletí, a ovlivňují tak dění ve společnosti. Každá z disciplín má svou vlastní historii a patří ke kulturnímu dědictví jednotlivých zemí, kde se tyto vědy a výzkum realizují a poté jsou aplikovány do dobové praxe. Dějiny vědních disciplín v českých zemích tak navazují a zároveň tvoří součást evropského kulturního dědictví. Prezentovaná publikace se zaměřuje na vybrané oblasti přírodních a exaktních věd,¹ na matematiku,² fyziku,³ chemii,⁴ geologii⁵ a geografii (s kartografií).⁶

---

¹ Práce *Věda v dějinách* tak navazuje na celou škálu syntéz, které již byly publikovány v minulosti. Výběrem lze uvést následující, např.: Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století, red. Luboš Nový, Praha 1961; Dějiny techniky v Československu do konce 18. století, red. Luboš Nový, Praha 1974; František JÍLEK – Václav LOMIČ – Pavla HORSKÁ, Dějiny Českého vysokého učení technického I/1–2, Praha 1978–1979; Magdalena TAYERLOVÁ et al., Česká technika = Czech Technical University, Praha 2004; Studie o technice v českých zemích 1800–1918 I–IV, red. František Jílek, Praha 1983–1986; Studie o technice v českých zemích 1918–1945 I–II, red. Ivan Smolka, Praha 1995; Studie o technice v českých zemích 1945–1992, red. Jaroslav Folta, Praha 2003.

² Z výběru publikací uvádím např.: Martina BEČVÁŘOVÁ, Matematika na Německé univerzitě v Praze v letech 1882–1945, Praha 2016; TÁŽ, Česká matematická komunita v letech 1848 až 1918, Praha 2008; Jindřich BEČVÁŘ – Martina BEČVÁŘOVÁ – Hana VYMAZALOVÁ, Matematika ve starověku: Egypt a Mezopotámie, Praha 2003; Matematika ve středověké Evropě: pozdní středověk a renesance, red. Martina Bečvářová, Praha 2018.

³ K výběru např.: 100 let české novodobé fyziky: koláž z historických textů, red. Libor Pátý – Zdeněk Horský, Praha 1982; Ivan ŠTOLL, Dějiny fyziky, Praha 2009; Rudolf ZAJAC – Ján CHRAPAN, Dejiny fyziky, Bratislava 1985; Jolana ZEMPLÉNOVÁ, Dejiny fyziky na Slovensku do polovice 19. storočia, Bratislava 1974; Erika MECHLOVÁ – Petr SMYČEK, Dějiny předklasické fyziky, Ostrava 2004; Ivo KRAUS, Fyzika od Thaléa k Newtonovi: kapitoly z dějin fyziky, Praha 2007; Ivo KRAUS, Fyzika v kulturních dějinách Evropy, Praha 2010; TÝŽ, Fyzika v kulturních dějinách Evropy, Praha 2009; TÝŽ, Fyzika v kulturních dějinách Evropy, Praha 2008; TÝŽ, Fyzika v kulturních dějinách Evropy, Praha 2007; Ivo KRAUS – Štefan ZAJAC, Fyzika za první republiky, Praha 2017.

⁴ K výběru např.: Jaroslav JANÁK – Adolf Gustav POKORNÝ, Česká společnost chemická: 80 let brněnské pobočky, Brno 2009; Jiří JINDRA, Dějiny elektrochemie v českých zemích 1882–1989, Praha 2009; Jan Stanislav ŠTĚRBA-BÖHM, Dějiny chemie, Praha 1907; Jan MATZNER, Dějiny chemie: poznání nekovů, Č. Budějovice 1910; Jiří PICHLER, Historie chemie, Brno 1997; Rudolf Werner SOKUP, Chemie in Österreich: von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, Wien 2007; Příspěvek k historii chemie v českých zemích, red. Jiří Mostecký, Praha 1979; Mikuláš TEICH, Královská česká společnost nauk a počátky vědeckého průzkumu při-

Kniha je strukturována do pěti tematických oddílů, z nichž každý se věnuje jednomu oboru. Autoři dali svým kapitolám jednotnou strukturu a sledují vývoj daných odvětví ve srovnatelných časových úsecích, počínaje středověkem (založení pražské univerzity), další části tvoří období od Bílé hory do poloviny 18. století, následně do poloviny 19. století, do roku 1918, první a konečně druhá polovina 20. století. Text je doprovázen mnohým ilustracemi a na závěr každé části je uvedena současná bibliografie k historii daného oboru.

První část (s. 21–113) je věnována fyzice (Ivo Kraus). Autor představuje život a dílo prvních českých fyziků působících na pražské univerzitě a neopomíjí zdůraznit vliv a zásluhy fyziků zahraničního původu působících v českých zemích, mezi něž se řadí například Christian A. Doppler působící na pražské polytechnice v první polovině 19. století. Fyzika se vyvíjela v laboratořích a na katedrách pražské univerzity a pražské polytechniky, k nimž se od poloviny 19. století připojovala další pracoviště; v roce 1952 pak v rámci pražské univerzity vzniká samostatná fakulta matematicko-fyzikální.

Druhá část (s. 115–194) sleduje vývoj geografie s kartografií (Eva Semotanová). První mapy a popisy českého území pocházejí již ze středověku, avšak česká vědecká geografie se plně rozvíjí od 19. století. Na univerzitní půdě byla dlouho včleněna do výuky astronomie, v rámci níž byli studenti obeznamováni se základy matematické geografie. Světová geografie se vyvíjela s rostoucím počtem objevných cest, ale také potřebou o popsání území pro vojenské účely. Formování české geografie však zůstalo zaměřeno na tradiční výklady starších autorů a světový vývoj odrážela jen minimálně.

---

rody v Čechách, Praha 1959; *Nature and society in historical context*, ed. Roy Porter – Bo Gustafsson – Mikuláš Teich, Cambridge 1997; Mikuláš TEICH, Jan Evangelista Purkyně, Brno 1950; Soňa ŠTRBÁNOVÁ, Bohuslav Raýman: vědec, vlastenec a Evropan, Praha 2019; Příspěvek k historii chemie v českých zemích II, red. Soňa Štrbáňová, Praha 1986; Jan JANKO – Soňa ŠTRBÁNOVÁ, *Věda Purkyňovy doby*, Praha 1988.

⁵ Ke geologickým vědám např.: Zdeněk KUKAL, *Základy oceánografie*, Praha 1990; Ladislav JANGL, *České horní právo a baňská historie: metodika baňsko-historického výzkumu*, Praha 2010; Otakar MATOUŠEK, *Dějiny československé geologie: přednášky zimního běhu 1934/35*, Praha 1935; Zdeněk KUKAL – Jan NĚMEC – Karel POŠMOURNÝ, *Geologická paměť krajiny*, Praha 2014; Zdeněk KUKAL, *Geologové České geologické služby 1919–2001: jejich dílo i život*, Praha 2002; Bedřich BOUČEK, *Historická geologie a dějiny života*, Praha 1952; Otakar MATOUŠEK, *Velký ilustrovaný přírodopis všech tří říší VII. Geologie. Díl I. Úvod, dějiny geologie, stavba země a vnitrozemská energie*, Praha 1940.

⁶ Z vybraných monografií ke kartografii a geografii např.: Eva SEMOTANOVÁ, *Výběrový katalog atlasů*, Praha 1989; TÁŽ, *Kartografie v hospodářském vývoji českých zemí v 19. a na počátku 20. století*, Praha 1993; TÁŽ, *Kartografie v historické práci*, Praha 1994; TÁŽ, *Historická geografie českých zemí*, Praha 1998; TÁŽ, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*, Praha 2001; TÁŽ, *Atlas zemí Koruny české*, Praha 2002; TÁŽ, *Atlas der Länder der Böhmischen Krone*, Praha – Hamburk 2004.

Významnou úlohu v posunu geografického zkoumání v českých zemích sehrála Královská česká společnost nauk na sklonku 18. a počátku 19. století. Zintenzivňuje se přírodovědný a vlastivědný průzkum Čech; zároveň geografie začíná nacházet vědeckou oporu jak na pražské univerzitě, tak i na polytechnicích. Zmíňme například působení Jana Palackého na pražské univerzitě, či Karla Kořistky na pražské polytechnice, který se stal tamním rektorem. V průběhu 19. století získala geografie podobu standardní disciplíny, která se mohla opřít o vědecké instituce, spolky, terminologickou základnu a již bohatou vědeckou literaturu.

Čeští kartografové a geografové se také zapojují do průzkumu zahraničních „exotických“ oblastí, jako byla Afrika anebo jižní Amerika, k nimž se od 20. století připojily i polární oblasti. Autorka pečlivě popisuje vývoj geografie v rámci mnohých univerzitních, akademických a spolkových pracovišť v průběhu 20. století. Stejně jako ostatní vědecké disciplíny se geografie rozděluje do mnoha nových podoborů a nachází průniky se starými, ale i novými vědními disciplínami. V druhé polovině 20. století, i přes politickou nepřízeň, se česká geografie nepřestává rozvíjet a obohacovat o nové specializované podobory.

Třetí část (s. 195–272) představuje geologii (Zdeněk Kukul). Nerostné bohatství českých zemí bylo známo od pradávna a těžba nerostů je spojena s mnohými českými regiony, ať už je to Jáchymov nebo Kutná Hora; hornictví se těšilo velkému zájmu a zakládání báňských škol je toho dokladem. Ve svém vědeckém období se geologie obohacuje o další podobory vzniklé a rozvinuté v důsledku důkladného a hlubinného průzkumu zemského povrchu.

Čtvrtá část (s. 273–361) se věnuje chemii (Soňa Štrbáňová). Zatímco v předcházejících oddílech je vývoj disciplín sledován (již) od založení pražské univerzity, chemická část začíná (až) v polovině 18. století, tedy v době, kdy se chemie osvobodila od dědictví alchymie. Chemie sehrála důležitou úlohu v rozvoji českého průmyslu ať už jako čistě průmyslové odvětví, či jako podpůrná disciplína v dalších oblastech průmyslu (cukrovarnictví). Díky této úloze se těšila značnému zájmu a dostalo se jí důležitému místu jak na technických školách, tak i na univerzitách. V současnosti disponuje samostatnou univerzitou (VŠCHT), která vznikla oddělením chemické části od pražské techniky v roce 1952.

Pátá, poslední a zároveň nejobsáhlejší část (s. 363–515) se zaměřuje na matematiku (Martina Bečvářová a Jindřich Bečvář).⁷ Vysoká úroveň výuky matematiky na pražské univerzitě krátce po jejím založení postupem času upadala. Tento trend se nezměnil až do 19. století. Do té doby se v ní prakticky neodrážely nejnovější poznatky a čeští matematici se spokojovali s komentářem starších autorů. S rozvojem tech-

⁷ Jindřich Bečvář založil roku 1994 edici *Dějiny matematiky*, v rámci níž vyšlo za více než dvacet let existence přes šedesát publikací; nad rámec titulů uváděných výše lze na tomto místě ještě připomenout: Jindřich BEČVÁŘ, *Z historie lineární algebry*, Praha 2007; Martina BEČVÁŘOVÁ, *Doktorky matematiky na univerzitách v Praze 1900–1945*, Praha 2019.

nických škol a univerzit v 19. a 20. století se však stala nedílnou součástí všech ústavů a škol. Avšak ještě na počátku 19. století nedochází k důležitým změnám v matematickém bádání. Čeští matematici zaostávají za světovým vývojem. Pouze B. Bolzano zasahuje významně do vývoje matematiky. Stejně jako v dalších vědách dochází k vytvoření českojazyčné matematické vědy ve druhé polovině 19. století; vědecký život se organizuje ve spolcích a dalších organizacích. Vznikají mnohé ústavy v rámci pražské univerzity a technických škol v Praze a v Brně. Autoři bedlivě sledují vývoj jednotlivých stolic na vysokých kolách v českých zemích; vedle významných českých matematiků (Studnička, Weyr) neopomínají zdůraznit působení německých matematiků (Durège, Peschka). Čeští matematici navázali vztahy se zahraničními kolegy a pozvedli tak české bádání na zahraniční úroveň. Díky vyspělému systému vysokoškolské matematiky vstoupila česká matematika do první poloviny 20. století velmi dobře připravena a mohla se tak vyrovnat i zahraničním institucím. Spolu s fyzikou se dočkala v roce 1952 samostatné fakulty v rámci Karlovy univerzity. A po pádu komunistického režimu mohla opět navázat vztahy se zahraničím a pokračovat na již pevně vybudovaném systému školství a institucí.

Autoři ve svých kapitolách sledují spletité cesty, jimiž jednotlivé disciplíny musely projít od zárodků vědeckého poznání v českých zemích až do jejich současného rozvětveného multidisciplinárního uspořádání. Zachycují tak důležité mezníky, které napomáhají pochopení vývoje jednotlivých odvětví nejen pro studium historie věd, ale také pro vědecké pracovníky, jímž tento historický přístup může napomoci k pochopení současného stavu jejich oboru a rozvinout spolupráci s dalšími obory.

Velkým a nepochybně prvořadým přínosem této publikace je dovedení dějin jednotlivých oborů až do konce 20. století. Autoři se chopili nelehkého úkolu načrtnout rozvoj přírodních věd i po 2. světové válce. Výstižnou formou připomínají mezníky a důležité objevy, ale postihují i vývojové tendence daných věd v nedávných letech a neopomíjejí upozornit na fakt, že česká věda si i v době komunistického režimu udržela vysokou úroveň, často díky nezdolné pili a odhodlanosti českých vědců.

Autoři vycházeli ze svých dlouholetých badatelských zkušeností a mohli se tedy zhostit úkolu značně nelehkého; české odborné, ale i laické veřejnosti předkládají zásadní dílo k dějinám přírodních věd. Publikace platně poslouží nejen těm, kteří v daných oborech pracují či se o ně zajímají, ale stane se nepochybně i nepostradatelnou vysokoškolskou učebnicí pro dějiny přírodních a exaktních věd a v širším rámci také hospodářských dějin českých zemí. Doufejme rovněž, že česká odborná veřejnost se brzy dočká obdobně zpracovaných dějin pro vědy technického rázu, jež zatím náleží k desiderátům.

Pavel Borkovec

Jan LHOTÁK, Hrádek u Sušice. Dějiny městečka a panství pod Svatoborem do poloviny 19. století, Plzeň – Hrádek u Sušice, Západočeská univerzita v Plzni ve spolupráci s obcí Hrádek u Sušice 2018, 480 s. + barevné přílohy. ISBN 978-80-261-0711-8.

Jan Lhoták se dlouhodobě a cíleně zaměřuje na lokální dějiny rodného Sušicka. To je směr historického bádání, kterému lze dobře rozumět. Bezesporu přináší jak autorovi, tak čtenáři nemalou užitnou hodnotu v tom, že obě strany znají přírodní, geografické stejně jako další skutečnosti, které by snadno unikly nezasevěnému uživateli Lhotákovy knihy. Ale nejen tomu, stejně by na tom mohl být jiný historik, který by si vybral určitý mikroregion, v němž by nebyl takřikající doma. Ovšem tak jednoduché a přímočaré zase jednotlivé vztahy nejsou. Ze strany lokálně znalého autora v takovém případě hrozí přirozeně nebezpečí, že se ve svém líčení dostane do přílišného detailu a že se mu tak dlouhodobá heuristická práce rozpadne na téměř bezpočet primárních, případně individuálních skutečností či příběhů, které nebude spojovat žádný pomyslný svorník. To by patrně mohlo nastat, kdybychom i takto koncipované dílo pojali příliš mechanicky. Zdá se mi, že naznačeným pastím či obtížím se lze vyhnout tím, že do středu líčení postavíme někdejší aktéry či dominantní skutečnosti lokální historie.

To je také cesta, kterou zvolil Jan Lhoták ve své monografii. Jistě, velmi obtížný či přímo nerealizovatelný je takový přístup po celou dobu středověku. V ostatních partiích monografie, které se mohou opírat o písemné prameny, je takový přístup nesporně možný. Lhotákova inspirace je v tomto ohledu ještě poněkud jiná. Je jí dědictví významného českého historika Josefa Kutnara († 1983) a jeho úvah o českém venkově minulých století. Mám za to, že tyto inspirace nebyly pro Jana Lhotáka nikterak „škol-sky“ závazné, ale jejich znalostí si usnadnil pochopení sledovaného mikroregionu Sušicka zejména v posledních stoletích. A když jsem četl kapitolu o obživě a zábavě obyvatel panství Hrádek, vzápětí mě napadl německý historik Rainer Beck a jeho mikroanalýza vsi Unterfinning. Nejen pro své mikroskopické studium, které směřuje až k výpočtům množství kalorií po venkovana v té či oné fázi raného novověku, které potřeboval denně, aby mohl naplnit všechny své aktivity, ale prostě i proto, že tento vynikající historik v uvedené obci dlouhodobě žije.

Lhotákova monografie je jasně a přehledně strukturována. V patnácti kapitolách zmapoval dějiny Hrádku u Sušice od prvních dějinných zmínek až téměř do konce 19. století, někdy překročil i tento mezník. Netřeba sledovat stále celkový obraz, který Lhotákova monografie nabízí. Úmyslně se zaměřím na některá z klíčových témat čes-

kých dějin „venkova“. Mezi takové náležela situace po třicetileté válce. Je to validní i proto, že v nedávných letech vznikla nejedna zahraniční studie, ba dokonce monografie, která dávala oně době závažné i poměrně jednoznačné nálepky. Jde o téma tzv. druhého nevolnictví, na které české bádání velmi rádo zapomnělo, ale to zahraniční (rakouské, britské) je poměrně úspěšně, a dokonce bojovně resuscitovalo. Vrátilo je do mezinárodních diskusí. To ovšem neznamenalo nic jiného, než že deduktivně (a poněkud apodikticky) vytvořilo (možná přesněji: vrátilo se k němu) starý model společenských systémových změn, které přineslo pobělohorské období. Někteří vyšli z politických dějin, jiní z ekonomického, lehce ahistorického modelování raně novověkých sociálních struktur.

Nic takového u Jana Lhotáka nenacházíme. A to nejen proto, že velmi důsledně metodicky pracuje systémem „ad fontes“. Jasným přístupem k těmto otázkám je detailní analýza disponibilního materiálu. To je patrně v partii o robotě (s. 144–160) stejně jako o berních (finančních) povinnostech poddaných panství vůči státu. Autor tu jde opravdu do velkého detailu a demonstuje skutečné robotní zatížení v poplužním dvoře Hrádek. Důležitá je tu konfrontace s globální skutečností a normou, kterou představovaly robotní patenty. Analogicky tomu bylo při studiu kontribučního zatížení neboli množství peněz, které odváděli poddaní státu. To je snad až nečekaně stručné. Že by k tématu nebyly prameny? Je to možné. V interakci s výše uvedenými momenty vyplývá další z typických skutečností pobělohorského období, a to jsou konflikty poddaných, na prvním místě s vrchností. I tato partie je docela stručná, naznačuje, že konfliktní pole na sledovaném panství nebylo příliš výrazně.

Podobně plynou jednotlivé partie monografie. Prorazují výtečnou znalost primárních pramenů, které se pro nejedno téma vyskytují poněkud pozdě, nejednou až od počátku 18. století. Jan Lhoták se pro tato témata hodně opírá o literaturu mladšího období, zejména pro 19. století. Několikrát jsem si položil otázku, zdali takovýmto postupem nedochází k jistému obsahovému posunu či modernizaci. Osobně bych se domníval, že takové nebezpečí hrozí. Tím ale nemá být řečeno, že vývoj českého venkova a speciálně Sušicka neprobíhal mezi 18. a 19. stoletím do nemalé míry kontinuálně.

Ve sledované posloupnosti jednotlivých segmentů života na panství Hrádek u Sušice působí poněkud neorganicky pozdní zařazení kapitoly o dědické praxi (s. 240–255). Soudím, že tato partie by patřila spíše například k šesté kapitole: sociální rozvrstvení hrádeckého obyvatelstva (s. 104 a dále). A to prostě proto, že logicky navazuje právě na rozvrstvení venkovského obyvatelstva, a nikoli až na náboženské poměry. Samotný obsah kapitoly přináší dosti zásadní informace, neboť se zabývá tzv. nezakoupenou půdou, její genezí, a zejména koexistencí s půdou zakoupenou. Zde mohou být poněkud sporné otázky spojené s výběrem hospodáře. Ty nemusely souviset, a také nesouvisely, s příliš hlubokomyslnými úvahami, jak by si měl nový hospodář počínat. Myslím, že zde se měl Jan Lhoták co nejvíce opřít o prameny a méně sledovat představy literatury o tomto tématu. Tím samozřejmě nemá být řečeno, že se Sušicko nemuselo svými praktikami poněkud odchylovat od širšího, případně celo-

zemského rámce v dědičné praxi – pokud by ovšem vůbec takovýto model existoval. Navíc poznatky např. z Třeboňska naznačují, že po roce 1720/1730 se situace v této oblasti začala stabilizovat a položila základy k principům, které prezentuje i Jan Lhoták. Tyto poznámky mají v první řadě přirozeně diskusní charakter a nesnižují Lhotákův výzkum.

Podobně jako téma dědičnosti, také „demografické“ kapitoly bych poněkud předsunul, a to právě k sociální struktuře. Klasické mikrohistoricky orientované práce zpravidla kladou tyto partie do čela monografií (za všechny J. Schlumbohm, Belm), ale Lhotákova práce je poněkud odlišně strukturována, takže nelze brát jisté upozadění demografických skutečností jako zápor. To jistě nikoli. Zdá se mi však, že toto téma autor poněkud podcenil už tím, že je zařadil jako „exkurz“. Závěrečná partie se týká historií jednotlivých domů, usedlostí v Hrádku. Nic proti tomu. Imponuje tu její rozsah (s. 276–444), zde musel autorův smysl pro drobnokresbu nalézt mnoho radosti z poznávání.

Shrnuji. Monografie Jana Lhotáka představuje dosti mimořádný badatelský počin. Jeho důležitost si uvědomuje historik – návštěvník badatelen nejvýznamnějších archivů v zemi, které zejí čím dál tím více prázdnotou. Ano, takovéto práce dnes ztrácejí na badatelské přitažlivosti. Prostě historii před 20. stoletím je nezbytné z podstatné části vydolovat z nejednou nesnadno čitelných rukopisných dokumentů. Navíc je nezbytné jít do hloubky a věnovat se heuristice opravdu velmi důkladně. A to je přístup, který Jan Lhoták dokonale ovládá.

Jaroslav Čechura

Tereza BLAŽKOVÁ, Zapomenuté stopy dřevařů na Šumavě, České Budějovice, Veduta 2019, 283 s. ISBN 978-80-88030-40-9.

Pod poněkud obecným názvem *Zapomenuté stopy dřevařů na Šumavě* vydalo českobudějovické nakladatelství Veduta na sklonku roku 2019 obsáhlou monografii o zaniklé soustavě Vchynicko-tetovského plavebního kanálu. Smyslem tohoto důmyslného vodního díla, projektovaného inženýrem Josefem Rosenauerem (1735–1804), ředitelem schwarzenberské vodní dopravy, bylo zajistit relativně rychlý, levný a bezpečný transport vytěženého dřeva ze širšího okolí Modravy do centra Čech. Vchynicko-tetovský kanál byl druhým Rosenauerovým projektem zaměřeným na plavení šumavského dřeva ke spotřebitelům v nížinách. V roce 1789 byla podle jeho záměru zahájena stavba Schwarzenberského kanálu ve vrcholo-

vých partiích Šumavy, jižně od dnešní Lipenské přehrady. Schwarzenberský kanál zajišťoval přepravu palivového dřeva do Vídně. Prvý projekt vodní dopravy šumavského dřeva z prostoru Modravy do nitra Čech vypracoval v roce 1796 inženýr Franz Traxler. Původní Traxlerův projekt počítal se splavněním Roklanského a Modravského potoka a navazujících toků Vydry a Otavy. Projekt Josefa Rosenauera z roku 1799 z Traxlerova záměru vycházel, pouze silně kamenitý úsek řeky Vydry mezi Antýglem a Čeňkovou pilou navrhoval obejít umělým Vchynicko-tetovským kanálem. Stavební práce na takto inovovaném projektu byly zahájeny v roce 1799.

Autorka monografie, Tereza Blažková při studiu Vchynicko-tetovské plavební soustavy dokonale zúročila vzdělání v oborech archeologie (na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy) a kulturní a sociální antropologie (na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy). Výsledkem její mnohaleté práce v terénu i v archivu je neobyčejně důkladná a především velmi široce pojatá komplexní studie o procesu vzniku, provozu, zániku i současném stavu historického vodního díla. Autorka, věrná své profesi archeologa, vycházela metodicky především z oborů krajinné archeologie a industriální archeologie. Metody archeologické (především metody nedestruktivního výzkumu) doplnila metodami a poznatky oboru antropologie krajiny. Poznatky archeologické a antropologické rozšířila studiem písemných a kartografických pramenů a plánové dokumentace fondu velkostatku Prášily – Dlouhá Ves, uložených v SOA v Třeboni (podrobně k metodám studia v 1. části „Teorie a metoda“, s. 15–34).

Ve 2. části „Prostor a čas“ (s. 35–64) popsala autorka přírodní podmínky na území splavnovací soustavy a dále nastínila vývoj osídlení zájmového teritoria od pravěku až do 18. století. Podrobně se věnovala historii prášilského panství, schwarzenberskému podnikání v oboru lesnictví a zvláštní pozornost zaměřila na detailní popis historie Vchynicko-tetovské splavnovací soustavy od prvotního záměru v roce 1795, přes jednotlivé etapy její výstavby a provozu až po poslední plavení v roce 1958.

Největšího prostoru se dostalo výsledkům terénního studia reliktní splavnovací soustavy (3. část „Po zapomenutých stopách dřevařů“, s. 65–201). T. Blažková detailně popsala úpravy vodních toků, relikty celkem deseti plavebních nádrží (soubor osmi již dříve známých nádrží rozšířila vlastním studiem ještě o dvě další), relikty deseti zaniklých dřevařských osad, pozůstatky dvou ohrad pro dobytek a čtyři samoty. Zvláštní pozornost věnovala samotnému Vchynicko-tetovskému kanálu a všem jeho součástem. Stručně připomněla i skladiště dřeva a vaziště vorů s přílehlou kolonií 25 domků pro dřevařské dělníky v Dlouhé Vsi a také objekty skladování, manipulace a obchodu se šumavským dřevem v cílové stanici v Praze.

Závěrem autorka stručně zařadila problematiku vchynicko-tetovské plavební soustavy do širších souvislostí regionálního historického a kulturního vývoje. V souvislosti s poválečným vývojem připomněla, že odsun německého obyvatelstva zde byl pozdržen, a to kvůli potřebě místních pracovních sil při likvidaci kúrovcové kalamity v letech 1945–1946; vytvoření hraničního pásma v roce 1950 uzavřelo podstatnou část

plavební soustavy na území s omezeným vstupem; na druhé straně aktivity spojené s těžbou a plavením dřeva otevřely tuto část Šumavy již v 19. století turistickému ruchu, ovšem vyhlášení CHKO, resp. Národního parku Šumava opět podstatnou část plavební soustavy uzavřelo do nepřístupného prostoru.

Hodnotu monografie výrazně zvyšuje obsáhlá a mimořádně kvalitní obrazová příloha – celkem 315 reprodukcí historických i současných fotografií, plánů, historických i současných map, ikonografických pramenů a leteckých snímků. Kvalitu monografie podporuje i 6 příloh kopií a překladů textů důležitých písemných pramenů (s. 205–243). Velmi užitečný je česko-německý slovník místních jmen (s. 245–251). Pochvalu zaslouží i uměřená, nekomplikovaná grafická úprava, která dává vyniknout zejména obrazové části monografie.

Kniha *Zapomenuté stopy dřevařů na Šumavě* je vzorovým příkladem mezioborově pojaté komplexní studie historického jevu, který zásadním způsobem ovlivnil podstatnou část Šumavy. Za jediný sporný aspekt knihy považují její název. Může totiž u nezasvěceného zájemce vyvolat mylný dojem, že se jedná o další povrchní populárně naučnou publikaci, kterých v posledních desetiletích vzniklo o historii českých hor, resp. české krajiny nepřehledné množství. Např. podtitul „Historie a současnost Vchynicko-tetovského plavebního kanálu“ by poetice a poutavosti hlavního titulu neuškodil a přitom by obsah a charakter odborné monografie vystihoval podstatně lépe.

Václav Matoušek

Přenesená krajina. Český venkov v rumunském Banátu, red. Pavel Kovář, Praha, Academia 2019, 270 s. ISBN 978-80-200-2967-6.

Oblast rumunského Banátu a jeho české enklávy, kde se přes mnohá úskalí daná historickým vývojem i nepříliš příznivými geografickými podmínkami již téměř dvě století stále daří v šesti vesnicích udržet svou svébytnost, národnostní charakter a specifickou kulturu i způsob života, je už delší dobu objektem zájmu etnografů, antropologů, historiků, geografů i odborníků z dalších vědních oborů. Přestože k této problematice bylo vydáno již poměrně značné množství monografií, odborných studií i popularizačních prací, byl sledován zpravidla spíše historický vývoj a kulturní a sociální aspekty této zajímavé české menšiny, zatímco zdejší krajina a její proměny zůstávaly povětšinou v pozadí zájmu.

Kolektivní monografie více než tři desítek autorů různého profesního zaměření pod vedením Pavla Kováře se zaměřila právě na krajinu českých vesnic v Banátu a jejich nejbližšího okolí a především na změny, kterými během existence zdejšího osídlení prošla. Autoři krajinu českého Banátu nazývají „*přenesenou*“ – čeští osadníci přicházeli do Banátu v několika vlnách a byli usídlováni v těžko přístupných a málo úrodných oblastech v horách nad Dunajem. Původní téměř nedotčenou zalesněnou krajinu postupně přeměnili na krajinu kulturní s pestrými mozaikami drobných políček, luk a pastvin, na kterou byli zvyklí ze své vlasti. Tuto pestrost si zdejší krajina díky své odlehlosti a značné izolovanosti zachovala dodnes a zůstává tak unikátním reliktem, „krajinnou laboratoří“, která nám umožňuje představit si, jak přibližně mohla vypadat kulturní krajina českého venkova v období před více než jedním stoletím.

Do oblasti Banátu s poměrně specifickými přírodními podmínkami začali od 18. století proudit kolonisté v rámci osídlování Vojenské hranice. Úvodní kapitoly knihy podrobně sledují vývoj českého osídlení od 20. let 19. století do současnosti. Pozornost je věnována postupné proměně zdejší krajiny z původního lesního pralesovitého komplexu na zemědělsko-lesní krajinu a způsobům a vývoji jejího využití. Text vhodně doplňují rekonstrukční mapy, které zachycují dynamicky se měnící strukturu využívání půdy od 50. let 19. století do současnosti. Několik dalších rekonstrukčních map je věnováno současné krajině českého Banátu, která je v mnohém odlišná od okolních oblastí obhospodařovaných rumunským obyvatelstvem. Autoři vymezují několik krajinných typů, které pomáhají získat přehled o charakteristických rysech zdejší krajiny vyplývajících z přírodních podmínek (klima, reliéf, půdní poměry) a způsobů jejího využití člověkem. Stranou zájmu nezůstává ani lidová kultura banátských Čechů – pozornost je věnována především tradičním krojům, lidovým zvykům a umění. Stručně je naznačena problematika pomístních názvů, do nichž se rovněž promítla pestrost banátské krajiny. Velice přínosná je kapitola o zdejší lidové architektuře. Jednotlivé kolonizační vesnice prošly zajímavým urbanistickým i stavebním vývojem, ve kterém se odrážely jak české, tak rumunské vlivy lidového stavitelství.

Druhá část knihy je zaměřena více přírodovědně, úzce zaměřené kapitoly potvrzují unikátnost a rozmanitost krajiny českého Banátu. Pozornost je věnována např. ovocnářství jakožto specifickému a pro tuto oblast typickému odvětví zemědělství. Podrobné pomologické mapování prokázalo množství a značnou variabilitu dochovaných cenných starých krajových odrůd, z nichž mnohé dosud nebyly jinde popsány. Následující kapitoly se zaměřují např. na analýzu zdejších půd a podloží, lesy a jejich obhospodařování, významné stromy v krajině, pastevectví a jeho dopad na krajinu i vegetaci, louky a pastviny nebo úhory, které se v současnosti v souvislosti s úbytkem zdejšího obyvatelstva postupně rozšiřují. Z hlediska banátské fauny je pozornost věnována především hmyzu, a to zejména mravencům jako „konstrukterům vegetace“ a rovněž broukům, kteří se zde díky specifickým přírodním podmínkám a pestré krajině mozaice vyskytují v nebyvalém množství a druhové rozmanitosti.

Poslední kapitola knihy dokládá, že situace v českém Banátu není tak idylická, jak by se mohlo na první pohled zdát. Globalizace, která se naplno projevila po pádu komunistického režimu roku 1989, s sebou přinesla rychlé změny, které výrazně zasáhly do tradičních hodnot a způsobu života banátských Čechů. Místní komunity se potýkají s masovým úbytkem produktivního obyvatelstva, v důsledku toho dochází také k útlumu zemědělství a úbytku orné půdy. Na druhou stranu se zde v posledních třiceti letech nebývale rozvinul turismus, který se stal novým a zásadním zdrojem příjmů místních obyvatel. Jak tento trend ovlivní problematická výstavba větrných elektráren ve Svaté Heleně, která výrazně zasáhla do estetiky krajiny, je jen jednou z mnoha otázek, které při pročítání této knihy vyvstávají.

Přenesená krajina je velmi inspirativním čtením, které čtenáře vede k zamyšlení nad významem a hodnotou pestré a různorodé krajiny. Oblast českého Banátu, již se vyhnula masová industrializace, kolektivizace a velkovýrobní hospodářství, nepopíratelně tvoří významné dědictví hodné pozornosti a ochrany. Převratné změny, které zde v současnosti probíhají, vyvolávají mnohé otázky, jak se tato malebná krajina i osudy jejích obyvatel budou napříště vyvíjet.

Jitka Močičková

OBSAH

STUDIE

ROBERT ŠIMŮNEK

Územní a rezidenční strategie české šlechty ve středověku.

Doména Zajíců z Házmburka 7

*Territorial and Residential Strategies of the Bohemian Nobility
in the Middle Ages. The Domain of the Lords of Házmburk*

ZBIGNIEW PAPROTNY

Khunovius' maps of Silesian duchies: dates and provenances 73

OTO TOMEČEK – MICHAELA ŽONCOVÁ

Možnosti výskumu ciest na základe dokumentov tereziánskej urbárskej
regulácie 91

*Ways to Research Paths Based on Documents from the Maria Theresia's
Urbarial Survey*

STANISLAV SVOBODA

Novověké hřbitovy v Dolním Slezsku 111

Modern Era Cemeteries in Lower Silesia

RECENZE A ZPRÁVY

Václav MATOUŠEK – Tomáš JANATA – Růžena ZIMOVÁ

– Jan CHLÍBEC, The landscape of the Czech lands in the era of the Thirty

Years' War in the work of Matthäus Merian Senior = Krajina českých

zemí v době třicetileté války v díle Matthäuse Meriana staršího, Praha 2018 145
Michal Vokurka

Paul WARDE, The Invention of Sustainability: Nature and Destiny,

c. 1500–1870, Cambridge 2018 146

Michal Vokurka

Ivo KRAUS – Eva SEMOTANOVÁ – Zdeněk KUKAL – Soňa ŠTRBÁŇOVÁ – Martina BEČVÁŘOVÁ – Jindřich BEČVÁŘ, Věda v českých zemích. Dějiny fyziky, geografie, geologie, chemie a matematiky, Praha 2019	148
<i>Pavel Borkovec</i>	
Jan LHOTÁK, Hrádek u Sušice. Dějiny městečka a panství pod Svatoborem do poloviny 19. století, Plzeň – Hrádek u Sušice, Plzeň 2018	153
<i>Jaroslav Čechura</i>	
Tereza BLAŽKOVÁ, Zapomenuté stopy dřevařů na Šumavě, České Budějovice 2019	155
<i>Václav Matoušek</i>	
Přenesená krajina. Český venkov v rumunském Banátu, red. Pavel Kovář, Praha 2019	157
<i>Jitka Močičková</i>	

POKYNY PRO AUTORY

Otištěním svého příspěvku (studie, recenze, zprávy, diskusního příspěvku) v časopisu Historická geografie dává autor souhlas rovněž k jeho elektronické publikaci.

Metadata a texty budou zpřístupněny

- a) na internetových stránkách projektu Digitální knihovny AV ČR (<http://www.lib.cas.cz/cs/digitalni-knihovna-av-cr>). Digitalizované plnotextové dokumenty, podléhající ochranné lhůtě autorského zákona, jsou dostupné pouze v Knihovně Akademie věd ČR
- b) na internetové stránce Historického ústavu AV ČR v ikoně Nakladatelství ve formátu pdf, a to od ročníku 2012 vždy po uplynutí 1,5 roku od vydání příslušného čísla

Reprodukční práva k obrazovým přílohám se řídí ustanoveními v „Licenční nakladatelské smlouvě“.

- Žádáme autory, aby dodržovali následující pravidla citačního úzu:
  - Citace monografií podle vzoru: Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874; v případě dvou a více autorů podle vzoru: Rudolf FIŠER – Libor TEPLÝ – Emanuel RANNÝ, Třebíč. Město a čas, Třebíč 1996. Titul a podtitul(y) je vhodné oddělovat tečkou.
  - Citace časopiseckých článků podle vzoru: Pavel ŠTĚPÁN, K výskytu označení barev v místních a pomístních jménech v Čechách, Acta onomastica 43, 2002, s. 101–115.
  - Citace článků ve sbornících podle vzoru: Jiří DVOŘÁK, K metodologii sociální historiografie v díle doc. dr. Milana Krýdla (1941–1991), in: Studie k sociálním dějinám 8, red. Jana Machačová – Jiří Matějček, Opava 2001, s. 92–100 (analogicky i v případě cizojazyčných sborníků – po názvu článku následuje „in:“, poté název sborníku, jeho editoři (hg./ed.), místo a rok vydání, a stránky citované studie).
  - Pro opakované citace je zaveden tento systém: první citace titulu v plném znění (např. Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874), druhá a další zkráceně podle vzoru: A. KUBEŠ, Dějepis (jako pozn. ...) – tj. odkaz na poznámku s plnou citací.
- Žádáme současně autory, aby ke svému příspěvku připojili:
  - Resumé (v rozsahu 1 normostrana)
  - Abstrakt (v rozsahu 5 – 8 řádků)
  - Klíčová slova (4 – 8)
- Studie nabídnuté k otištění v Historické geografii je možno zasílat na adresu redakce (simunek@hiu.cas.cz).

Historická geografie 46/1. Výkonný redaktor Robert Šimůnek. – Praha: Historický ústav, 2020. – 164 s. (Historická geografie, ISSN 0323–0988). Technická redakce: Petr Čížek. Grafická úprava obrazových a mapových příloh: Daniel Čížek. Překlady resumé: Mgr. Eva Vybíralová a autoři.

Hlavní distributor Kosmas.cz, Lublaňská 34, 120 00 Praha 2 (www.kosmas.cz).
Jednotlivá čísla lze zakoupit rovněž v internetovém obchodě vydavatele: <http://obchod.hiu.cas.cz> nebo v prodejnách Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; www.academia.cz; www.academiabooks.com).
Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108, D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE

Časopis Historická geografie vychází od roku 1968. Profiluje českou historickou geografii jako mezioborovou vědu se širokým spektrem témat, využívaných pramenů i aplikovaných metod. Sleduje aktuální náměty a perspektivy historickogeografického výzkumu včetně komplexního studia historické krajiny, land-use ad. Nabízí prostor rovněž prezentaci ucelených částí rozpracovaných projektů.

www.hiu.cas.cz

ISSN 0323-0988

9 770323 098008

HISTORICKÝ ÚSTAV AV ČR

INSTITUTE OF HISTORY CAS